

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ
ПАРКТАРЫНЫН ЖЕРЛЕРИН ЖАНА
ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫН
ПАЙДАЛАНУУГА КОНКУРСТАРДЫ
ӨТКӨРҮҮДӨ КОММУНАЛДЫК
КАТЫШУУСУ ЖАНА КОММУНАЛ
ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫ
КОРГОО БОЮНЧА ПРАКТИКУМ**

Бишкек — 2017

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ
ПАРКТАРЫНЫН ЖЕРЛЕРИН ЖАНА
ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫН
ПАЙДАЛАНУУГА КОНКУРСТАРДЫ
ӨТКӨРҮҮДӨ КООМЧУЛУКТУН
КАТЫШУУСУ ЖАНА КООМДУК
ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫ
КОРГОО БОЮНЧА ПРАКТИКУМ**

«Бул долбоор Кыргыз Республикасындагы АКШ Элчилиги тарабынан каржыланган. Бул жерде келтирилген сунуштар, корутундуулар жана пикирлер, авторлордун оюн гана билдирет. АКШ мамлекеттик департаментинин коз карашына дал келбеши мүмкүн»

Акысыз жайылтылат.

Авторлор жана түзүүчүлөр:

Биялиева Ч. С., Борцова С. В., Джумакадырова Э. Э.,
Конюхова И. А., Маслова Д. У., Мирджалалова З. И.,
Печенюк О. В., Рябикин Р. И., Сливченко Л. Е.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин жана жаратылыш ресурстарын пайдаланууга конкурстарды өткөрүүдө коомчулуктун катышуусу жана коомдук экологиялык кызыкчылыктарды коргоо боюнча практикум. — Бишкек: Нео Принт, 2017. — 184 с.

Бул басылма корголуучу аймактарды башкаруу ишине катышкан коомдук жана коммерциялык уюмдардын өкүлдөрүнө, ошондой эле жарандардын жашоо жана ден соолук үчүн жагымдуу айлана-чөйрөгө болгон укуктарын коргоо жана жүзөгө ашыруу процессине тигил же бул өңүттө аралашууга туура келген адамдарга багышталган.

Бул басылма Кыргыз Республикасындагы АКШнын элчилиги тарабынан каржыланган. Бул жерде айтылган ой-пикирлер, корутундулар жана сунуштар авторлордун пикирлерин билдирет, ошондуктан Мамлекеттик Департаменттин көз карашын чагылдырбайт.

Мазмуну

КИРИШҮҮ	5
1-глава. АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО ЖААТЫНДАГЫ КОНВЕНЦИЯНЫН ЖАҢЫ ТҮРҮ	8
1.1. Конвенция башынан баштап аягына чейин	12
1.2. Жалпы бөлүм	39
1.3. Конвенциянын үч негизиги элементи	41
1.4. Корутунду жоболор	43
1.5. Конвенциянын тараптарынын талаштарды чечүү механизмдери	44
2-глава. КООМЧУЛУКТУН ЧЕЧИМДЕРДИ КАБЫЛ АЛУУ ПРОЦЕССИНЕ КАТЫШУУСУ	59
2.1. Коомчулуктун айлана-чөйрөгө байланыштуу пландарга, программаларга жана саясаттарга тиешелүү маселелерди чечүүгө катышуусу	60
3-глава. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКТАРЫНДАГЫ АБАЛГА СЕРЕП САЛУУ	108
3.1. Укук маселелери	116
3.2. Кыргыз республикасынын мамлекеттик жаратылыш парктары боюнча маалыматтар	120
3.3. Мамлекеттик жаратылыш парктарынын ресурстары	137
3.4. Ижара, конкурстар	161
3.5. Маалыматты алуу мүмкүндүгү. Коомчулуктун катышуусу	168
Адабияттардын тизмеси	180
Веб-сайттар жана веб-беттер	182

КИРИШҮҮ

«Катышууга негизделген демократиянын жарып чыгуусу»

Орхус конвенциясына мындай бааны анын Тараптарынын 2002-жылы октябрдын аягында италиялык Лукка шаарында өткөн биринчи отурумуна катышкан өлкөлөрдүн министрлери беришкен. «Коомчулукту айлана-чөйрө жаатындагы келечектеги туруктуу өнүктүрүүгө тартуу өтө маанилүү, — деп айтылат кеңешменин корутунду документи деги Министрлердин декларациясында. — Өкмөттөр азыркы учурдагы чоң-чоң экологиялык проблемаларды өз алдыларынан чече алышпайт. Жакшы маалыматташтырылган жана тең укуктуу жарандык коом менен өнөктөштүк мамилелерди түзүү жолу менен гана, жарандык коомдогу туура башкаруунун жана адам укуктарын сактоонун негизинде гана каалагандай өзгөртүүлөрдү жасоого болот».

Орхус конвенциясынын максаты азыркы жана келечектеги муундардын өз ден соолугу жана жыргалчылыгы үчүн жагымдуу болгон айлана-чөйрөдө жашоого болгон укуктарын коргоого жардам көрсөтүү болуп саналат. Ошону менен бирге Конвенцияга кол койгон ар бир тарап экологиялык маалыматты алуу мүмкүндүгүнө, коомчулуктун айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусуна жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуу укугуна кепилдик кылат (1-берене). Орхус конвенциясы 2001-жылдын 30-октябрында күчүнө кирген. Ушул күндөн тартып Конвенция боюнча милдеттенмелердин бардыгы Конвенциянын Тараптары үчүн юридикалык түрдө милдеттүү болуп саналат.

Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу — Орхус конвенциясынын үчүнчү жана негизги элементи. Ал айлана-чөйрө жаатындагы маалыматты алуу мүмкүндүгүнө жана ички укуктук системалардын алкагында катышууну камсыз кылууга мажбурлоочу мүнөз берет жана ички мыйзам актыларынын сакталышын камсыз кылуунун механизмин чыңдайт. Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу — бул экологиялык укуктарды жана эркиндиктерди бузуудан коргоо үчүн администрациялык жана соттук органдарга кайрылуунун мыйзам тарабынан тастыкталган мүмкүнчүлүгү.

Кыргыз Республикасында сот адилеттигине мүмкүндүк алуу ченемдери так регламенттелген, бирок, тилекке каршы, иш жүзүндө айлана-чөйрөнү коргоо чөйрөсүндөгү укуктарды коргоо жаатындагы маселелерди чечүү тажрыйбасы жок. Ченемдердин натыйжалуулугу аны бекитүү менен эмес, биринчи кезекте жана, негизинен, колдонуу мүмкүндүгү менен, пайдалануу мүмкүндүгү менен, т.а. ал ченемдин жүзөгө ашырылышы менен бааланат. Жарандардын жана коомдук уюмдардын сот адилеттигине мүмкүндүк алуу укугун жүзөгө ашыруудагы олуттуу «тоскоолдуктардын» бири соттук жана соттон тышкаркы инстанцияларга кайрылуу тартиби жана жол-жоболору тууралуу билимдин жана маалыматтын жетишсиздиги болуп саналат. Жарандарга же алардын бирикмелерине өздөрүнүн соттук жана соттон тышкаркы инстанциялардагы укуктарын коргоого мүмкүндүк берген мыйзам ченемдери жаратылышты коргоо мыйзам ченемдеринин бузулуу проблемаларын өзүнөн өзү эле чече койбойт. Ар кандай, ал тургай, эң туура жана өркүндөтүлгөн идея дагы, эгерде ал турмушка ашырыла турган болсо гана реалдуу күч боло алат. Ал эми топтук же индивидуалдуу иш-аракеттерди жөндөй албаган идея «кургак жерде сакталган үрөн сыяктуу». Идея «иштеп кетиши» үчүн аны «нымдуу кыртышка ташташ керек». Андай кыртыш жарандар жана алардын бирикмелери болуп саналат.

Бул колдонмо азыркы жана келечектеги муундар үчүн жарандардын жагымдуу айлана-чөйрөгө болгон укуктарын коргоо боюнча улуттук жана эл аралык мыйзам актыларынын учу-кыйырсыз мейкининдеги «ак тактарды» азайтуу максатында түзүлдү.

Ченемдерди сактоо боюнча комитет жөнүндө кеңири маалыматты жана тийиштүү документациялардын баарын <http://www.unepce.org/env/pp/compliance.htm> сайтынын алууга болот. Конвенция жөнүндөгү кеңири маалыматты Конвенциянын сайтынан табууга болот: <http://www.unepce.org/env/pp>.

I-глава

АЙЛАНА-ЧӨЙРӨНҮ КОРГОО ЖААТЫНДАГЫ КОНВЕНЦИЯНЫН ЖАҢЫ ТҮРҮ¹

Коомчулуктун айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча маалыматтарды алуу мүмкүндүгү, чечимдерди кабыл алуу процессине катышуу жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жөнүндө конвенция (Орхус конвенциясы) министрлердин 1998-жылы 25-июнда Даниядагы Орхуста өткөн «Европа үчүн айлана-чөйрө» деген аталыштагы төртүнчү конференциясында кабыл алынган.

Орхус конвенциясы — айлана-чөйрө жаатындагы макулдашуулардын жаңы түрү. Ал биздин келечектеги муундарыбыздын алдындагы милдеттенмелерибиз бардыгын тааныйт. Ал туруктуу өнүгүүнү кызыкдар тараптардын баарын ишке тартуу аркылуу гана камсыз кылууга боло тургандыгын тастыктайт. Ал башкаруу жана айлана-чөйрөнү коргоо органдарынын отчет берип туруучулугун байланыштырат. Ал көңүлдү коомчулуктун жана мамлекеттик органдардын ортосундагы демократиялык шарттагы өз ара иш-аракетке топтоодо, коомчулуктун сүйлөшүүлөргө жана эл аралык макулдашууларды жүзөгө ашырууга катышуусунун жаңы процессине негиз салууда.

Орхус конвенциясы коомчулуктун маалымат алуу мүмкүндүгүн жана катышуусун камсыз кылуу боюнча жалпы элдик укуктарды берет, Тараптарга жана мамлекеттик органдарга милдеттенмелерди коёт. Ал бул укуктарды сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жагы каралган жоболор менен бекемдейт. Иш жүзүндө преамбула айлана-чөйрөнү

¹ «Орхус конвенциясын жүзөгө ашыруу боюнча колдонмо» китебинин материалдары боюнча, БУУ, 2000-ж.

коргоону адам укуктарын коргоо жаатындагы ченемдер менен байланыштырат жана экологиялык укуктарды адамдын башка укуктарынын деңгээлине чейин көтөрөт.

Эгерде айлана-чөйрө жаатындагы көп тараптуу макулдашуулар көпчүлүк учурда Тараптардын бири-биринин алдындагы милдеттерди камтый турган болсо, Орхус конвенциясы Тараптардын коомчулук алдындагы милдеттенмелерин камтыйт. Ал коомчулуктун маалымат алуу мүмкүндүгүн, сот адилеттигине мүмкүндүк алуусун жана чечимдерди кабыл алууга катышуусун камсыз кылуу жагынан Тараптарга жана мамлекеттик органдарга коомчулук алдындагы айкын-ачык милдеттенмелерди коюу менен, башка ар кандай конвенцияларга караганда алга кетүүдө.

Ошентип Орхус конвенциясы боюнча сүйлөшүүлөр катышуу жаатындагы өзүнчө эле көнүгүү сыяктуу болуп калды. Конвенциянын идеясы «Европа үчүн айлана-чөйрө» процессин — коомчулук кандайдыр бир деңгээлде катышкан процессти жүзөгө ашыруунун жүрүшүндө пайда болду. Келечекти көрө билген өлкөлөр жана өкмөттүк эмес уюмдар үчүн Орхус конвенциясы боюнча сүйлөшүүлөргө болгон иш-аракеттерин жана күч-кубатын багыттоо үчүн бир гана кадам шилтөө калды. Анын натыйжасын Конвенцияга кол койгон Тараптардын резолюциясынан көрүүгө болот. Резолюцияда эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдарга, атап айтканда, жаратылышты коргоочу уюмдарга Конвенцияны иштеп чыгууга жигердүүлүк жана жаратмандык менен катышкандыктары үчүн жогору баа берилген жана аларга анын алкагында жүргүзүлүп жаткан иштерге жана Тараптардын кеңешмесине ошондой эле дем менен катышууга уруксат берилген.

1998-жылы Орхус конвенциясын даярдоодо чечүүчү ролду эл аралык декларациялар жана резолюциялар, ошондой эле эл аралык укуктук шаймандар ойноду. Бул планда БУУ ЕЭКтин алкагындагы алгачкы маанилүү демилгелердин

бири 1990-жылдагы Экологиялык укуктардын жана милдеттердин хартиясынын долбоору болду (ENWA/R.38). Бул долбоор кабыл алынбаганы менен, анын принциптери жана темалары Орхус конвенциясында бекитилген ошондой эле принциптердин жана темалардын баштапкы үлгүсү болуп калды.

Орхус конвенциясын иштеп чыгуудагы эң маанилүү этаптардын бири айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине коомчулуктун катышуусун жана экологиялык маалыматты алуу мүмкүндүгүн камсыз кылуу боюнча БУУ ЕЭКтин Жетектөөчү принциптеринин кабыл алынышы болду («Жетектөөчү принциптер» же «София жетектөөчү принциптери»). Бул Жетектөөчү принциптерди иштеп чыгуу идеясы 1993-жылдын апрелинде Люцернде (Швейцария) өткөн министрлердин экинчи конференциясында жаралган. Бул Конференцияда ЕЭКке мүчө өлкөлөрдүн өкмөттөрүнүн айрана-чөйрө жана суу ресурстары проблемалары боюнча (кийин Экологиялык саясат боюнча комитет деп аталып калды) Улук кеңешчилери коомчулуктун катышуусун Европа үчүн узак мөөнөттүү экологиялык программанын негизги элементтеринин бири катары киргизишти. Акырында Декларациянын Люцерндеги кеңешмеге катышкан министрлер тарабынан кабыл алынган Декларациянын 22-пунктунда алар БУУ ЕЭКке коомчулуктун айлана-чөйрө жаатындагы чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусуна дем берип кызыктыруу максатында укуктук, ченемдик жана администрациялык механизмдер боюнча сунуштарды иштеп чыгууну суранышты.

Улук кеңешчилер Экологиялык укуктар жана милдеттер боюнча максаттуу топту түзүшкөн. 1994-жылы ага коомчулуктун айлана-чөйрө жаатындагы чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусуна таасир берүүчү натыйжалуу каражаттардын жана механизмдерге байланыштуу принциптердин жана башка сунуштардын долбоорун иштеп

чыгуу тапшырылган. 1995-жылы январда БУУ ЕЭКтин Жетектөөчү принциптери иштелип чыккан, ал ошол эле жылы майда София конференциясын даярдоого жооптуу өкмөттөрдүн Улук кызмат адамдарынын тобу тарабынан кабыл алынган. БУУ ЕЭКтин бул Жетектөөчү принциптери «Европа үчүн айлана-чөйрөнүн» 1995-жылы октябрда өткөн министрлердин үчүнчү конференциясында жактырылган. Ушул эле конференцияда бул маселе боюнча конвенцияны иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн караштыруу чечими кабыл алынган.

Экологиялык саясат боюнча комитет өзүнүн 1996-жылдын 17-январындагы сессиясында айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу процесине коомчулуктун катышуусу жана маалыматты алуу мүмкүндүгү жөнүндө конвенцияны даярдоо боюнча Атайын иш тобу түзүлгөн. Комитет болочок конвенцияда БУУ ЕЭКтин Жетектөөчү принциптерин колдонуу жааты дагы камтылууга тийиштигин чечкен. Конвенциянын долбоорун Жетектөөчү принциптердин негизинде иштеп чыгууга жардам катарында «катчылыктын жардамчыларынын» тобу түзүлгөн. Бул иштелип чыккан «долбоордун элементтери» өлкөлөрдүн ортосундагы 1996-жылы октябрда башталган сүйлөшүүлөргө негиз болуп саналган. Ошол учурдан тартып 1998-жылдын мартына чейин Нидерландыдан чыккан ВиллемаКакебекенин төрагалыгы менен сүйлөшүүлөр боюнча он сессия, анын тогузу Женевада, бирөө Римде, өткөрүлгөн. Ал сессияларда ӨЭУлардын мурда болуп көрбөгөндөй саны катышкан. Алардын арасында редакциялык сессиялардын иштерине катышуу үчүн атайын түзүлгөн жаратылышты коргоо уюмдарынын коалициясы да болгон.

1.1. Конвенция башынан баштап аягына чейин

Конвенциянын **Преамбуласы** келишимге киришүүнү билдирет. Ал Конвенцияны бир кыйла кеңири укуктук жана саясий контекстке коёт, түшүндүрмөнүн жетектөөчү принциптерин тастыктайт жана аны жүзөгө ашыруунун баскычтык милдеттерин коёт. Орхус конвенциясынын преамбуласында анын башатында турган жана аны андан ары карай өнүгүү жолу боюнча алып өткөн максаттар жана милдеттер чагылдырылган. Атап айтканда, преамбулада эки негизги аспектиге көңүл бурулат: адам укуктары катарындагы экологиялык укуктар жана маалыматты алуу мүмкүндүгүнүн маанилүүлүгү, туруктуу жана экологиялык жактан натыйжалуу өнүгүү үчүн коомчулуктун чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусу жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуусу.

Адамдын укуктары менен байланыш түзүү

Преамбулада айлана-чөйрөнү шайкеш коргоонун адамдын негизги укуктарын жүзөгө ашыруу үчүн зарылдыгы жөнүндө концепция ар бир адамдын таза айлана-чөйрөдө жашоого укуктуулугу жана аны коргоого милдеттүүлүгү жөнүндө концепция менен байланышта берилген. Андан ары анда ал укукту коргоп калуу жана ал милдетти аткаруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу максатында жарандар айлана-чөйрөгө тиешелүү маалыматтарды алуу мүмкүндүгүнө ээ болууга жана чечимдерди кабыл алуу процессине катышууга, сот адилеттигине мүмкүндүк алууга тийиштиги жөнүндө корутунду чыгарылган.

Туруктуу жана экологиялык жактан туура өнүгүүгө жардам берүү

Преамбулада туруктуу жана экологиялык туура өнүгүү өкмөттүк деңгээлдеги чечимдерди кабыл алуу процесси-

нин натыйжалуулугуна, анын жүрүшүндө экологиялык түшүнүктөргө да, коомчулуктун өкүлдөрүнүн ой-пикирлери эске алынышына да жараша боло тургандыгы айтылат. Өкмөттөр коомчулукка экологиялык маалыматты алуу жана чечимдерди кабыл алуу процессине катышуу мүмкүндүгүн берүү менен бирге алар коомдун туруктуу жана экологиялык жактан туура өнүгүүнүн максаттарына жетүүгө жардам беришет.

Орхус конвенциясында адамдын ден соолугуна көптөгөн айкын жана так шилтемелер берилген. Конвенциянын максаты тастыкталган 1-беренеде «азыркы жана келечектеги муундардын ар бир адамынын анын ден соолугу жана жыргалчылыгы үчүн жагымдуу айлана-чөйрөдө жашоого укуктуулугу» жөнүндө айтылат. Бул декларация прамбуладагы ушул сыяктуу туюндурманын жардамы менен ырасталат. Адамдын ден соолугу жөнүндө 5-берененин 1-пунктунда да айтылат. Орхус конвенциясынын 2-беренесиндеги «экологиялык маалыматтын» аныктамасына адамдардын ден соолугунун жана коопсуздугунун абалына, жашоо шартына кайсы бир деңгээлде түз болбосо дагы, так шилтеме берилген. Ал факторлор «айлана-чөйрө» аныктамасына кыйыр түрдө камтылган. Ошентип, маалыматка тиешелүү жоболор эле эмес, бүтүндөй Конвенция айлана-чөйрөнүн элементтери ден соолук маселелерине түз же кыйыр түрдөгү байланышта туюндурулууга тийиш.

Конвенция кол койгон Тараптардын резолюциясында БУУ ЕЭКтин «Европа үчүн айлана-чөйрө» процессине таратылган башка органдар, эл аралык жана өкмөттүк эмес уюмдар менен айлана-чөйрөнү тазартуу боюнча улуттук пландарды (АЧТУП) жүзөгө ашыруу маселелери боюнча тыгыз кызматташтыкта болушуна чакырыктар камтылган.

Айлана-чөйрөнү коргоонун жана сактоонун зарылдыгы, анын абалын жакшыртуу, туруктуу жана экологиялык жактан коопсуз өнүктүрүүнү камсыз кылуу

«Туруктуу өнүктүрүү» термини салттуу өнүктүрүү формалары менен шартталган, мурда көңүлдүн сыртында калган экологиялык натыйжалар бир кыйла толук эсепке алынган айрым баалуулуктардын топтомун белгилөө үчүн колдонула баштады. Жалпысынан ал азыркы муундун керектөөлөрүн канааттандырууга мүмкүндүк берген, ошол эле учурда келечектеги муундарды дагы өз керектөөлөрүн канааттандыруу мүмкүндүгүнөн ажыратпаган айлана-чөйрөнү коргоого багытталган экономикалык өнүктүрүү өңүтүн сыпаттайт. Бул аныктама төмөнкүдөй түзүлгөн: *«азыркы муундун керектөөлөрүн канааттандырууга, келечектеги муундардын керектөөлөрүн канааттандырууга зыянын тийгизбестен мүмкүндүк берген өнүктүрүү».*

Орхус конвенциясында колдонулган аныктама өнүгүү айлана-чөйрөнүн факторлору толугу менен эсепке алынып, экологиялык баалуулуктар бекем орун алган кезде гана туруктуу боло тургандыгы белгиленген. Преамбуланын бул пункту Конвенциянын контекстинде таза айлана-чөйрөгө укуктуу жүзөгө ашыруу үчүн мурда көрсөтүлгөн үч негизги элемент эле маанилүү болбостугу, алардын айлана-чөйрөнү коргоого жана сактоого, анын абалын жакшыртууга көмөктөшүү менен, туруктуу өнүктүрүүнүн максатына жетүүдө белгилүү ролду ойной тургандыгы тастыкталган.

Айлана-чөйрөнү туура коргоо адамдын жыргалчылыгын камсыз кылуу жана адамдын негизги укуктарын, жашоого болгон укугу менен кошо, жүзөгө ашыруу үчүн зарыл

Преамбуланын 6-пунктунда адам укуктары менен айлана-чөйрөнү коргоонун ортосундагы байланыш так көрсөтүлүп жазылган. Бул жакшы негизделген принцип 1968-жылы эле Башкы Ассамблеянын резолюцияларынын биринде 1 Стокгольм декларациясынын жана башка эл аралык документтердин принцибинде тастыкталган. Преамбуланын 7-пунктунда бул багытта олуттуу кадам жасалгандыгы көрсөтүлгөн. Ошону менен бирге бул байланыштан төмөнкүдөй корутунду жасалгандыгы көрүнүп турат: таза айлана-чөйрөнү камсыз кылуунун негизги укуктарды жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берүүчү алдын ала коюлган шарты ошол укуктун өзүн жаратат. Бул талашсыз жобо преамбулада жазылганына карабастан, Европа аймагындагы эл аралык каражаттардын бириндеги таза айлана-чөйрөгө болгон укукту алгачкы жолку ачык таануу болуп саналат. Ал айлана-чөйрөнү коргоонун милдеттерине — улуттук укукта жана Стокгольм декларациясы, Дүйнөлүк жаратылыш хартиясы сыяктуу жана башка эл аралык жоболордо тастыкталган милдеттерге тиешелүү туюндурма менен байланыштуу болуп турат. Бул эки пункт тең биригип конституциялык жана ченемдик жоболордун өнүккөндүгүн, ошондой эле мурда умтулуу формасында болсо, азыр айкын-ачык укуктук мазмун менен толтурулган дүйнөлүк юридикалык тажрыйбанын кеңейгендигин тастыктап турат. Таза айлана-чөйрөгө болгон укук улуттук деңгээлде уламдан-улам кеңири таанылууда. БУУ ЕЭК аймагындагы, өзгөчө Борбордук жана Чыгыш Европадагы көптөгөн өлкөлөр жана жаңы көз карандысыз мамлекеттер бул укукту тааныган жоболорду өз конституцияларына же улуттук мыйзам актыларына киргизишти.

Таза айлана-чөйрөгө болгон укукту коргогон иштер Белгияда жана Словенияда жүргүзүлдү. Конвенциянын адам укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндөгү 8-беренесине ылайык башка иштер дагы козголуп,

Европалык сот тарабынан мааниси жагынан таза айлана-чөйрөгө болгон укукка жакын деген түшүнүк берилген. Сот аны бийлик органдарынын адам укуктарын коргоо жаатындагы ченемдердин минималдуу деңгээлине жараша тастыкталган айлана-чөйрөнү коргоо ыкмасын айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы талаптарды сактабоонун натыйжасы адамдардын жашоо шартынын начарлашы катары карала тургандыгы менен түшүндүргөн. Бийлик органдарынын 8-беренени бузуу айыбы алар тийиштүү экологиялык маалыматты бербеген же ички экологиялык мыйзам актыларын сактоону камсыз кылбаган учурларда коюлган. Бул берене ага кеңейтилген түшүндүрмө берүү тартибинде жана экологиялык натыйжаларды негизги укуктарды коргоо каражаттарынын бири катары тийиштүү чечим кабыл алынганга чейин колдонулат.

Преамбуланын 7-пунктунда «азыркы жана келечектеги муундардын» укуктары ачык таанылган. Бул фраза 1-пунктта дагы бар. Ар түрдүү муундардын кызыкчылыктары эске алынган мындай өңүттү колдонуунун зарылдыгына жана бүгүнкү күндө кабыл алынган чаралардын болочок муундардын мүмкүнчүлүктөрүн жана пайда табуусун төмөндөтпөөгө тийиштигине ылайык, негизинен 1 Стокгольм декларациясы тарабынан да таанылган, бирок ал зарылдык андан бир далай мурда эле пайда болгон болчу. Биз «азыркы муундун өкүлдөрү болуп туруп, Жерди биздин болочок муундарыбыздын камкорчулары катары башкаруудабыз» идеясы эл аралык тажрыйбада жакшы белгилүү. Сот жүйөдалилди четке какканынан карабастан, аны XIX кылымда деле көрүүгө болот (1893-жылдагы тынч океандык деңиз мышыктары жөнүндөгү иш боюнча арбитраждык соттун чечими). Бул пункттун бир бөлүгү Брундтланддын «Биздин жалпы келечегибиз» деген докладында камтылган Айлана-чөйрө жана аны өнүктүрүү боюнча эл аралык комиссиянын корутундусунда берилген.

Орхус конвенциясы таза айлана-чөйрөгө укуктуу тааныган алгачкы эл аралык шайман (инструмент) эмес экендигине карабастан, аны болочок муундардын укуктарын тааныган биринчи юридикалык документ деп эсептөөгө болот. Мындай туюндурманы Эл аралык сот айлана-чөйрө — бул төрөлө элек муундардын ден соолугу деп сыпаттоо менен өзүнүн корутундусунда колдонгон. Орхус конвенциясында соттук тартипте жасалган бул таануу тийиштүү эл аралык укуктук шаймандар менен бекитилген өнүгүүгө ээ болгон.

Туруктуу өнүктүрүүнүн контекстинде муундардын тең укуктуулугу жөнүндө маселе улам барган сайын чоң мааниге ээ болууда. Бүткүл дүйнө жүзүндө өтө көп айтылып жаткан иш «ОПОСА Майнорз иши» деген аталыш менен белгилүү. Кеп 1993-жылы Филиппиндин Жогорку сотунда угулган иш жөнүндө болуп жатат. Анда тараптардин бири катары өз ата-энелери менен биргеликте уюм түзүп алган жашы жете электердин тобу чыккан болчу. Алар токойлорду кыюудан сактап калуу үчүн жыгач материалдарын даярдоого берилген лицензиялардын баарын жоюуну талап кылышып, айлана-чөйрө жана жаратылыш ресурстары департаментинин катчысына доо коюшкан.

ОПОСА ишиндеги доочу катары чыгышкан балдар өздөрүнүн муунун, *ошондой эле төрөлө элек муундарды дагы* көрсөтүшөрүн ырасташты. Филиппиндин Жогорку соту мындай учурда бир муундун өкүлдөрүнүн башка муун үчүн жоопкерчиликте болуу принциби юридикалык жактан таанылууга болот жана ОПОСАдагы балдардын жүйөдалилдерин алардын болочок муундардын укуктарын коргоого кызыкдарлыгын мыйзамдуу билдирүү катары кароо керек деген бүтүмгө келген. Сот доочулар «бул жерде тең салмактуу жана таза экологиялык жагдайга укуктуулук козголуп жаткандан кийин, бир муундун башка муундардын алдындагы жоопкерчилик концепциясынын негизинде» доо талаптарын коюуга укуктуу экендигин тааныган.

Мурдагы пункттарда коомчулуктун катышуусу менен адамдын негизги укуктарынын ортосундагы, аны менен кошо таза айлана-чөйрөгө укук менен азыркы жана келечектеги муундардын жыргалчылыгы үчүн айлана-чөйрөнү кооргоого милдеттүүлүктүн ортосундагы байланыштарга негиз салынган. Бул байланыштар преамбуланын 8-пунктунда дагы ачык айтылган. Атап айтканда, анда Конвенциянын базалык түзүмүн түзүүчү коомчулуктун катышуусунун үч негизги элементи такталган. Аларга төмөнкүлөр кирет: маалымат алуу мүмкүндүгү, коомчулуктун катышуусу жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуу. Конвенцияда бул үч элемент таза айлана-чөйрөгө укукту жүзөгө ашыруу үчүн дагы, ошондой эле ар бир адамдын башкалардын жана келечектеги муундардын алдындагы өз милдеттерин аткаруу мүмкүнчүлүктөрүн жүзөгө ашыруу үчүн дагы бирдей маанилүү болуп саналары тастыкталган.

Бул пункт ушуну менен чектелип калбайт, анткени анда адамдар өз укуктарын жүзөгө ашырууда башкалардын жардамына муктаж болору тике айтылган.. Бул ырастоо 3-берененин 2—3-пункттарында андан ары өнүктүрүлгөн.

Адамдын айлана-чөйрөгө байланыштуу негизги укуктары жана негизги милдеттери өз ара чиеленип жуурулушуп турат, бирок адамдарда жарандык коомдо иш-аракет кылууга мүмкүнчүлүк болбосо, анда укуктар дагы, милдеттер дагы жүзөгө ашырылбай калат. Бул тийиштүү мекемелердин түзүлүшүн, иш-аракеттер үчүн айкын жана тунук шарттарды камсыз кылуу жаатында мамлекет тарабынан кепилдиктин болушун, айрым учурларда оюндун шартын тууралоо үчүн жардамдын айкын-ачык программаларынын болушун шарттайт.

Айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелерде маалымат алуу мүмкүндүгүн жана чечимдерди кабыл алуу процессине коомчулуктун катышуусун өркүндөтүү кабыл алынып жаткан чечимдердин жана аларды жүзөгө ашыруунун сапатын жогорулатат, экологиялык проблемалар тууралуу коомчулуктун маалымат алуусунун жакшырышын шарттайт, коомчулуктун бушайман болуусун жана кам көрүүсүн билдирүүгө мүмкүнчүлүк берет жана мамлекеттик органдардын мындай кызыгууларды тийиштүү даражада эсепке алууну камсыз кылуусуна мүмкүндүк берет

Преамбуланын 9-пунктта, бир тараптан, коомчулуктун катышуусунун элементтери менен, экинчи тараптан, таза айлана-чөйрөгө укуктуу жүзөгө ашыруу жана туруктуу өнүктүрүүнүн максаттарына жетүүнүн ортосундагы өз ара иш-аракеттердин ортосундагы бир кыйла практикалык өнүт колдонулат. Ал, мамлекеттик органдардын көз карашы боюнча, коомчулуктун катышуусунун негизги баалуулуктарынын бирин тастыктайт. Анда коомчулуктун катышуусу менен шартталган өз-өзүнчө төрт практикалык пайда көрүүлөр аталган. Алардын бири кабыл алынган чечимдердин жана аларды ишке ашыруу процессинин сапатын жогорулатуу болуп саналат. Чечимдердин сапатын коомчулукка кошумча маалыматтарды берүүнүн эсебинен, ошондой эле бардык варианттар кылдаттык менен каралып чыккан альтернативдүү чечимдерди пропагандалоонун натыйжасында көрсөтүлүүчү таасирлердин эсебинен жогорулатууга болот. Коомчулуктун өкүлдөрү көпчүлүк учурда жергиликтүү шарттарды жана сунуш кылынып жаткан ишмердүүлүктүн иш жүзүндөгү натыйжаларын жакшы билишет.

Чечимдерди жүзөгө ашыруу боюнча иш процесске коомчулуктун иштин натыйжасына кызыкдар болгон өкүлдөрү тартылса жана алар өздөрүнүн кам көргөндүктөрүн

тийиштүү органдардын көңүлүн бургудай жеткире алышса гана жакшырат. Ошондо гана алар иштелип чыккан чечимди чечкиндүүлүк менен колдоого алышат. Айкын-ачык жол-жоболорду колдонуу менен коомчулуктун тигил же бул маселелерден кабардар болуусун жогорулатуунун натыйжасында кошумча пайданы көрүүгө болот: коомчулук катышуу жаатында мурдагыдан такшалып, тажрыйбага ээ болот; жакшы чечимдерди колдоого жөндөмдүү болот. Коомчулукка өз кам көрүүсүн билдирүү мүмкүнчүлүгүн берүү — бул жалпы коомго ишенүү деңгээлин жогорулата турган өз алдынча өнүгүү маселеси. Мамлекеттик органдардын коомчулуктун кам көрүүсү эске алынган жакшы чечимдерди табууну чын жүрөктөн каалоосу акыркы элементте чагылдырылган.

Айлана-чөйрө жаатындагы чечимдерди кабыл алуу процессинин ачыктыгын жана отчет берип туруучулугун, ал чечимдерди коомчулуктун колдоого алуусун күчөтүүгө жардам берүү

Бул пунктта преамбуланын 9-пунктуна. талдоо жүргүзүлгөн жана 21-пунктта чагылдырылган практикалык ой-пикирлердин коом үчүн натыйжалары көрсөтүлгөн. Преамбуланын 9-пунктунда камтылган элементтер концепцияны түзөт. Ага ылайык, коомдун жыргалчылыгы үчүн оптималдуу натыйжаларга жетүүдө коомчулукта жана мамлекеттик органдарда ага жетүүнүн жол-жоболонда же кызыкчылыктардын тийиштүү теңдемине ажырымдыктар болсо дагы, көпчүлүк учурда жалпы кызыгуусу бар. Бирок эгерде коомчулук чечимдерди кабыл алуу процессине жигердүү катыша турган болсо, анда мамлекеттик органдар аларга жүктөлгөн иш-милдеттерин аткаруу үчүн өз мүмкүнчүлүктөрүн толук колдонуштубу деген орчундуу суроого жооп ар дайым табылат. Катышуу

деңгээли анын натыйжалуулугунун чени катары эсептелет. Мына ошентип, коомчулуктун чечимдерди кабыл алуунун ачык процессине жигердүү тартылышы мамлекеттик органдардын отчет берип турууга милдеттүүлүгүн ырастап турат жана, ал тургай, коомчулуктун акыркы чечимдин натыйжасында кандайдыр бир жоготууларга дуушар болууга туура келген бөлүгүнүн дагы, аларга жана кабыл алынып жаткан чечимдерге урматтоо менен мамиле кылууларын шарттайт. Мындай ырастоосуз коомчулуктун кызыкчылыгы кабыл алынган чечимдин натыйжасында кысылып калган өкүлдөрү мамлекеттик органдар кимдир-бирөөлөрдүн өзгөчө кызыкчылыктарына сатылып кетти деген жаман ойдо калышы мүмкүн. Андыктан көпчүлүк учурларда чечимдер натыйжалуу болушу үчүн алар кеңири коомчулук тарабынан айкын колдоого ээ болушу зарыл. Андай болбосо долбоорлордун көбү ийгиликке жете албайт.

Андан тышкары, коомчулуктун чечимдерди кабыл алуу процессине жигердүү катышууга мүмкүнчүлүгү бар өкүлдөрү кабыл алынган чечимдердин жүзөгө ашырылышына катуу талапкер болушат. Алар мамлекеттик органдар дуушар болгон чектөөлөрдү жана кыйынчылыктарды билишет, айлана-чөйрөнү коргоо менен бирге бардык кызыкчылыктардын эсебин аныктоого жөндөмдүү, ошондой эле ушул учурда кабыл алынган чечим, анда анын көз карашы чагылдырылбаса дагы, негиздүү экендигин түшүнөт.

Бул Конвенциянын принциптерин өз иштеринде жүзөгө ашырууга мамлекеттик башкаруунун бардык бутактарынын ачыктыгы жана мыйзам чыгаруу органдарына сунуш кылынышы

Бул пунктта Орхус конвенциясынын мазмунундагы жалпы принциптер бийлик бутактарынын иштерине

коомчулуктун кеңири катышуусуна жана андагы аларга жүктөлгөн милдеттерди аткарышына жардам берет. Бул преамбуладагы, 18-жана 21-пункттар экологиялык контексттин алкагынан чыгып кеткен жана демократиялаштыруунун бир кыйла кеңири проблемаларын жана адамдардын, уюмдардын жана мамлекеттин ортосундагы өз байланыштарды тастыктоочу жоболордун бири. Айта кетүүчү дагы бир жагдай, ченемдик жоболорду иштеп чыгуу процесси бийликтин мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бутактарынын ортосундагы кызматташтыкты болжолдой тургандыктан, Конвенциянын 8-беренесинде алардын биргелешкен ченем чыгаруучу ишинин маселеси каралат. Конвенцияга кол койгон Тараптардын резолюциясында Конвенцияны жүзөгө ашырууда парламенттер дагы орчундуу роль ойной тургандыктары тастыкталган. 2-берененин 2-пунктунда «мамлекеттик орган» деген аныктама берилген башка бийлик бутактарын урматтоо принциби чагылдырылган.

Конвенция боюнча сүйлөшүүлөрдө өкмөттөрдүн көптөгөн өкүлдөрү мыйзам чыгаруу процессинин кандайдыр бир буйруктарга баш ийдирилишин каалашкан жок, анткени бул алардын ою боюнча бийлик бутактарынын тең салмактуулугун бузуп коёт. Ошондой болсо дагы парламенттин мүчөлөрүнүн бир тобу сүйлөшүүлөргө жигердүүлүк менен катышып, бир катар сунуштарды киргизишкенин белгилеп коюу керек. 1997-жылы сентябрда парламенттик топ Конвенциянын маалыматка тиешелүү жоболорун парламенттин мүчөлөрүнө колдонууга боло тургандыгын колдошкондугун билдирген «Стокгольм билдирүүсүн» чыгарып, коомчулуктун «мыйзам чыгаруу органдарынын ишине» катышуу принциптерин иштеп чыккан.

Коомчулук айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине катышуу тартиби жөнүндө кабардар болууга, аларга эркин кирүүгө мүмкүндүк алууга, аларды кантип колдонууну билүүгө тийиш

Жакынкы келечекте Тараптар коомчулукка Конституцияда алдын ала караштырылган укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууга жардам бере тургандыгы жалпысынан таанылып калды. Тараптар колдонууга тийиш болгон алгачкы ыкмалардын бири коомчулукту чечимдерди кабыл алуу процессине катышуу тартиби жөнүндө маалыматтар менен тааныштыруу болуп саналат. Бул пункт экологиялык агартуу принциптеринин айрымдарын коомчулуктун катышуусунун контекстинде колдонууну, атап айтканда, маалыматты кантип алуу жана аны кантип колдонуу жөнүндө маалымат берүүнү жайылтат. Коомчулуктун катышуу шайманын натыйжалуу колдонуу билимдердин көрүнүктүү базасынын болушунун зарылдыгын шарттайт. Бул чечимдерди кабыл алуу процесси үчүн маалыматтар үчүн эле эмес, коомчулуктун катышуу системасын колдонуу мүмкүнчүлүгүнө тиешелүү маалыматтар үчүн дагы туура келет.

Преамбуланын 12-пунктунда эркин мүмкүнчүлүк жөнүндө айтылат. Эркин мүмкүнчүлүк коомчулуктун катышуу жол-жоболоруна эркин, ачык, тоскоолдуксуз жана дискриминациясыз мүмкүндүк дегенди туюндурат. Ал коомчулуктун өкүлүнүн бул ишке катышуусу боюнча чыгымдардын баарын мамлекет акчалай төлөп берүүгө тийиштигин түк дагы талап кылбайт. Коомчулуктун өкүлү үчүн төлөнүүчү чыгымдар анын тигил же бул ишке катышуусуна гана байланыштуу болгон кадыресе чыгым болууга тийиш. Мамлекет бул ишке катышкысы келген коомчулуктун өкүлүнө каржылык тоскоолдуктарды жасабашы

керек. Акырында, сүйлөшүүлөргө катышуучулар катышуу мүмкүнчүлүктөрүн кантип пайдалануу керектиги жөнүндө билимдин маанилүүлүгүн таанышты. Мында кеп кандай мүмкүнчүлүктөр бардыгын билүү жөнүндө эле болуп жаткан жок. Кеп коомчулуктун натыйжалуу катышуусунун реалдуу жол-жоболору, анын ичинде методдору жана механизмдери жөнүндө, ошондой эле алына турган натыйжалар жана аларды колдонуунун жолдору тууралуу да болуп жатат.

Конвенцияда айрым адамдардын, ӨЭУнун жана жеке сектордун айлана-чөйрөнү коргоодогу ролу жөнүндө айтылган. Айрым адамдардын айлана-чөйрөнү коргоодогу ролу — бул алардын жеке жүрүм-турумдары, алар башкаларды ушундай эле ынандыра турган, башкалар менен биргеликте иш-аракетте боло турган коомдогу өз ара мамилелери. ӨЭУну жана жеке сектордук түзүмдөрдү ала турган болсок, мында эки ыкма бар. «Өкмөттүк эмес уюмдар» деген терминди көбүнчө жаратылышты коргоочу уюмдар катары түшүнүп алышат, бирок чындыгында бул ар кандай мыйзамдуу максаттарда түзүлгөн коммерциялык эмес уюмдарды камтыган жалпы түшүнүктү туюндурат. ӨЭУ — бул жалпы максатты көздөгөн жана жалпы кызыкчылыктагы адамдардын тобунун ассоциациясынын укугун жүзөгө ашыруунун каражаты.

В Рио-де-Жанейрской декларации конкретно говорит Рио-де-Жанейро декларациясында айлана-чөйрөнү коргоодогу жана туруктуу өнүктүрүүнүн максаттарына жетүүдөгү ар кандай топтордун ролу жөнүндө айкын-ачык айтылган. Анда аялдар (20-принцип), жаштар (21-принцип), түпкү калк жана анын жамааттары (22-принцип) айкын эскерилген, бирок бул топтор өздөрүнүн катышуусун кантип уюштура тургандыктары жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. XXI кылымдын Күн тартибинин «Калктын негизги топторунун ролу» деген аталыштагы 3-бөлүмүндө жогоруда аталган топторго жумушчулар, профсоюздар,

коммерциялык түзүмдөр жана өнөр жайы, илимий коом жана фермерлер кошулган, ал эми алардын ролун чыңдоого багытталган ишмердүүлүктүн түрлөрүнө ассоциациялардын эркиндиктерине дем берип кызыктыруулар, катышууну кеңейтүү жана консультациялар киргизилген. Андан тышкары, ХХI кылымдын Күн тартибинде өнүгүп келаткан өлкөлөрдүн уюштуруучулук кудурети жөнүндө кыйыр түрдө айтылат. Жаратылышты коргоочулук ӨЭУга ачык шилтемелер ХХI кылымдын Күн тартибинде жок. Бул жагдай анын 36-главасында ӨЭУга, башка түзүлүштөрдүн катарында, жаратылышты коргоо ишмердүүлүгү жаатындагы кадрларды даярдоо боюнча иш жүргүзүү сунушталат деп сыпатталат.

Рио-де-Жанейро декларациясында жана ХХI кылымдын Күн тартибинде «негизги топторду» аныктоого кайсы бир деңгээлде аракет жасалган. Ал эми мындай топтордун катышуусу жаатында ал айрым жарандардын ассоциациясынын эркиндикке укугун жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Мына ошентип, Конвенция ушул эки документке таянат жана ӨЭУ айлана-чөйрөнү коргоо ишинде маанилүү ролду ойной тургандыгы тастыкталат.

Азыркы учурда коммерциялык сектордун жана өнөр жайдын ролу уламдан-улам кеңири таанылууда. Бир жагынан, өнөр жайдын айрым секторлору коммерциялык кызыкчылыктардын кысымына дуушар болуп, натыйжада айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы максаттар менен түз тирешүүгө барууда. Экинчи жагынан, өнөр жайы «жашыл кошумча түстөбү» же жокпу, ага карабастан, ал тийиштүү чечимдерди издөөнүн орчундуу фактору бойдон калат. Андан тышкары, азыркы учурда «корпоративдик жарандык» деген түшүнүк өнүгүүдө. Коммерциялык жана өнөр жайлык секторлордун ишине экологиялык таасирди эске алуу менен, коомдогу кызыкдар тараптардын баары бул секторлорду жаратылышты коргоо ишмердүүлүгүнө тартуусу жана алардын ишиндеги терс таасирлерди минимумга

чейин түшүрүү боюнча өз милдеттерин аткарышы боюнча чараларды көрүүсү өтө маанилүү. Коммерциялык жана өнөр жайлык секторлордун дагы экологиялык проблемаларды алардын коммерциялык чыгашаларын минимумга жеткире тургандай чыгармачылык менен чечүүлөрүн шарттаган белгилүү бир түрткү берүүчү себептери болууга тийиш. Бул жагынан алганда алардын дагы коомчулуктун көптөгөн башка өкүлдөрүндөй эле тажрыйбалык кызыкчылыктары бар. Чындыгында, алардын ишмердүүлүгүнүн экологиялык таасиринин масштабы жопкерчиликсиз жана бейкам субъекттер айлана-чөйрөнү коргоо жана туруктуу өнүктүрүү ишинде зор проблемаларды жаратууда дегидей болуп жатат.

Айлана-чөйрөгө жана аны өнүктүрүүгө байланыштуу процесстерди түшүнүүнү тереңдетүү максатындагы экологиялык агартууга жардам берүү жана коомчулукту айлана-чөйрөнү коргоого жана туруктуу өнүктүрүүгө таасир этүүчү чечимдер жөнүндө кеңири маалымат алууга жана андай чечимдерди кабыл алуу процессине катышууга дем берип кызыктыруу

Преамбуланын 14-пунктунун 12-пункту менен байланышы айлана-чөйрөгө жана туруктуу өнүктүрүүгө байланыштуу чечимдерге тийиштүү мета-маалыматтар кире тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Бирок ал андан ары уланат, анткени андан сүйлөшүүлөргө катышуучулардын жалпы деңгээлдеги экологиялык агартууга жардам берүүнү жана коомчулуктун кеңири маалымат алууга жана катышууга кызыктырууну каалагандыктары көрүнүп турат. Экологиялык агартуу менен катышуунун ортосундагы байланыш бир катар эл аралык документтердин жардамы менен түзүлгөн. Алардын эң акыркысы 1997-жылы ЮНЕСКОнун Солоникидеги конференциясында кабыл алынган «Айлана-чөйрө жана коом: туруктуулук таламындагы агартуу жана

маалымдоо» Декларациясы болуп саналат. Бул Декларация Экологиялык агартуу боюнча Белград конференциясынын (1975-жыл), Экологиялык агартуу боюнча өкмөттөр аралык Тбилиси конференциясынын (1977-жыл), Экологиялык агартуу боюнча Москва конференциясынын (1987-жыл) жана Алана-чөйрө жана туруктуу өнүктүрүү жаатындагы агартуу жана коомуникация боюнча дүйнөлүк Торонто конгрессинин (1992-жыл) декларацияларынын негизинде иштелип чыккан. Коомчулуктун агартуу, маалымат берүүнү жогорулатуу системасын өнүктүрүү проблемасы ХХI кылымдын Күн тартибинин 36-главасында дагы каралган.

Коомчулуктун катышуу системасы үчүн маалыматтын маанилүүлүгүн ашыра баалоо мүмкүн эмес. Бул пунктта маалыматтык технологиялар жаатында соңку жылдарда ылдам прогресске кыйыр түрдө шилтеме берилип, анын коомчулуктун катышуусу үчүн маалыматты натыйжалуу пайдалануу ишиндеги маанилүүлүгү тастыкталган. Атап айтканда, электрондук сактоо жана маалыматтарды чыгарып алуу каражаттарын иштеп чыгуудагы техникалык жетишкендиктер, Интернет аркылуу дүйнөлүк маалымат булактарын көз ирмемде алуу мүмкүнчүлүгү коомчулуктун жана мамлекеттик органдардын маалыматты иштеп чыгуу жана колдонуу жаатындагы кудуретин олуттуу жогорулатты. Маалыматтык технологиялар Конвенциянын 2-беренесинин 3-пунктунда (электрондук формадагы), 5-берененин 3-пунктунда (электрондук маалымат базасынан алуу мүмкүндүгү) жана 9-пунктунда (түзүмдөштүрүлгөн, компьютерлештирилген жана коомчулук үчүн жеткиликтүү маалыматтар базасы) эскерилет.

Туруктуу өнүктүрүүнүн эң маанилүү принциби — айлана-чөйрөнү коргоону жана өнүктүрүүнү интеграциялоо. Бул интеграцияны камсыз кылуу ыкмаларынын бири саясатты иштеп чыгуу жана чечимдерди кабыл алуу процессиндеги мүмкүн болгон экологиялык жардамдарды эсепке алуу болуп саналат. Бул ыкма «биосфералык

таасир берүү» деп аталды. Ар кайсы контекстте биосфералык таасир берүүчү жол-жоболордун белгилүү «топтомдору» «айлана-чөйрөгө таасир этүүнү баалоо», «экологиялык экспертиза», же «стратегиялык экологиялык баалоо» деп аталуулары мүмкүн. Экологиялык ой-пикирлерди тийиштүү эсепке алууну камсыз кылуу үчүн маалымат так, толук жана жаңы болушу керектиги айкын иш. Преамбуланын башка пункттары жөнүндө жогоруда айтылгандай, коомчулуктун катышуусундагы иш-милдеттердин бири мамлекеттик органдарга жогорку сапаттагы маалыматтарды чогултууга жардам берүү болуп саналат.

Мына ошентип, азыркы жана келечектеги муундардын жыргалчылыгы үчүн экологиялык проблемаларды чечүүнүн үстүндө бүтүндөй коом иштөөгө тийиш экендиги Конвенцияда мамлекеттик органдарга жүктөлүүчү айрым, мурда болжолдолгондой экологиялык эле эмес, милдеттерди так аныктоо менен тийиштүү укуктук принцип формасында түшүнүк тастыкталды. Бул жаатта XXI кылымдын Күн тартибинин мазмунунда, атап айтканда, «Чечимдерди кабыл алуу үчүн маалымат» деген 40-главада бир катар жетектөөчү принциптер камтылган.

Мамлекеттик органдар экологиялык маалыматтарды коомчулуктун кызыкчылыгында колдонот

Преамбуланын 17-пунктунда 9-, 10-жана 21-пункттар менен бирге Конвенцияны демократиялык принциптердин контекстине коюучу мазмун бар. Эгерде мамлекеттик саясатты мыйзам мыгаруучу органдар аныктап, өкмөт аларды жүзөгө ашыра турган болсо, анда коомдогу укуктар жана милдеттер системасы бийликтин кыянаттык кылуусуна каршы аракет кылуучу кошумча күч катары аракет кылат. Демократиянын шартында өкмөт коомчулуктун ишенимине ээ болот жана ага жүктөлгөн иш-милдет-

терди адамдардын жыр-гылчылыгынын кызыкчылыгында аткарат. Мамлекеттик башкаруу чөйрөсүндөгү ачык-айкындуулук коомчулуктун мамлекеттик органдар аларга жүктөлгөн иш-милдеттерин кандай аткарып жатышкандыктарына көзөмөлдүк кылуусуна кепил болот. Ачык-айкындуулукту камсыз кылунун негиз болуучу принцибинин маани-маңызы мамлекеттик органдардын карамагындагы маалымат — аларга коомчулуктун атынан берилген маалымат экендигинде. Ошондуктан кайсы бир программага болгон менчик жөнүндө айтуу туура эмес. Анадан тышкары, бул принцип мамлекеттик органдар коомчулуктун, анын ичинде анын айрым өкүлдөрүнүн керектөөлөрүн башкалардын укуктарын кысымга албагандай деңгээлде канааттандырууга тийиштигин тастыктайт.

Ушул сыяктуу жоболорду камтыган башка эл аралык шаймандардын катарына төмөнкүлөр кирет: Европа Кеңешинин ага мүчө мамлекеттердин Министрлер комитети тарабынан иштелип чыккан мамлекеттик органдардын карамагындагы маалымат алуу мүмкүндүгү жөнүндө маселе боюнча № (81) 19 сунуштары (Страсбург, 198-жыл); Европа Кеңешинин коомчулуктун өкмөттүк архивдерге кирүү жана маалымат алуу мүмкүндүгү жөнүндө маселе боюнча Парламенттик ассамблея тарабынан иштелип чыккан № 854 (1979) сунуштары (Страсбург, 1979-жыл).

Коомчулуктун мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону жана мыйзамдарды колдонууну камсыз кылуу максатында натыйжалуу соттук механизмдер коомчулук үчүн жеткиликтүү болууга тийиш

Преамбуланын 18-пункту бир нече маанилүү жагдайларды камтыйт. Биринчиси, соттук механизмдер натыйжалуу болууга тийиш. Бул сот системасынын өкүлдөрүнүн көз карандысыздыгын, калыстыгын жана

адистик парасаттуулугун туюндурат, өз кезегинде бул сапаттар сот системасынын бекем каржылык базасынын бардыгын, жалпысынан, ишти өз алдынча жөнгө салууга жөндөмдүүлүгүн айгинелейт. Бул, андан тышкары, коомдо сот органдары тарабынан чыгарылган чечимдердин аткарылышын камсыз кыла турган шарттардын бардыгын билдирет. Соттук механизмдердин натыйжалуулугуна байланыштуу башка маселелерге түзөтүү чараларынын комплекси жана сот процессинин узактыгы кирет.

Бул пунктта камтылган кийинки жагдай, укуктар бузулган учурдагы абалды оңдоо боюнча жана мыйзамды сактоонун камсыз кылынышы боюнча соттук механизмдер коомчулук үчүн жеткиликтүү болууга тийиштиги. Жеткиликтүүлүктүн эң маанилүү аспекти чыгымдардын чоңдугу болуп саналат. Бул маселе Конвенцияда бир нече жолу каралууда. Процесстин узактыгы, — иштерди кароонун күтүлгөн мөөнөтү айрым адамдар бул механизмди жөн эле колдонушпагандыгын эсепке алуу менен, — жеткиликтүүлүк маселеси дагы, натыйжалуулук маселеси дагы болуп саналат. Ошентип, акырында, соттордун жеткиликтүүлүгүнө жолтоо болуучу техникалык тоскоолдуктар, мисалы, процесстик укук жөндөмдүүлүгүн жөнгө салуучу ойдон чыгарылган кандайдыр бир талаптар бар болсо, анда коомчулуктун сот адилеттигине жетүү жолу буулуп калат. Уюмдар тууралуу кеп өзүнчө айтылмакчы. Сүйлөшүүлөргө катышуучулар бул пункт боюнча уюмдар дагы, жарандар дагы сотто өз укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушу тастыкталган жобонун киргизилишин каалай тургандыктарын билдиришти. Бул 2-берененин 5-пунктунда жана 9-берененин 2-пунктунда берилген процесстик укук жөндөмдүүлүгүн жөнгө салуучу талаптарга кирет.

Акырында, преамбуланын бул пунктунда сот адилеттигине мүмкүндүк алуунун максаттары тастыкталат. Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу коомчулуктун мыйзамдуу

кызыкчылыктарын, т. а. ошол коомдогу мыйзамдардын, каада-салттардын жана турмуштук тажрыйбаларынын негизинде таанылган кызыкчылыктарды коргоо үчүн зарыл болуп саналат, ошону менен жалпысынан мыйзамдын сакталышын камсыз кылат. Кызыкчылыктарды коргоо жана мыйзамдын сакталышын камсыз кылуу Конвенциянын калган бөлүктөрүндө камтылган милдеттерди чыңдайт. Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу Конвенциянын сакталышын камсыз кылуунун, негизинен, ал башка эки негизги элементти этияттону шарттай турган негизги каражаты болуп саналат.

Керектөөчүлөргө өнүмдөр жөнүндө айлана-чөйрөнү коргоо кызыкчылыктарын эске алуу менен негиздүү тандоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кыла турган тийиштүү маалыматтарды берүү

Европадагыдай эле Түндүк Америкада дагы керектөөчүлөрдүн экологиялык жактан таза өнүмдөргө кызыгуу деңгээли жогорулагандыктан, даярдоочу заводдор жана соода-бөлүштүрүү тармактары азыктарга экологиялык талаптарга жооп бере тургандыгы, мисалы, алар рециркуляцияланган же биотаасирдүү материалдардан жасалгандыгы тастыкталган тамгалоону чаптап калышты. АКШда өндүрүлгөн өнүмдөрдү тамгалоону жана жарнактоону регламенттөө үчүн жооп берүүчү Америка Кошмо Штаттарынын Федералдык соода комиссиясы, баарынан мурда, жалган жана алдаган маалыматтарды берүүгө тыюу салуу максатында тигил же бул өнүмдүн биологиялык жактан таза мүнөзүн тастыктоочу тамгалоону колдонууну жөнгө салуучу эрежелерди кабыл алды (16 C.F.R. 260 караңыз). Кеңештин 1992-жылдын 23-мартындагы № 880/92/ЕЕС Коомдоштуктун өнүмдөрүнө экологиялык тамгалоону чаптоого уруксат алуу тартиби жөнүндө

эрежелери экологиялык тамгалоону чаптоого уруксат алганга чейин аткарылууга тийиш болгон айкын экологиялык критерийлерди кабыл алуунун ошого окшош программасын жана жол-жоболорун караштырууда. Эрежелердин 6-беренеси экологиялык критерийлерди аныктоо жаатында жаратылышты коргоо уюмдары менен консультацияларды жүргүзүүнү караштырат. Кеңештин 1993-жылдын 1-февралындагы 93/С 138/1 Резолюциясында Кеңештин бүткүл аймагында аракеттенүүчү экологиялык тамгалоо системасын өнүмдү стандартташтыруу эрежелеринин компоненттеринин бири катары иштеп чыгуу чаралары караштырылууда.

Стандартташтыруу боюнча эл аралык уюм (ИСО) экологиялык тамгалоо боюнча төрт эл аралык стандартты кабыл алды: ISO 14020:1998, ISO/DIS 14021: 1999, ISO/FDIS 14024: 1998 жана ISO/WD/TR 14025.

Канада, Япония жана бир катар европалык өлкөлөр (Ирландия жана Бириккен Королдук) экологиялык тамгалоону, алардын ою боюнча, өнүмдөр экологиялык сапатын жогорку ченемине туура келген учурда гана колдонуу укугун берүү максатында расмий программаларды кабыл алышты. Мындай тамгалоо системасы иш жүзүндө тамгалоону киргизүү укугу берилген өлкөнүн өндүрүүчүлөрү үчүн пайдалуу шарт түзүү менен, ар кандай соода-сатык тоскоолдуктарынын киргизилишин шарттай тургандыктан, бул программанын дарегине тийиштүү сын-пикирлер айтылганын белгилей кетүү керек.

Коомчулуктун айлана-чөйрөгө генетикалык өзгөртүлгөн организмдердин (ГӨО) алдын ала ниеттенип бошотулушуна байланыштуу тынчсыздануусу жана бул жааттагы чечимдерди кабыл алуу процессинин ачык болушун жогорулатуунун жана ага көбүрөөк катышуу мүмкүнчүлүгүнүн зарылдыгы

Конвенцияны БУУ ЕЭК аймагындагы өлкөлөрдөгү көптөгөн ар кандай системаларды, кызыкчылыктарды жана каада-салттарды эске алуу менен иштеп чыгуу фактысы генетикалык өзгөртүлгөн организмдер (ГӨО) сыяктуу мынчалык кескин көрүнгөн эмес. ГӨО преамбуланын жыйырманчы пунктунда жана 6-берененин 11-пунктунда каралган. ГӨОго байланыштуу чечимдерди кабыл алуу процессине коомчулуктун көп катышуусун жана анын айкындыгын жогорулатуунун зарылдыгын моюнга алуу менен, бирок ага карабастан, Конвенция ага катышуунун кыйла төмөнкү деңгээлин тастыктагандыгы 6-берененин 11-пунктунда жазылган. Бул жобо Тараптар 6-берененин жоболорун ГӨОну айлана-чөйрөгө бошотуу боюнча белгилүү бир чечимди ал чечимдин кабыл алынышынын себептерин көрсөтпөстөн эле ишке ашпай турган жана максатсыз чечим катары эсептешерин болжолдойт (6-берененин 11-пунктундагы түшүндүрмөлөрүн караңыз). Ал ортодо, жалпыга маалымдоо каражаттарында жана башка форумдардын алкагында ГӨО жаатындагы саясатты иштеп чыгуунун тегерегиндеги талаш кеңири жайылууда.

Конвенцияга кол койгон Тараптардын резолюциясында, Орхус конференциясынын ишине катышкан айлана-чөйрө боюнча министрлер Конвенцияны айлана-чөйрөгө генетикалык өзгөртүлгөн организмдердин (ГӨО) алдын ала ниеттенип бошотулушуна байланыштуу колдонуунун маанилүүлүгүн таанышты жана Тараптардан Конвенциянын алкагында ГӨО жаатындагы биологиялык коопсуздук боюнча протоколду даярдоодо биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө маселелерди иштеп чыгууну улантууну суранышты. Аны жүзөгө ашыруу үчүн ар түрдүүлүк жөнүндө Картахен протоколу кабыл алынды.

Коомчулуктун ГӨО жаатындагы өнүмдөр жана сорттор боюнча тынчсыздануусу Европа Кеңешин өзүнүн ГӨО боюнча директиваларын кайра караштыруу, анын ичинде

анын ачыктыгын камсыз кылуу сунушу менен чыгууга мажбур кылды.

Бул Конвенцияны жүзөгө ашыруу Бириккен Улуттар Уюмунун Европалык экономикалык комиссия (ЕЭК) аймагындагы демократиянын чыңдалышын шарттайт

Бул пункт преамбуланын 9-, 10-жана 17-пункттарынын негизинде түзүлдү. Коомчулуктун катышуусунун принциптеринде курулган демократия узак мегилден бери коомчулуктун мамлекет башчыларына болгон ишенимин чыңдоо жана коомдогу чыңалууну басаңдатуу каражаттарынын бири катары каралып келе жатат. Жаратылышты коргоо ишмердүүлүгү катышуу системасы өнүктүрүлгөн эң маанилүү тармактардын бири болуп саналат.

Конвенция менен демократиялаштыруунун ортосундагы байланыш Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча уюмдун жетинчи Экономикалык форумунун Төрагасынын пикиринде ырасталган (1999-жылдын майы). Бул документте өлкөлөргө алардын коомчулуктун катышуу принцибинин жолун жолдоочулугун ырастоо максатында Орхус конвенциясын ратификациялоо өтүнүү менен сунушталган. Кеңешме Орхус конвенциясынын маселелери Европанын коопсуздугу үчүн өтө маанилүү деп эсептеген жана Орхус конвенциясынын принциптерин ЕККУнун Европалык коопсуздук хартиясына инкорпорациялоону сунуштаган. Тийиштүү иш тобу тарабынан даярдалган доклад Орхус конвенциясына кол койбогон мамлекеттер тарабынан дагы колддоого алынган. Өз мезгилинде Европадагы коопсуздук жана кызматташтык кеңешмеси (ЕККК) деп аталган бул уюм 1989-жылдагы демократиялык кайра куруулар кызып турган учурда Софияда айлана-чөйрөнү коргоо проблемасы боюнча маанилүү жолугушууну өткөргөн. Бул жолугушуу сыртта тынч демонстрациячыларды («Экомаалымдуулук»

деген жаратылышты коргоо уюмунун мүчөлөрүн) сабап жатышат деп жар салышкан аккредиттелген журналисттер тарабынан үзгүлтүккө учураган. Ага жооп кылып жолугушууга катышкан өлкөлөрдүн бирөөнөн башкасы төмөнкүдөй корутундуну кабыл алышкан:

- «Катышуучу мамлекеттер Вена жолугушуусунун Жыйынтыктоочу документиндеги өзүнүн милдеттенмесине шилтеме берүү менен, айрым адамдардын жана уюмдардын айлана-чөйрөнү коргоого жана жакшыртууга кошкон салымдарынын маанилүүлүгүн тааныйт жана аларга өздөрүнүн тынчсызданууларын билдирүүгө мүмкүнчүлүк берүүнү туура деп эсептейт. Алар өздөрүнүн коомчулуктун экологиялык проблемалар боюнча кабардар болууну жогорулатууга жана түшүнүүнү тереңдетүүгө жардам берүү ниеттерин ырасташууда.
- Катышуучу мамлекеттер айлана-чөйрөдөгү абалга тынчсызданышкан, өз ой-пикирлерин тайсалдабай билдиришкен, ассоциацияларга биригишкен, тынч митингдерди өткөрүшкөн, ошондой эле бул маселелер боюнча маалыматтарды ЕКККнын жоболоруна туура келбей турган юридикалык жана администрациялык чектөөлөрсүз алышкан, басып чыгарышкан жана жайылтышкан айрым адамдардын, топтордун жана уюмдардын укуктарын урматтай тургандыктарын дагы бир ирет ырасташат. Бул адамдар, топтор жана уюмдар экологиялык маселелер боюнча ар кандай жалпы элдик жарыш сөздөргө катышууга, ошондой эле улуттук жана эл аралык деңгээлдердеги түз жана көз карандысыз байланыштарды түзүүгө жана колдоого укуктуу».

БУУ ЕЭК ишине кызматташтыктын тийиштүү шаймандарын иштеп чыгуу максатында Түндүк Америкадан, Батыш, Борбордук жана Чыгыш Европадан, Борбордук Азиядан 55 өлкө катышкан форумду көрсөтүүдө. Анын курамына Канада, Израиль, Америка Кошмо Штаттары

жана мурдагы Советтер Союзунун аймагында жайгашкан Борбордук Азия жана Кавказ өлкөлөрү кирет. Анын негизги максаты — өзүнө мүчө өлкөлөрдүн саясаттарын жана иш тажрыйбаларын бир түргө келтирүү. БУУ ЕЭКтин ишмердүүлүгү субаймактык интеграциялык процесстердин күч-кыймылын көрсөткөн Европа бирлиги, «Эркин соода-сатык жөнүндө түндүк америкалык макулдашуу» уюму (НАФТА) жана Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештиги (КМШ) сыяктуу аймактык мекемелер менен органдардын ортосундагы чек аралар аралык чыңалуунун жана пикир келишпестиктердин пайда болуу коркунучун басаңдатууну шарттайт. Бул уюм БУУнун башка бардык органдары менен кызматташуунун натыйжасында бул аймакка дүйнөнүн башка өлкөлөрүнө карата өз милдеттенмесин аткаруу мүмкүнчүлүгүн берген шаймандардын бирине айланып отурат.

Конвенцияга кол койгон Тараптардын резолюциясында Конвенцияны ратификациялоо БУУ ЕЭК аймагындагы «демократиялаштыруу процессин күчтөндүрүүнү жана жаратылышты коргоо мыйзамдарын макулдашууну улантууну шарттайт».

Преамбуланын бир катар мурдагы пункттарында Конвенцияны колдонуу демократиялык институттарды чыңдоону кантип шарттай тургандыгы жөнүндө айтылган. Бул пункт башка пункттардын иш-аракетин БУУ ЕЭК аймагына жайылтат. Конвенция кабыл алынарга чейинки он жылдыктын ичинде бул аймактын айрым жерлеринде саясий системаларда катуу жылыштар жана демократиялаштырууда зор секириктер болду. 90-жылдарда БУУ ЕЭК аймагындагы демократиялаштырууну күчөтүү анчалык кескин мүнөздө болбосо дагы, тарыхый көрүнүштүн маанилүү үзүндүсү болду. Өз аймагынын чегинде коомчулук менен мамлекеттик органдардын ортосундагы кызматташтык өнүктү, бул алардын жалпы кызыкчылыктарын таануусун, ошондой эле, бир жагынан, мамлекеттин,

экинчи жактан, коомдогу айрым жарандар жана ассоциациялардын ортосундагы өз ара мамилелерди кайрадан ойлоноштурууну шарттады.

БУУ ЕЭК айлана-чөйрөнү коргоонун эл аралык макулдашуулар, долбоорлор жана хартиялар түрүндөгү механизмдеринин жардамы менен, ошондой эле «Европа үчүн айлана-чөйрө» процессине катышуу аркылуу Европаны демократиялаштырууда эң маанилүү ролду ойногон жана ойноодо. БУУ ЕЭКтин экологиялык конвенцияларына талдоо жүргүзүүлөр айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча маалымат алуу мүмкүндүгү, коомчулуктун чечимдерди кабыл алууга катышуусу жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жагындагы укуктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү берүүдөгү, жыйынтыгында Орхус конвенциясын кабыл алууга алып келген прогресстер жөнүндө күбөлөндүрөт.

Орхус конвенциясына карай жолдогу негизги этаптардын бири БУУ ЕЭКтин экологиялык маалыматты алуу мүмкүндүгүн, коомчулуктун айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы чечимдерди кабыл алууга катышуусун камсыз кылуу боюнча Жетектөөчү принциптеринин кабыл алынышы болду. Жетектөөчү принциптер идеясы министрлердин 1993-жылы апрелде Люцернде (Швейцария) болгон «Европа үчүн айлана-чөйрө» деген темадагы экинчи конференциясында пайда болгон. Анда коомчулуктун катышуусу узак мөөнөттүү Европа үчүн Экологиялык программанын жети олуттуу элементтеринин бири катары аныкталган. Аны ЕЭКке мүчө өлкөлөрдүн айлана-чөйрө жана суу проблемалары боюнча Улук кеңешчилери сунуш кылышкан (кийин ал Экологиялык саясат боюнча комитет деп аталып калган). Натыйжада министрлердин Люцерндеги конференциясында кабыл алынган Декларациянын 22-пунктунда министрлер БУУ ЕЭКтен коомчулуктун айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы чечимдерди кабыл алууга катышууга кызыктыруу максатында укуктук,

ченемдик жана администрациялык механизмдер боюнча сунуштарды иштеп чыгууну суранышкан. Улук кеңешчилер Экологиялык укуктар жана милдеттер боюнча максаттуу топту түзүшүп, аларга 1994-жылы коомчулуктун экологиялык маселелер боюнча чечимдерди кабыл алууга катышууга кызыктыруунун натыйжалуу шаймандары жана механизмдери боюнча жетектөөчү принциптердин жана башка сунуштардын долбоорун иштеп чыгуу тапшырылган. 1995-жылы январда жетектөөчү принциптер иштелип чыккан жана ошол жылдын май айында София конференциясын даярдоого жооптуу өкмөттөрдүн өкүлдөрү болгон жогорку кызматтагы адамдардан турган Иш тобу тарабынан кабыл алынган.

БУУ ЕЭКтин бул Жетектөөчү принциптери «Европа үчүн айлана-чөйрөнүн» 1995-жылы октябрда Софияда өткөн министрлердин үчүнчү конференциясында жактырылган. Ушул эле конференцияда бул маселе боюнча конвенцияны иштеп чыгуу мүмкүнчүлүгүн караштыруу чечими кабыл алынган. Экологиялык саясат боюнча комитет 1996-жылы январда болочок конвенцияда Жетектөөчү принциптерин колдонуу камтылууга тийиштигин чечкен.

Орхус конференциясында министрлер Конвенциягы кол койгон Тараптардын резолюциясында Орхус конвенциясын жүзөгө ашыруунун баштапкы этабында София жетектөөчү принциптерин эске алууну сунуш кылышкан.

«Европа үчүн айлана-чөйрө» процесси Европадагы айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы кызматташтыктын негизги саясий механизмдеринин бири болуп саналат. Ал аймактагы айлана-чөйрө министрлерин, ошондой эле экологиялык проблемалар менен алектенген көптөгөн уюмдарды жана мекемелерди, жарандык уюмдар менен кошо жаңы экологиялык саясатты иштеп чыгуу үчүн жалпы европалык конференцияга чогултууну шарттайт. Бул конференциялар болжол менен 55 өлкөнүн айлана-чөйрө

министрлерине жолугушууга, идеялары жана иш тажрыйбалары менен бөлүшүүгө мүмкүнчүлүк берет.

1.2. Жалпы бөлүк

Конвенциянын алгачкы төрт беренесинде максаттар, аныктамалар жана жалпы жоболор сыпаталып баяндалат. Бул беренелер Конвенциянын калган бөлүктөрүнүн негизин түзөт: аларда Конвенциянын калган беренелерин туюндуруу жана жүзөгө ашыруу ишинде жетекчиликке алуу зарыл болгон милдеттер коюлат, терминдер аныкталат жана жалпы талаптар тастыкталат.

Максаты

Конвенциянын 1-беренеси Тараптарды «азыркы жана келечектеги муундардын» ар бир адамынын анын ден соолугуна жана жыргалчылыкта жашоосуна жагымдуу чөйрөдө жашоо укуктарын коргоого жардам берүү үчүн айлана-чөйрөгө тиешелүү маалыматка мүмкүндүк алуу укугуна, коомчулуктун чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусуна жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуу укугуна кепилдик кылууга милдеттендирет.

Аныктамалар

Конвенциянын 2-беренесинде «Тараптар», «мамлекеттик орган», «экологиялык маалымат», «коомчулук» жана «кызыкдар коомчулук» деген түшүнүктөрдүн аныктамалары берилген. Конвенция, баарынан мурда, Тараптар (Конвенциянын келишим түзгөн тараптары) жана мамлекеттик органдар (администрациялык органдар же физикалык тараптар же мамлекеттик иш-милдеттерди аткаруучу органдар) үчүн милдеттерди тастыктайт. Улуттук деңгээлде аракеттенген администрациялык органдарга

кошумча «мамлекеттик орган» термини экономикалык интеграциянын аймактык мекемелерин дагы, мисалы, Европалык коомдоштук сыяктуу, камтыйт. Ошол эле учурда ал соттук жана мыйзам чыгаруучу органдарды бир беткей жокко чыгарат.

Конвенция «коомчулуктун» (физикалык же юридикалык жактар же уюмдар) жана «кызыкдар коомчулуктун» (айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине тартылган же бул процесске кызыкдар адамдар) укуктарын тастыктайт. Өкмөттүк эмес уюмдар «кызыкдар коомчулук» категориясына тиешелүү болушу үчүн алар айлана-чөйрөнү коргоого жардам бериши жана колдонуудагы улуттук мыйзам актыларынын талаптарын канааттандырышы керек.

Акырында, экологиялык маалымат Конвенциянын бардык текстинде жолуккан концепцияны туюндурат. «Экологиялык маалыматтын» Конвенцияда берилген аныктамасы кеңири мүнөздө: ал айлана-чөйрөнүн жана чыгындылардын абалынын сапаты жөнүндөгү маалыматтарды эле эмес, чечимдерди кабыл алуу жана талдоо жүргүзүү процесстеринин натыйжалары жөнүндөгү маалыматтарды да камтыйт.

Принциптер

3-беренедеги Конвенциянын жалпы жоболору майда-чүйдөсүнө чейин бир кыйла толук жана айкын жоболорду аныктаган жалпы принциптерди тастыктайт. Алар Конвенцияны жүзөгө ашыруунун маанилүү элементтерин камтыйт: анын бардык элементтеринин айкалышып турушу, коомчулуктун Конвенцияны өз кызыкчылыгы үчүн пайдаланууга багыт алуусу, экологиялык агартуу жана маалымдуулукту жогорулатуу, ошондой эле айлана-чөйрөнү коргоого жардам берүүчү топтордун колдоосу.

Жалпы жоболор Конвенция — бул максимум эмес, минимум экендигин ырастап турат. Тараптар, Конвенцияга

ылайык талап кылгандагыга караганда, айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча маалымат алуунун бир кыйла кеңири мүмкүндүгүн, коомчулуктун чечимдерди кабыл алуу процессине бир кыйла кеңири катышуусун жана сот адилеттигине бир кыйла кеңири мүмкүндүк алууну карай турган чараларды көрө алышат. Ошондой эле Конвенциядан анын чегинен ары чыгып кеткен калыптанган коргоо укуктары жана деңгээли сакталып кала тургандыгы көрүнүп турат. Акырында, жалпы жоболор Тараптарды Охрус конвенциясынын принциптерин чечимдерди кабыл алуунун эл аралык процессинин жана эл аралык уюмдардын алкагында сактоого жардам берүүгө чакырат.

1.3. Конвенциянын үч негизги элементи

Орхус конвенциясы үч «түркүктун» — 4—9-беренелерде каралган негизги элементтердин аралыгында жайланышкан: маалымат алуу мүмкүндүгү, коомчулуктун катышуусу жана сот адилеттигине мүмкүндүк алуу. Конвенциянын максаттарын жүзөгө ашыруу үчүн бул үч негизги элемент толугу менен өз ара көз каранды болууга тийиш.

Маалымат алуу мүмкүндүгү

Маалымат алуу мүмкүндүгү — негизги элементтердин биринчиси. Ал убактысы боюнча дагы биринчи турат, анткени коомчулуктун чечимдерди кабыл алуу процессине натыйжалуу катышуусу толук, так жана заманбап маалыматтарга жараша болот. Ал коомчулук маалымат алуу мүмкүндүгүн катышуу үчүн эле эмес, башка максаттар үчүн дагы алууга аракет кыла тургандыктан, өз алдынча иш-милдетин да аткарат.

«Маалымат алуу мүмкүндүгү» негизги элементи эки компонентке бөлүнөт. Биринчиси коомчулуктун

маалыматты мамлекеттик органдардан сурап алуусу жана мамлекеттик органдардын алынган суроо-талапка жооп катары маалыматты берүүгө милдеттүүлүгү. Маалымат алуу мүмкүндүгүнүн бул түрү «пассивдүү» деп аталат жана 4-беренедө тастыкталган. Экинчи маалыматтык компонент коомчулуктун маалыматты алууга укуктуулугу жана мамлекеттик органдардын, суроо-талаптардын бардыгына карабастан, коомдук кызыгууну жараткан маалыматтарды чогултууга жана жайылтууга милдеттүүлүгү.

Коомчулуктун катышуусу

Орхус конвенциясынын экинчи негизги элементи коомчулуктун катышуусу болуп саналат. Анын натыйжалуулугу берки эки элементке жараша болот: коомчулуктун «кабардар болуусун» камсыз кылуучу маалымат алуу мүмкүндүгү жана анын катышуусун кагаз жүзүндө эмес, иш жүзүндө камсыз кылуучу сот адилеттигине мүмкүндүк алуу.

«Коомчулуктун катышуусу» негизги элементи үч компоненттен турат. Биринчиси кайсы бир ишмердүүлүк боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине байланыштуу, 6-беренедө тастыкталган. Экинчиси коомчулуктун айлана-чөйрөгө тиешелүү пландарды, программаларды жана саясатты иштеп чыгууга катышуусуна байланыштуу, 7-беренедө тастыкталган. Акырында, 8-беренедө тастыкталган коомчулуктун айлана-чөйрөгө байланыштуу мыйзамдарды, эрежелерди жана юридикалык жактан милдеттүү ченемдик актыларды иштеп чыгууга катышуусу.

Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу

Орхус конвенциясынын үчүнчү негизги элементи коомчулуктун сот адилеттигине мүмкүндүк алуусу болуп саналат. Ал айлана-чөйрө жаатындагы маалымат алуу мүмкүндүгүн жүзөгө ашырууга жана ички укуктук системалардын алкагындагы катышууну камсыз кылууга мажбурлоочу мүнөз берет жана ички мыйзам актыларынын сакталышын

камсыз кылуу механизмин чыңдайт. Бул элемент 9-беренедө тастыкталган. 9-берененин так жоболору Конвенциянын коомчулуктун өкүлдөрүнө укуктарды берүүнү караган жоболорунун аткарылышын камсыз кылат. Мында кеп 4-беренедөги пассивдүү маалымат, 6-беренедөги коомчулуктун кайсы бир ишмердүүлүк боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусуна тиешелүү маалымат жөнүндө, ошондой эле Конвенциянын, Тараптардын ою боюнча, мажбурлап сакталууга тийиш болгон башка жоболорунун баары жөнүндө болуп жатат. «Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу» негизги элементи коомчулуктун карамагына экологиялык мыйзам актыларын түздөн-түз мажбурлап сактоо механизмин берет.

1.4. Корутунду жоболор

Конвенция эгемендүү билим берүүгө салынган милдеттенме катары Тараптарга жүзөгө ашыруу боюнча кеңешмелерди өткөрүү жана кызматташуу мүмкүнчүлүгүн берүүчү расмий механизмдерди жана мекемелерди түзүүнү эске алган. Орхус конвенциясы андай расмий түзүмдөргө жана мекемелерге тиешелүү көптөгөн жоболорду камтыйт, мисалы, эл аралык макулдашуулардын көпчүлүгүндө. Ал жоболор 10—22-беренелерде тастыкталган. Конвенциянын корутунду жоболорунда камтылган бир кыйла маанилүү маселелерге анын күчүнө кириши, Тараптардын кеңешмеси, катчылык, талаштарды жөнгө салууну караштыруу кирет.

Орхус конвенциясы эки тиркемени камтыйт. Биринчисинде айлана-чөйрөгө олуттуу таасир этүүчү жана, эреже катары, 6-берененин таасири астында болуучу ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн тизмеси берилген. Экинчи тиркемеде Тараптардын ортосунда талаш чыгып кеткен учурлар үчүн арбитраждын эрежелери берилген.

Конвенциянын контекстинде бир нече атайын маселелерди көрсөтүү максатка ылайыктуу, анткени аны кабыл алган учурда алар кечиктирилбес мүнөздө болгон. Алар Конвенцияда эске алынган, бирок, эл аралык укуктук коддоштуруунун баштапкы баскычында болгондуктан, бул утурлама тартипте жасалган. Ошол эле учурда алар Тараптардын кеңешмелеринде андан ары иштеп чыгууга тийиш болгон маселелер катары аныкталган.

Бул маселелердин биринчиси генетикалык өзгөртүлгөн организмдерге (ГӨО) тиешелүү. Мындай организмдерге тиешелүү чечимдерди кабыл алууга тийиш болгон учурга Конвенцияда тийиштүү шилтеме берилген, мисалы, коомчулуктун ГӨО боюнча айрым чечимдерди кабыл алууга катышуусун регламенттөөчү жоболорду колдонууну караган 6-берененин 11-пункту.

Конвенцияда айкын-ачык көрсөтүлгөн экинчи маселе булгануулардын кадастралык жана регистрдик системаларын иштеп чыгуу болуп саналат. Сынактан өткөрүү учурунда өзүн оң жагынан көрсөткөн маалыматты чогултуунун бул механизмдери 5-берененин 9-пунктунда көрсөтүлгөн.

Конвенцияда маалыматтын жаңы формаларына, анын ичинде электрондук дагы, өзгөчө көңүл бөлүнөт. Ал жөнүндө преамбулада жана жалпы жоболор камтылган 3-беренеде, ошондой эле 4-жана 5-беренелердин маалыматка тиешелүү жерлеринде айтылат. Конвенцияда электрондук маалыматтарды өркүндөтүү багытындагы маалыматтык технологиялардын өнүгүүсү, ошондой эле Интернет жана башка системалар аркылуу маалыматтарды берүү мүмкүнчүлүгү эске алынган.

Акырында, кандайдыр бир конвенцияны жүзөгө ашыруу жөнүндө кеп болгондо, бул Конвенциянын Тараптары аны колдонууну камсыз кылуунун механизмдерин караштырышат. Орхус конвенциясында колдонуу механизмдерин түзүү максатындагы Тараптардын кызматташуусунун зарылдыгы айтылган. 15-беренеде Тараптарга өздөрүнүн

биринчи кеңешмесинде колдонуунун тийиштүү тартибин иштеп чыгууга буйрук берилген. Тараптардын 2002-жылдын 21—23-октябрында Италиянын Лукка шаарында өткөн биринчи кеңешмесинде Орхус конвенциясын Колдонуу боюнча комитетти түзүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Бул жолугушууда ал Комитеттин түзүмү жана иш-милдеттери, ошондой эле конвенциянын жоболорун сактоо маселелерин караштыруунун жол-жоболоруна тиешелүү нагизги жоболор аныкталган (Тараптардын Кеңешмесинин 1/7 Чечими). Бул органдын иш-милдеттеринин бири катары коомчулуктан Орхус конвенциясынын сакталбагандыгы жөнүндө түшкөн билдирүүлөрүн караштыруу көрсөтүлгөн.

Мына ошентип, Борбордук Азия мамлекеттеринин көпчүлүгү үчүн Орхус конвенциясы жарандар жана ӨЭУ үчүн тийиштүү укуктардын бузулуу фактылары боюнча эл аралык инстанцияга даттанууга алгачкы реалдуу мүмкүнчүлүк болду. Колдонуу боюнча комитет соттук орган эмес, ар кандай иштерди караштыруу фактылары боюнча Тараптардын кеңешмелерине сунуштарды жиберип гана турат.

Колдонуу боюнча комитеттин иши тууралуу кеңири маалыматты БУУнун Европалык экономикалык комиссиясынын сайтынан алууга болот www.unecse.org¹

1.5. Конвенциянын тараптарынын талаштарды чечүү механизмдери

- Бул Конвенциянын 16-беренесинин 2-пунктуна ылайык, талаштарды арбитраждык териштирүүнү берүүдө тарап же тараптар катчылыкка арбитраждык териштирүү предмети жөнүндө билдирет, ошону менен бирге бул

¹ «Экоправда» электрондук гезиттин материалдары боюнча, Алматы шаары.

Конвенциянын чечмелөө же колдонуу тууралуу беренелерин көрсөтүлөт. Алынган маалыматты катчылык бул Конвенциянын бардык Тараптарына жиберет.

- Арбитраждык сот үч мүчөдөн турат. Талашка катышкан доогер-тарап же доогер-тараптар катары башка тарап же башка тараптар дагы бирден арбитрди дайындашат, ал эки арбитр өз ара макулдашуу менен арбитраждык соттун төрагасынын милдетин аткаруучу үчүнчү арбитрди дайындашат. Үчүнчү арбитр талашка катышкан тараптардын жараны болбошу керек жана жашаган жери тараптардын биринин аймагында болбошу керек, ошондой эле аларда кызматта болбошу же бул ишке кандайдыр бир тиешеси бар болбошу керек.
- Эгерде экинчи арбитр дайындалгандан кийин эки айдын ичинде арбитраждык соттун төрагасы дайындалбаса, анда тараптардын кимисинин болбосун өтүнүчү боюнча Европалык экономикалык комиссиянын Аткаруучу катчысы аны кийинки эки айдын аралыгында дайындайт.
- Эгерде тараптардын бири өтүнүчтү алгандан кийин эки айдын ичинде арбитрди дайындабаса, анда экинчи тарап ал жөнүндө кийинки эки айдын аралыгында арбитраждык соттун төрагасын дайындаган Европалык экономикалык комиссиянын Аткаруучу катчысына билдирет. Арбитраждык соттун төрагасы дайындалгандан кийин ал арбитрин дайындай элек тарапка аны эки айдын ичинде дайындоону сурайт. Эгерде ал бул мөөнөттүн ичинде аны дайындабаса, анда төрага Европалык экономикалык комиссиянын Аткаруучу катчысына билдирет жана ал арбитрди кийинки эки айдын аралыгында дайындайт.
- Арбитраждык сот эл аралык укуктарга жана бул Конвенциянын жоболоруна ылайык өз чечимин чыгарат.

- Бул тиркеменин жоболоруна ылайык бекитилген арбитраждык сот өзүнүн иш тартибинин эрежелерин иштеп чыгат.
- Арбитраждык соттун жол-жобо маселелери боюнча дагы, иштин маани-маңызы боюнча дагы чечимдери анын мүчөлөрүнүн көпчүлүгүнүн добушу менен кабыл алынат.
- Сот фактыны тастыктоочу чаралардын баарын колдонот.
- Талаш тараптары арбитраждык соттун ишине жардам берет, колдо болгон каражаттардын баарын колдонуу менен:
 - а) ага тийиштүү материалдардын баарын, маалыматтарды берет, шарт түзүп берет;
 - б) зарылдыгына жараша күбөлөрдү же эксперттерди чакырып берет, алардын көрсөтмөлөрүн угууга мүмкүнчүлүк берет.
- Талаш тараптар жана арбитраждык соттун мүчөлөрү арбитраждык соттогу териштирүүнүн жүрүшүндө купуя түрдө алынган ар кандай маалыматтардын купуялыгын сакташат.
- Арбитраждык сот тараптардын биринин өтүнүчү боюнча убактылуу коргоо чараларын кабыл алууну сунуштайт.
- Эгерде талаш тараптардын бири арбитраждык сотко келбесе же өз ишин териштирүүгө катышпаса, анда берки тарап соттон териштирүүнү улантууну жана өзүнүн акыркы чечимин чыгарууну өтүнө алат. Тараптардын биринин сотко катышпоосу же ишти териштирүүгө катышпоосу териштирүү үчүн тоскоолдук болбойт.
- Арбитраждык сот түздөн-түз талаштын маңызынан улам чыккан каршы доолорду угат жана алар боюнча чечимдерди чыгарат.

- Эгерде арбитраждык сот иштин айкын-ачык жагдайына жараша башкача чечим кабыл албаса, анда соттук чыгымдар, соттун мүчөлөрүнүн төлөмдөрү менен кошо, талаш тараптар тарабынын теңме-тең төлөнөт. Сот өзүнүн чыгымдарынын баарын каттайт жана талаш тараптарга ал чыгымдар боюнча отчётту берет.
- Бул Конвенциянын талаш предметине укуктук мүнөздөгү кызыкчылыгы бар жана бул иш боюнча чечимде козголуп өткөн кайсы гана болбосун Тарап соттун макулдугу менен териштирүүгө катыша алат.
- Арбитраждык сот түзүлгөн күндөн тартып беш айдын аралыгында, эгерде ал бул мөөнөттү дагы беш айдан ашпаган мөөнөткө узартууну зарыл деп эсептебесе, өз чечимин чыгарат.
- Арбитраждык соттун чечими себептерин түшүндүрүү менен коштолот. Бул чечим талаштын бардык тараптары үчүн акыркы жана милдеттүү чечим болуп саналат. Арбитраждык сот өзүнүн чечимин талаш тараптарга жана катчылыкка жиберет. Катчылык алынган маалыматты ушул Конвенциянын Тараптарынын баарына жөнөтөт.
- Тараптардын ортосунда соттун чечиминин түшүндүрмөсү же аткарылышы боюнча чыгып кетүүчү ар кандай талаш тараптардын кимисинин атынан болбосун бул чечимди чыгарган арбитраждык сотко, же — анын кызматынан пайдаланууга мүмкүн болбосо, — биринчи сотту түзүүдөгү максат боюнча түзүлгөн башка сотко жиберилиши мүмкүн.

Жогоруда айтылгандай, 16-беренедө арбитраж Конвенцияда алдын ала караштылган талаштарды жөнгө салуунун бир нече методдорунун бири катары көрсөтүлдү. 16-берененин 2-пунктунда арбитраж менен Эл аралык соттун ортосундагы тандоо мүмкүнчүлүгү сүйлөшүүлөр жана элдештирүүчүлүк сыяктуу милдеттүү түрдөгү метод-

дор талашты жөнгө салуу үчүн жетишсиз болуп калган учурда берилет.

Эл аралык тажрыйбада арбитраж уникалдуу каражат болбосо дагы, бүтүндөй ХХ кылымдын аралыгында анын ар түрдүү укуктук системаларды колдонууга жана талдоо жүргүзүүгө жөндөмдүүлүгүнүн аркасында мамлекеттер, эл аралык уюмдар жана ар кандай улуттагы тараптар ортосундагы талаштарды чечүүдө өтө кеңири колдонулуп келди. Мындай жөндөмдүүлүк, баарынан мурда, тараптардын талашы тиешелүү болгон бир же бир нече укуктук системалар менен тааныш болгондугу үчүн тандалып алынган бир канча арбитрден турган топтук түзүмдү пайдалануунун натыйжасында камсыз кылынат. Негизинен кадимки сот органы сыяктуу иштеген арбитрлер каралып жаткан иштеги фактыларды аныктоо максатында бири-бири менен кеңешишет, ар кайсы мыйзамдардын кайсынысын колдонууга боло тургандыгын аныкташат жана макулдашылган чечимдерди чыгарышат. Ишти арбитражга берүүчү тараптар иштин тандалып алынган жол-жоболор боюнча жүрүшүнө макул болууга милдеттенишет жана кабыл алынган чечимди аткарышат. Алар көпчүлүк учурларда бул милдеттенмени сакташат.

II тиркеме тараптар арбитражды Конвенцияга байланыштуу чыккан талашты жөнгө салуу үчүн пайдаланышынын негизин тастыктайт. Тиркеменин редакциясы БУУ ЕЭКтин башка конвенцияларындагыдай эле, Өнөр жайындагы кырсыктарга чек аралар аралык таасир этүү жөнүндө конвенция жана Айлана-чөйрөгө чек аралар аралык таасир этүү жөнүндө конвенция менен кошо. Иш жүзүндө тараптар арбитражга кайрылууга туура келген жагдайлар алар укуктук жактан коргоонун соттук каражаттарына кайрылышкан жагдайлар менен салыштырууга боло тургандай эле жагдай.

Негизи, тараптар айрым учурларда ишти арбитражга бергенге чейин же анын ордуна колдонушкан

сүйлөшүүлөр жана ортомчулук элдешүүлөр сыяктуу альтернативдүү механизмдер да бар. Демек, арбитраж — бул тараптар башка бирөөнүн жардамысыз келише албай калган жана эч кимге жан тартпаган адилеттүү чечим кабыл алуучу органдын сөзсүз түрдө кийлигишүүсү зарыл болуп калган учурларда колдонулуучу процесс.

II тиркемени колдонуу чөйрөсү Конвенциянын Тараптарынын ортосундагы талаш менен чектелет, ошондуктан үчүнчү тарап, айталы, ӨЭУ менен арбитраж ага тиешелүү эмес. Бирок бул Тараптар Конвенцияга байланыштуу үчүнчү тарап менен талашты арбитраждык териштирүүгө бере албайт дегендик эмес. Тараптардын үчүнчү тарап менен талашты арбитражга берүүгө макулдугу Конвенциянын жоболорун бузбайт. Бул учурда II тиркеменин жоболору жөн гана колдонулбайт. Бейтарап соттун туруктуу палатасы — Эл аралык талаштарды тынчтык жолу менен жөнгө салуу жөнүндө конвенциянын негизинде 1989-жылы түзүлгөн көз карандысыз эл аралык орган, мамлекеттердин жана жеке тараптардын ортосундагы талаштарды чечүү менен алектенет, анда ушундай иштерди жөнгө салуучу процессуалдык ченемдердин өзгөчө жыйнагы бар. Башка эл аралык келишимдердин Тараптары үчүнчү тараптардын арбитраждык териштирүү контекстиндеги укук субъекттүүлүгүн тааныбаган альтернативдүү варианты катары ӨЭУга жана жарандык тараптарга алардын кызыкчылыктарын жактоо жана алардын атынан бейтарап сот катары аракет кылуу менен, дипломатиялык коргоону колдонушат.

II тиркеменин 1-пунктуна ылайык, тараптар ишти арбитражга берүүнү чечкенден кийин арбитраждык сотту бекитүү тартибинде, биринчиден, аны Конвенциянын катчылыгына билдирүү керек. Тараптар алар арбитражга берүүнү каалаган талаш объектисин жана Конвенциянын ал талаштын негизинде жаткан беренесин көрсөтүүгө тийиш. Конвенцияда айтылган маалыматты жигердүү

жайылтууга басым жасоону эске алуу менен, катчылык алынган маалыматты Конвенциянын Тараптарынын баарына жөнөтүшү керек.

2., 3. жана 4-пункттарда арбитраждык сотту бекитүү тартиби тастыкталган. 2-пунктка ылайык, арбитраж бардыгы болуп үч кишиден турат. Эгерде талаш тараптар экөө эле болсо, анда ар бири бирден арбитрадди дайындоого укуктуу. Соттун төрагасынын милдетин аткара турган үчүнчүсү дайындалган эки арбитра тарабынан дайындалат. Эгерде талаш тараптар экиден көп болсо, анда бирдей позициядагы тараптар бир арбитрадди дайындашат. Дайындалган арбитрарлер калыс жана көз карандысыз болушу керек. Негизи, алар тараптардын кызыкчылыктарын көздөөлөрү керек; аларды тандоо критерийи алардын талашкан тараптардын укуктук жана маданий системаларын жана талаш маселеси боюнча иш тажрыйбаларын билиши болуп саналат. Арбитраждык соттун төрагасы да калыс жана көз карандысыз болушу керек. Анын кымындай дагы калыстык кылбоосунан шек туудурбаш үчүн талашкан тараптардын биринин дагы өлкөсүнүн жараны болбоого тийиш, алардын өлкөсүнүн аймагында жашабоого тийиш, каралып жаткан иштин тараптарынын бири менен дагы мурдагы байланышы болбоого тийиш.

Тараптардын жөндөмсүздүгүнөн соттун иши үзгүлтүккө учурабашы үчүн талап кылынган арбитрадди дайындоо керек, 3—4-пункттарда алар дайындалууга тийиш болгон так мөөнөттөр көрсөтүлгөн. Аларда бир же андан көп арбитра көрсөтүлгөн мөөнөттө дайындалбай турган учурда аткара турган жол-жобо дагы жазылган. Эгерде тараптар дайындаган эки арбитра төраганы дайындай алышпаса, анда аны Европалык экономикалык комиссиянын ага укуктуу болгон Аткаруучу катчысы дайындайт. Эгерде тараптардын бири арбитрадди дайындай албаса, анда Аткаруучу катчы өзүнө жүктөлгөн ыйгарым укуктун негизинде төраганы дайындайт; төрага тараптан арбитрадди

дайындоону суранат, эгерде ал аны аткара албаса, анда аны өзү бир тараптуу тартипте дайындайт. Иш жүзүндө көпчүлүк арбитраждык соттор териштирүүнү тездетүү үчүн мыйзам тарабынан көрсөтүлгөнгө караганда бат дайындалат, натыйжада мындай кийлигишүүнүн кереги деле жок болот.

Арбитрлер арбитраждык процесстин укуктук дагы, жол-жоболук дагы аспекттери боюнча чоң дискрециялык ыйгарымдуу укуктарга ээ болушкандыктарына карабастан, тиркемеде соттун иш тартибин жөнгө салуучу эрежелер, жетектөөчү принциптер тастыкталган. Мисалы, 5-пунктта арбитраждык сот өзүнүн чечимин ушул Конвенциянын жоболоруна жана эл аралык укуктарга ылайык чыгаргандыгы айтылган. Бирок бул контекстте колдонулуучу эл аралык укук ченемдеринин жыйнагын арбитрлер өздөрү аныкташат. Бейтарап соттун туруктуу палатасынын иш тартибинин эрежелери мамлекеттер аралык талаштарды жөнгө салууга байланыштуу эл аралык укук эл аралык конвенциялардан, эл аралык каада-салттардан, укуктун «цивилизациялуу улуттар тарабынан таанылган» жалпы принциптеринен, мыйзамдуулукту аныктоонун кошумча каражаттары катары соттук дагы, арбитраждык дагы чечимдерден турары алдын ала тастыкталган. Бул иш тажрыйбасынын негизинде Эл аралык сот жетекчиликке алган ушундай эле принцип жатат. Ушул Конвенцияга ылайык колдонула турган эл аралык укук ченемдеринин жыйнагы иш тартибинин эрежелерин иштеп чыгуудагы ар бир учурга жараша аныкталат.

6-пунктка ылайык, арбитраждык сот өзүнүн иш тартибин өзү иштеп чыгат. Иш жүзүндө көптөгөн соттор ыңгайлуу болушу үчүн иштөө тартибинин колдонуудагы эрежелерин кабыл алышат же көчүрүп алышат, мисалы, Бейтарап соттун туруктуу палатасынын иш тартибинин эрежелерин ушул конвенцияга ылайык келишине жараша колдонулат. Соттор колдонуудагы эрежелерди конвенци-

яга ылайык келтирүү максатында зарылдыгына жараша өзгөртүп алышат. Арбитраждык териштирүүлөр ушул Конвенциянын алкагында өтө тургандыгына жараша иш тартибинин күчтүү мисалдары болуп калышы да мүмкүн.

Мындай мисалдар болочок арбитрлерге чоң пайда тийгизиши мүмкүн, анткени алар II тиркеменин шарттарын аткарууга мүмкүндүк берүүчү иш ыкмаларын изденишет, тагыраак айтканда, кабыл алынган чечимдер Конвенцияга толук ылайык келишин шарттаган талаптарды сактоого аракет кылышат. Кошумча жетектөөчү принциптер азыркы учурда Бейтарап соттун туруктуу палатасында иштелип жаткан «айлана-чөйрө жаатындагы иш тартибинин эрежелеринен» алынышы мүмкүн.

Тиркеменин 7-пунктунда арбитраждык соттун чечимдери анын мүчөлөрүнүн көпчүлүгүнүн добушу менен кабыл алына тургандыгы такталууда. Ошентип, угууларды жүргүзүүгө байланыштуу жана берки эки мүчөнүн бипбирдей шарттагы добуш берүүсү менен төраганын ролу чектелип калат. Бул добуш берүү системасы башка конвенциялардагы, мисалы, Биологиялык көп түрдүүлүк жөнүндө конвенциядагы системага окшошуп кетет, арийне, эки арбитр келише албаган учурда чечимдерди кабыл алуу боюнча ыйгарым укук толугу менен төрагага жүктөлгөн айрым тартип эрежелеринен айырмаланып турат.

8-пунктта каралып жаткан иш боюнча фактыларды аныктоо үчүн тиешелүү чараларды сот кабыл алары тастыкталган. Иш жүзүндө бул маалыматтарды чогултуу жана күбөлөрдү чакыртуу болуп саналат.

9-пунктка ылайык, талаш тараптар тийиштүү документтерди берүү, күбөлөрдү жана эксперттерди чакыруу жана алардын көрсөтмөлөрүн угуу сыяктуу болгон каражаттарды колдонуу менен арбитраждык соттун ишин жардам берүүгө милдеттүү. Мурда соттор үчүнчү тараптардын, мисалы, ӨЭУнун пикирлерин жана күбөлүк

көрсөтмөлөрүн угууну пайдалуу деп эсептешчү. Иран менен Америка Кошмо Штаттарынын ортосундагы талаштарды жөнгө салуу боюнча трибунал тараптарда болбогон ар кимге эгерде ал, Трибуналдын ою боюнча, ага жүктөлгөн милдетти чечүүгө жардам бере турган болсо, жазуу же оозеки түрүндөгү эскертүүлөрдү берүүгө уруксат берген.

10-пункт арбитраждык соттун мүчөлөрүн арбитраждык соттогу териштирүүнүн жүрүшүндө купуя түрдө алынган ар кандай маалыматтын купуялуулугун сактоого милдеттендирет. Бул жобо алынган маалыматтардын баарына колдонулбайт; мында кеп тараптардын жана арбитрлердин өз ара макулдашуусу боюнча купуя делип эсептелинген маалымат жөнүндө болуп жатат. Эгерде мындай макулдашуу маалыматтарды алганга чейин күн мурунтан түзүлбөсө, анда арбитраждык териштирүү учурунда пайдаланылган маалыматты алуу мүмкүндүгү ушул Конвенциянын шарттары менен корголот.

11-пункттун негизинде арбитраждык сот, тараптардын биринин өтүнүчү боюнча, убактылуу коргоо чараларын кабыл алууну сунуштай алат. Убактылуу коргоо чараларына талаш тараптардын иш боюнча акыркы чечим чыгарылганга чейинки жүрүм-турумдарын чектеген жана буюрган тыюу салуулар кирет. Конвенцияда арбитрлер мындай убактылуу чараларды тараптардын биринин өтүнүчү боюнча сунуш кыла ала тургандыктары алдын ала көрсөтүлгөндүктөн, аларды иштеп чыгуу жана көрсөтүү ошол өтүнүч менен кайрылган тараптын милдети болуп саналат. Соттун тандалып алынган убактылуу чараларды сактоого кепил болуу укук жөндөмдүүлүгү дагы чектелген. Анткени анын тескөөсүндө эч кандай сактоону камсыз кылуу милдети жок, ал тараптарга бул убактылуу чараларды жүзөгө ашырууну сунуш кылган гана алат. Бирок иш жүзүндө, эреже катары, аны сактоого умтулушат, ка-

лыбы, ал чараларга макул болуу акыркы соттук чечимге жакшы таасир этет деп ойлогондуктан болуш керек.

12-пунктка ылайык, талаш тараптардын биринин арбитраждык сотко келбей калышы же өзүнүн ишин караганга катышпоосу териштирүү үчүн тоскоолдук деле болбойт. Бир тарап трибуналдан экинчи тараптын катышуусуз эле териштирүүнү жүргүзүүнү жана акыркы чечимди чыгарууну сурай алат. Мындай учурда териштирүү иш тартиби башынан аягына чейин, каралган иш боюнча арбитрлерди дайындагандан тартып соттук чечимди чыгарганга чейин катчылыктын жиберген алгачкы билдирүүсүнө жооп бербеген же башка бир себеп менен катышуудан баш тарткан экинчи тараптын катышуусуз деле жүргүзүлө берет.

Эгерде жоопкер тарап арбитраждык териштирүүнү козгогон бир же бир нече тараптарга каршы доо менен кайрылмакчы болсо, анда ал доо 13-пункттагы жоболор боюнча жөнгө салынат. Мындай учурдагы жалгыз талап каршы доо арызы териштирүү жүргүзүлүп жаткан талашка түздөн-түз тиешелүү болушу керек. Эгерде тараптарда бул талапты канааттандыра турган доосу бар болсо, анда каршы доону берүү маселенин чечилишин тездететиши мүмкүн. Ал эми башка доону козгоо жаңы арбитраждык сотту бекитүүнү жана иш тартибинин жаңы эрежелерин иштеп чыгууну талап кылат.

Соттук чыгымдар 14-пунктта каралат. Соттун ишине байланыштуу чыгымдардын баары, эгерде арбитрлер аякын жагдайды эске алуу менен иштин чыгымдарын жабуу үчүн башка схема колдонулушу керектиги жөнүндө чечим чыгарышпаса, тараптар тарабынан теңме-тең төлөнөт. Арбитрлердин кызматтарынын төлөмүнөн башка төлөнүүгө тийиш болгон кандай чыгымдар бар экендиги тиркемеде такталган эмес. Соттук тажрыйбада андай чыгымдарга кирет: арбитрлердин гонорарлары, анын ичинде жол-домо жана башка чыгымдары; сотко талап кылынган

консультанттардын кызматтарынын төлөмдөрү; күбөлөрдүн жолдомо жана башка чыгымдары; угууларды өткөрүү үчүн кызматтык жайлардын ижара акысы; арбитрлердин дайындоосу боюнча жүргүзүлгөн кеңселик жардам көрсөтүү боюнча кызматтардын төлөмдөрү, иш-милдетин Европалык экономикалык комиссиянын Аткаруучу катчысы аткарып жаткан катчылыктын ар кандай чыгымдары жана башка төлөмдөрү. Сот бардык чыгымдардын эсебин алууга жана жүргүзүлгөн чыгымдардын баары жөнүндө биротоло бүткөрүлгөн отчетту тараптарга берүүгө тийиш. Эл аралык арбитраждык териштирүү тажрыйбасында соттор чыгымдарды тараптарга, адатта, ар кандай үлүштөрдө бөлүштүрөт: талашты чечүүдө утулуп калган тарап бардык чыгымдардын тийиштүү бөлүгүн же уткан тараптын чыгымдарын толугу менен төлөйт.

15-пунктта сот процессине талаш маселесине түздөнтүз тиешеси бар кошумча тараптардын катышуусунун механизмдери тастыкталган. Эгерде тактап айта турган болсок, Конвенциянын Тараптарынын кайсынысына болбосун, талашка укуктук мүнөздөгү кызыкчылыгы бар болсо жана ошол иш боюнча чечимде эскериле турган болсо, арбитраждык териштирүүгө катышууга жана ошону менен процесстин тарабы болууга уруксат берет. Конвенциянын укуктук мүнөздөгү кызыкчылыгы такталбаса дагы, иш жүзүндө ал соттук териштирүүнү козгоо үчүн негиз болуп санала турган кызыкчылык катары түшүнүлүүдө. Тараптар сот процессине угуу башталып калгандан кийин катыша турган болсо, соттун иши кадимки тартип боюнча жүрөт. Аларга кошумча арбитрлерди дайындоого уруксат берилбейт.

16-пунктка ылайык, сот бекитилгенден кийин ага өз чечимин чыгарууга беш айлык мөөнөт берилет. Бирок, эгерде сот зарыл деп эсептесе, бул мөөнөт дагы беш айга узартылат. Тиркемеде андай узартуунун негиздемеси көрсөтүлгөн эмес, ошондуктан сот өзүнүн ишин узартууну

максатка ылайыктуу деп эсептеген учурду өзү аныктап алууга укуктуу. Иш жүзүндө узартуу бир же бир канча соттордун жекече себептеринен тартып көпчүлүк добуш менен чечимди кабыл алууга жөндөмсүздүккө чейинки бир катар себептер менен шартталат. Бирок мүмкүн болгон бардык учурларда соттор өз чечимин беш айлык мөөнөттө чыгарууга, ал эми узартуу укугун өзгөчө жана көзөмөлдөнбөй турган жагдайларда гана колдонууга тийиш.

17-пункттагы сот тарабынан чыгарылган чечим акыркы жана бардык тараптар үчүн милдеттүү чечим болуп саналат. Соттук иш боюнча чечим, эреже катары, аны кабыл алууга негиз болгон фактылык жана укуктук жагдайлар түшүндүрүлүп, себептери көрсөтүлүүгө тийиш. Кабыл алынган чечим сот тарабынан талаштын бардык тараптарына жана Конвенциянын катчылыгына жөнөтүлөт. Жөнөтүүнүн мындай тартиби Тараптарга Конвенциянын жүзөгө ашырылышына байланыштуу маселелерди билүүгө, арбитраждын талаштарды жөнгө салуудагы ролун баалоого, арбитрлер Конвенциянын айкын жоболорун кандай талкуулап жатканын билүүгө жана арбитрлердин кийинки ушуга окшош окуяларга карата өткүр туйгу сезимдерин кандайдыр бир деңгээлде иштеп чыгууга өбөлгө болоорун байкоого мүмкүндүк берет.

18-пунктта чыгарылган чечимди чечмелөө жана аткаруу боюнча талаш чыгышынын мүмкүндүгү каралат. Мындай учурда талаш тараптар бул чечимди чыгарган сотко жардам сурап кайрыла алышат. Эгерде кандайдыр бир себептер менен алгачкы сотту мурдагы курамда калыбына келтирүүгө мүмкүн болбосо, жаңы сотту бекитүү чарасы көрүлөт.

Орхус конвенциясынын жоболорунда эске алынган алгачкы эл аралык шайман БУУ ЕЭКтин Эл аралык көлдөрдү жана чек аралар аралык сууларды колдонуу жана коргоо боюнча конвенциясынын Суу жана ден соолук

проблемалары боюнча протоколу (Пекин, 1999-жыл) болду. Жогоруда аталган Протоколдун 10-беренесинде Орхус конвенциясынын 4-жана 5-беренелери негиз болуп коюлган коомчулукка маалымдоого тиешелүү жоболор камтылган, ал эми 5-беренесинде коомчулуктун маалымат алуу жана аны колдонууга катышуу мүмкүндүгүнүн принциптери бекитилген. Андан тышкары, сактоого тиешелүү 15-беренде Орхус конвенциясынын тийиштүү беренесинде тастыкталган коомчулуктун талаптагыдай катышуусу жөнүндө талаптар камтылган.

II-глава

КООМЧУЛУКТУН ЧЕЧИМДЕРДИ КАБЫЛ АЛУУ ПРОЦЕССИНЕ КАТЫШУУСУ

Коомчулуктун чечимдерди кабыл алуу процессине катышуусу Конвенцияда таянган экинчи «түркүк» болуп саналат. Коомчулуктун катышуусу, үчүнчү негизги элемент катары каралган сот адилеттигине мүмкүндүк алуу мыйзамдын аткарылышын камсыз кылуу системасынын жоктугунан улам мүмкүн эмес болгондой эле, биринчи негизги элемент катары каралган маалымат алуу мүмкүндүгүсүз натыйжалуу болушу мүмкүн эмес.

Натыйжалуу иштеген мамлекеттик органдардын бардыгы коомчулуктун кызыкдарлыгынан жана кайраттуулугунан пайда көрүшүүдө. Бул фактор чечимдердин татаалдашына жараша натыйжалуу иш тажрыйбасы эле болбостон, ылдамдатуу маселеси да болууда. Өкмөттүк деңгээлдеги чечимдерди кабыл алуу процессинде экологиялык ой-пикирлерди ар тараптуу эске алуунун маанилүүлүгү мамлекеттик органдарда так жана сыйымдуу болушун, соңку маалыматтардын сөзсүз болушун болжолдойт.

Мындай маалыматтын эң маанилүү булагы коомчулук болушу мүмкүн. Тилекке жараша, коомчулук өзүнүн жеке кызыкдарлыгынын жана ага жүктөлгөн айлана-чөйрөнү коргоо милдетинин натыйжасында маалыматты чогултуу жана чечимдерди кабыл алуу процессине катышууну каалай тургандыгын ар дайым билдирет. Бул коомчулук ишене тургандай ачык, туруктуу жана маалымдуу процесс болушунун зарылдыгын алдын ала караштырат. Тараптар коомчулук өзүнүн маалымат алууга, ассоциацияга жана катышууга укугун жүзөгө ашыра тургандай системаны түзүү менен, бир мезгилде эки милдетти — мамлекеттик органдардын өз иш-милдеттерин аткарууга жөндөмдүүлүгүн

арттырууну жана адамдардын өз укуктарын жүзөгө ашыруу жана милдеттеринин аткарылышы үчүн зарыл болгон шарттар менен камсыз кылууну чечишет.

Коомчулуктун катышуусу кандайдыр бир иштердин топтомун эле аткарууну эмес, ал мамлекеттик органдардын коомчулук айткандарды ыклас коюу менен угууга жана аларга жеңилдиктерди берүүгө тийиштигин болжолдой тургандыгын белгилөө керек. Коомчулуктун катышуусу, акыр-аягында, катышуучу коомчулуктун пикири менен чечимдердин мазмунунун ортосундагы жакындашууга алып келүүгө тийиш. Башкача айтканда, коомчулуктун салымы чечимдердин иш жүзүндөгү мазмунуна көзгө көрүнөрлүк таасир эткенин ал айта алгандай болушу керек. Эгерде акыркы чечимде ушундай таасир көрүнө турган болсо, анда мамлекеттик орган коомчулуктун көз карашын көңүлгө алды деген жыйынтык чыгарууга болот.

2.1. Коомчулуктун айлана-чөйрөгө байланыштуу пландарга, программаларга жана саясаттарга тиешелүү маселелерди чечүүгө катышуусу

7-беренеде коомчулуктун пландарды, программаларды жана саясатты иштеп чыгууга байланыштуу иштерге катышуусу камтылат. Мында 6-берененин айрым жоболору шилтеме катары берилсе дагы, мамлекеттик органдардын милдеттери жана коомчулуктун укуктары 6-беренедегидей так берилген эмес, мисалы, пландар жана программалар боюнча. 7-берене Тараптарга коомчулуктун катышуу көйгөйүнүн чечимдерди кабыл алуу процессинин ушул категориясындагы тийиштүү чечимдерин изденүүдө чоң ийкемдүүлүктү камсыз кылат.

7-беренеде, бир жагынан, пландардын жана программалардын, экинчи жагынан, саясаттын ортосундагы айырмачылыктар келтирилет. Пландар жана программалар боюнча айта турган болсок, ага 6-беренедеги коомчулуктун катышуусунун мөөнөтүн жана натыйжалуулугун регламенттеген айрым жоболор, ошондой эле мындай катышуунун тийиштүү эсебин камсыз кылуу боюнча милдеттер киргизилген. Анда Конвенциянын максатына так шилтеме дагы берилген. Саясат боюнча болсо, анда 6-беренедеги жоболор так чагылдырылган эмес.

Конвенцияда «пландар», «программалар» жана «саясат» деген терминдердин аныктамалары берилген эмес. Бирок бул терминдер ЕЭКтин бүткүл аймагынын чегинде жалпы мааниге ээ жана кээде юридикалык мааниси да окшош. Алар Эспо Конвенциясында дагы аныктамасыз колдонулган. «Пландар, программалар жана саясат» терминдеринин маани-маңызын түшүндүрүү үчүн кандайдыр бир деңгээлде Эспо Конвенциясынын Тараптарынын кеңешмесинин тажрыйбасын колдонууга болот.

Жобо	Милдеттенмелер	Жүзөгө ашыруу элементтери
Биринчи сунуш	Тараптарды айлана-чөйрөгө байланыштуу пландарды, программаларды даярдоо процессине коомчулуктун катышуусун камсыз кылууга милдеттендирет	• Ачык жана адилеттүү түзүм • Зарыл маалыматтарды берүү
Экинчи сунуш	6-берененин 3-, 4-жана 8-пунктарын камтыйт	
[6-берене, 3-пункт]	Коомчулуктун катышуу тартибине байланыштуу мөөнөттөр тастыкталат	• Так мөөнөттөрдү коюунун зарылдыгы • Коомчулукка билдирүү, аны даярдоо жана анын натыйжалуу катышуусу үчүн жетиштүү убакытты камсыз кылуунун зарылдыгы

Жобо	Милдеттенмелер	Жүзөгө ашыруу элементтери
[6-берене, 4-пункт]	Процесстин эң баштапкы процессине коомчулуктун катышуусун камсыз кылууга милдеттендирет	• Ачык мүмкүнчүлүктөр • Коомчулуктун катышуусу формалдуу болбоого тийиш
[6-берене, 8-пункт]	Тараптарды пландарда, программаларда коомчулуктун катышуусунун натыйжасын эске алууга милдеттендирет	
Үчүнчү сунуш	Тийиштүү мамлекеттик органды катыша турган коомчулукту аныктоого милдеттендирет	• Конвенциянын максаттары
Төртүнчү сунуш	Айлана-чөйрөгө байланыштуу саясатты иштеп чыгууга коомчулуктун катышуусу	• Мүмкүнчүлүккө жараша • Камсыз кылуу максатындагы күч-аракеттер

Конвенция Тараптарды баалоо жүргүзүүгө милдеттендирбегени менен, 7-беренени колдонуунун милдеттүү өбөлгөсү — экологиялык аспекттерди, пландарды, программаларды жана саясатты караштыруу үчүн тийиштүү укуктук негиздин болушу (6-берене боюнча ушундай ой-пикирлерди караңыз). Ошентип, 7-беренени жүзөгө ашыруу методдорунун бири коомчулуктун катышуусун стратегиялык экологиялык баалоонун (СЭБ) контекстиндеги тийиштүү иш тартиби менен камсыз кылуу болуп саналат. СЭБ мамлекеттик органдардын колуна өнүктүрүү жаатындагы экологиялык пландарды, программаларды жана саясатты ишке ашырууга байланыштуу болжолдоолорду колдонуу механизмдерин берет. Ошондуктан бул баалоо 7-берененин эки бөлүгүнө тең — коомчулуктун пландарды жана программаларды иштеп чыгууга катышуусун регламенттөөчү жобого жана коомчулуктун саясатты иштеп чыгууга катышуусуна тиешелүү жобого — колдонууга боло турган жүзөгө ашыруу методдорунун бири болуп саналат.

Тараптар «коомчулуктун катышуусунун натыйжаларын эсепке алууну» камсыз кыла турган милдеттенме пландардагы, программалардагы жана саясаттагы экологиялык ой-пикирлерди эсепке алуу үчүн тийиштүү укуктук негиз болууга тийиш. Бул жагынан бул пункт чечимдерди кабыл алуу процессиндеги экологиялык түшүнүктөрдү жана анын ОВОС тибиндеги процесс менен байланышын эсепке алыш үчүн укуктук негиздин болушун болжолдогон 6-берененин 1-пунктуна окшош. Коомчулуктун катышуусунун натыйжаларын эсептөөнүн талаптары эскертүүлөрдү баалоонун тийиштүү системасын түзүүнүн зарылдыгын ырастайт. Аны СЭБдин тийиштүү улуттук жол-жоболорун иштеп чыгуу аркылуу жасоо керек.

1996-жылы Европа коомдоштугу Кеңештин айрым пландардын жана программалардын айлана-чөйрөгө таасирин баалоого тиешелүү директива боюнча сунуштарды кабыл алды (COM/96/0511 Final- SYN96/0304) (СЭБ боюнча сунуштар). СЭБ боюнча сунуштардын максаты пландардын жана программалардын экологиялык натыйжаларын алар кабыл алынганга чейин аныктоону жана баалоону камсыз кылуу болчу. Ал транспорт, энергетика, калдыктар, суу чарбасы, өнөр жайы, телекоммуникация, туризм, шаар жана айыл жерлерин аймактык пландаштыруу, сууну колдонуу сыяктуу ар түрдүү тармактардагы бүтүндөй мамлекеттик пландарды жана программаларды камтыган. Анда аткаруунун жол-жоболору жана баалоонун мазмуну сыпатталып баяндалган. Ал сунуштарга коомчулукка өз ой-пикирин билдирүү мүмкүнчүлүгү берилген жана коомчулуктун пландарды жана программаларды кабыл алуу иштеринин жүрүшүнө катышуусунун натыйжаларын эсепке алууну караган жоболор киргизилген. 1998-жылы октябрда Европа парламенти СЭБ боюнча сунуштардын биринчи окуусун аяктаган. 1999-жылы февралда Комиссия ага өзгөртүүлөрдү киргизген. Кеңештин деңгээлиндеги талкуулар 1999-жылдын аягына чейин уланган. БУУ

ЕЭК дагы СЭБдин идеясын анын камкордугундагы кийинки көп кырдуу жаратылышты коргоо макулдашуусунун темасы катары талкуулаган.

Стратегиялык экологиялык баалоо

Айлана-чөйрөгө таасир этүүнү баалоого байланыштуу София демилгесинде «стратегиялык экологиялык баалоо» (СЭБ) «өнүктүрүү жаатындагы саясат, пландар жана программалар пландаштырылган айлана-чөйрөгө таасир этүүнү баалоодо өкмөттөргө жардам берген процесс» катарында сыпатталат. «СЭБ директивалык органдарга айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы саясатты иштеп чыгуу боюнча кеңири процесске, кеңири мамлекеттик программалардын жыйынды таасирин аныктоого жана алдын ала айтууга, бул маалыматты саясатты иштеп чыгуунун эң алгачкы этабында эске алууга коомчулуктун катышуусуна жардам берүүгө мүмкүнчүлүк берет»¹⁵⁰. Ал сунуш кылынып жаткан жана алтернативдүү стратегиялар боюнча, сунуш кылынып жаткан стратегиялардын айлана-чөйрөгө таасирин баалоо жана чечимдерди кабыл алуунун экинчи даражадагы процесстерине колдонуу үчүн корутундуларды документтик жасалгалоо боюнча элдик жарыш сөздөрдү уюштуруунун механизмин көрсөтөт: СЭБдин негизги өзгөчөлүктөрү төмөндө көрсөтүлдү:

СЭБдин экологиялык ой-пикирлерди улуттук деңгээлдеги кеңири сектордук саясатка (өзгөчө энергетика, транспорт, айыл чарбасы, токой чарбасы, туризм боюнча ж.б.) жана аймактык жана жергиликтүү өнүктүрүү пландарына (т.а. жерди пайдалануу, шаарларды өнүктүрүү ж.б.) киргизүүгө түздөн-түз тиешеси бар.

- СЭБди ишке киргизүүнүн Орхус конвенциясынын беренелерин жүзөгө ашырууга тиешеси бар.
- Борбордук жана Чыгыш Европанын көптөгөн өлкөлөрү жана жаңы көз карандысыз мамлекеттер СЭБди колдонуу үчүн жөнөкөй укуктук негиздерди иштеп чыгышты. Ошентип бул жаатта бул системаны сынактык колдонуу учурунда СЭБ боюнча адистердин эксперттик жардамы менен жана анын мүмкүнчүлүгүн күчөтүү менен олуттуу ийгиликтерге жетишүүгө болот. СЭБ ЕЭК аймагындагы

Нидерландыда, Финляндияда, Данияда, Чехия Республикасында, Словакияда жана Болгарияда мыйзам түрүндө бекитилди¹⁵¹. ЕЭКке мүчө башка өлкөлөр (Швеция жана Бириккен Королдук) СЭБдин расмий эмес системасын колдонууда.

7-беренедө тастыкталган милдеттенмелердин сакталышын камсыз кылуу үчүн коомчулуктун өкүлдөрүнө сот адилеттигине мүмкүн алуу боюнча 9-берененин жоболорун колдонуу менен, 9-берененин 2-пунктуна ылайык, улуттук «колдонуу системасы» зарыл болуп саналат. Башкача айтканда, Тараптар бул беренедө көрсөтүлгөн укуктарга кепилдик боюнча мыйзам чыгаруу иштерин жүргүзүшү керек. Эгерде Тараптарда андай кепилдик бар болсо, алар 3-берененин 5-жана 6-пункттарында көрсөтүлгөн принциптерге ылайык сакталууга тийиш. Эгерде аларда мындай кепилдик жок болсо, анда 7-беренедө көрсөтүлгөн милдеттенмелердин сакталышын камсыз кылуу экологиялык укук бузулган учурда жарандардын доо арызы менен кайрылуусу тастыкталган 9-берененин 3-пунктунда негизделиши керек.

Ар бир Тарап айлана-чөйрөгө байланыштуу пландарды жана программаларды даярдоо процессине коомчулуктун ачык жана адилеттүү түзүмдүн алкагында катышуусуна байланыштуу тийиштүү практикалык жана/же башка жоболорду коомчулукка зарыл болгон маалыматтарды берүү менен караштырат.

«Пландарды жана программаларды» түшүнүү

Конвенция Тараптарга алар айлана-чөйрөгө байланыштуу пландарды жана программаларды иштеп чыгуу процессинде коомчулуктун катышуусу боюнча сакташа турган бир катар милдеттерди жүктөдү. 7-беренедө бир кыйла катуу ченем катары айлана-чөйрөгө таасир этүүчү

пландар жана программалар жөнүндө эмес, а айлана-чөйрө «менен байланыштуу» пландар жана программалар жөнүндө айтылган. Бул айкын пландын же программанын айлана-чөйрө менен байланыштуулугу же жоктугу «экологиялык маалымат» деген аныктамада камтылган «айлана-чөйрөнүн» кыйыр түрдөгү аныктамасын эске алуу менен тастыкталууга тийиш (2-берененин 3-пункту).

Айлана-чөйрө менен байланыштуу пландарга жана программаларга жерди пайдалануу жана аймактык өнүктүрүү жаатындагы стратегияны, ошондой эле башкаруунун бардык деңгээлдеринде транспорт, туризм, энергетика, оор жана жеңил өнөр жайы, суу ресурстары, саламаттыкты сактоо, тазалык абалы ж. у. с. жаатындагы сектордук пландаштырууну камтууга болот. Аларга айлана-чөйрөгө байланыштуу айкын программалык максаттарга жетүү боюнча өкмөттүк демилгелер кирет: булганууну азайтуунун айрым максаттуу көрсөткүчтөрүнө жетүү максатындагы демилге жаратуучу программалар, же калдыктарды рециркуляциялоо боюнча ыктыярдуу программалар, ошондой эле комплекстүү стратегиялар кирет, мисалы, айлана-чөйрө жаатындагы улуттук жана жергиликтүү иш-аракеттер планы жана айлана-чөйрөнү тазартуу боюнча иш-аракеттер планы сыяктуу. Мындай стратегиялар көбүнчө айлана-чөйрөнү коргоонун максаттарына жетүүдөгү алгачкы кадам болуп саналат, андан кийин бул стратегиялардын негизинде тийиштүү өнүктүрүү пландары иштелип чыгат.

**Коомчулуктун пландарды иштеп чыгууга катышуусу:
ЕБга мүчө жана мүчөлүккө талапкер мамлекеттердеги
өнүктүрүү пландары**

Коомчулуктун катышуу компонентин Европа Кеңешинин (ЕК) түзүмдүк фондунун тилкеси боюнча каржылык жардамдын Европа Бирлиги (ЕБ) тарабынан бөлүнүп берилиши каралган

өнүктүрүү планын иштеп чыгуу процессинен көрүүгө болот. Европа Кеңешинин (ЕК) түзүмдүк фонддор жөнүндө жалпы жоболору тастыкталган 1999-жылдын 21-июнундагы № 1260/1999 Эрежелери кошулууга талапкер өлкөлөрдү мамлекеттик администрация жана «социалдык жана экономикалык» өнөктөштөр ортосундагы «өнөктөштүк башталышта» иштелип чыккан өнүктүрүү пландарын (мүчө мамлекеттер тарабынан даярдалган кырдаалга талдоо жүргүзүү, түзүмдүк фонддун максаттарына жетүү үчүн артыкчылыктуу керектөөлөрдү, иш-аракеттердин аларды жүзөгө ашырууга мүмкүн болгон айкын максаттары жана болжолдуу каржылык ресурстары көрсөтүлгөн стратегиялары жана артыкчылыктуу пландары) көрсөтүүгө милдеттендирүүдө. Түзүмдүк фонддордун максаттары төмөнкүдөй тастыкталат:

- өнүгүү деңгээли жагынан башка аймактардан артта калган аймактарды түзүмдүк жактан кайра курууга жана өнүктүрүүгө жардам берүү,
- түзүмдүк кыйынчылыктарга туш болгон райондорду экономикалык жана социалдык жактан конверсиялоо,
- билим берүү системасын, кадрларды даярдоону, саясатты жана жумушка орноштуруу жаатындагы программаларды ыңгайлаштыруу жана өркүндөтүү боюнча иштерге колдоо көрсөтүү.

«Ирландия, Бириккен Королдук» сыяктуу өлкөлөр бул «өнөктөштүк макулдашууларда» долбоорлор боюнча жалпы элдик угуулар системасынын жана жазуу жүзүндөгү эскертүүлөрдүн жардамы менен өнүктүрүү пландарынын долбоорлоруна элдик талдоо жүргүзүүнү караштырууда. Алар ошондой эле ӨЭУнун, укуктар жана милдеттер жагынан алып караганда, мамлекеттик органдар жана өнүктүрүү планын иштеп чыгууга байкоо жүргүзүп турушкан башка социалдык жана экономикалык өнөктөштөр менен теңме-тең катышуусуна мүмкүнчүлүк берүүдө.

ЕБнын фонддоруна карата кошулуунун алдындагы этапта колдонуу үчүн багышталган ушундай эле жоболор колдонулууда (ФАРЕ жана САПАРД). Буга ӨЭУнун катышуу өнөктөштүк системасы колдонулган Чехия Республикасын мисал кылууга болот.

Жүзөгө ашырууга тийиштүү жоболорду иштеп чыгуу

Конвенцияда Тараптар мындай пландарды жана программаларды иштеп чыгууга коомчулуктун катышуусун регламенттөөчү иштиктүү жоболорду алдын ала караштырууга тийиш деп тастыкталган. Бул Конвенциянын коомчулуктун катышуу мүмкүнчүлүгү реалдуу жана натыйжалуу болушу керек деген жалпы максатына дал келип турат. Колдонуудагы жана болушу мүмкүн болгон жоболордун, мисалы, Чехия Республикасында транспорт жана энергетика жаатында жүргүзүлүп жаткан СЭБди көрсөтмөлүү түшүндүрүш үчүн моделдерди жана турмуштагы натыйжалуу көрүнүштөрдү пайдаланууга болот.

Конвенцияда бул жобону жүзөгө ашырыш үчүн Тараптар «башка жоболорду» пайдаланышы мүмкүндүгү дагы көрсөтүлгөн. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө бул беренеге коомчулуктун катышуусун регламенттеген «укуктук» жоболорду киргизүү жагы каралган. Айрым өлкөлөр буга каршы болушкан, бирок жыйынтыгында «башка» деген сөз Тараптарга коомчулуктун катышуусу боюнча укуктук жоболорду тастыктаган 7-беренени аткарууну шарттаган. Ушундай чечимди Тараптарды зарыл болгон мыйзамдык, регламенттөөчү жана «башка» чараларды кабыл алууга милдеттендирүү жөнүндө айтылган 3-берененин 1-пунктунан табууга болот.

Ачык жана адилеттүү түзүм

Ачык жана адилеттүү түзүмгө көрсөтмөнү коомчулук процесстерге натыйжалуу катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керектиги жөнүндө айтылган факт тастыктап турат. Ал үчүн эрежелер коомчулук так жана ыраатуу колдоно ала тургандай болушу керек, бул ачык жана адилеттүү системаны жүзөгө ашыруунун зарылдыгын болжолдойт. 1-берене бул жобонун максатын тактоого жардам берет. Анда Конвенциянын максаттарынын бири коомчулуктун чечим-

дерди кабыл алуу процессине катышуу укугуна кепилдик кылуу экендиги айтылган. Ал укукка кепилдик кылуу үчүн чечимдерди кабыл алуу процессинин өзү үчүн дагы жана коомчулуктун өкүлдөрүнө чечимдерди кабыл алуу процес-синин тийиштүү сапаттык деңгээлин үзгүлтүккө учуратпоо мүмкүнчүлүгүн берүү үчүн дагы, керек болсо колдонуу-дагы иш тартибин жана чечимдерди кабыл алууну тала-шып-тартышуу аркылуу ачык жана адилеттүү системаны түзүү зарыл (9-беренеге түшүндүрмөнү караңыз).

Коомчулукту кабардар кылуу

Бул жобо коомчулукту зарыл болгон маалыматтар менен камсыз кылууга Тараптарды милдеттендирет. Бул жагынан жобо айлана-чөйрө жаатындагы саясат, пландар жана программалар жөнүндө электрондук маалымат база-ларын акырындык менен көбөйтүүнү караган 5-берененин 3 с) пункту менен, жана Тараптарга экологиялык саясат маселелери боюнча олуттуу сунуштарды иштеп чыгуу-ну шарттоочу фактылык маалыматты жарыялоону жана аларга талдоо жүргүзүүнү жүктөөнү караган 5-берененин 7 ф) пункту менен байланыштуу болуп саналат. Бул коо-мчулукка толук маалымдоо милдетин жана ошондой эле кызыкдар адамдарга жана уюмдарга, мисалы, туруктуу тизме боюнча, ачык билдирүүнү болжолдойт.

Венгрияда жана Польшада мындай пландар жана про-граммалар жөнүндө маалымат кызыкдар тараптардын баарына бериле берет. Коомчулуктун катышуусу үчүн ке-рек болгон маалыматты Конвенциянын башка жоболору боюнча да, мисалы, 6-берене боюнча, аныктоого болот.

Бул түзүмдүн алкагында 6-берененин 3-, 4-жана 8-пункттары колдонулат

7-беренедө каралган жол-жоболорго 6-берененин 3-,2-(6-берененин 3-пунктунун жардамы аркылуу корпораци-яланган), 4- жана 8-пункттарын колдонууда 7-беренедө

көрсөтүлгөн алдын ала тастыкталган жол-жоболордун башкача мүнөзүн эске алуу зарыл. 6-берененин 3-пунктунда жана бул беренедө 3-пункттун жардамы аркылуу корпорацияланган 2-пунктунда процесстин эң алгачкы этабында көрсөтүлгөн коомчулукка анын натыйжалуу катышуусун шарттаган айрым элементтер жөнүндө маалымдоо тастыкталган. 6-берененин 4-пункту Тараптарды коомчулуктун процесстин эң алгачкы этабына катышуусун камсыз кылууга милдеттендирет. 6-берененин 8-пункту Тараптарды коомчулуктун чечимдерди кабыл алууга катышуусунун натыйжасынын «тийиштүү эсеби менен» камсыз кылууга милдеттендирет.

6-берененин айрым пункттары колдонуудан атайын алып салынган. 1-, 10-жана 11-пункттар түздөн-түз чечимдерди кабыл алуу процессине тиешелүү, ошондуктан 7-беренеге колдонулбайт.

6-берененин 5-пункту колдонулбай тургандыгы 7-беренедө көрсөтүлгөн коомчулуктун катышуу процессине тартылган чөйрөсү 6-беренедө айтылган жана өзгөчө категорияга («кызыкдар коомчулук») кирген чөйрө эместиги менен түшүндүрүлөт.

Пландарды жана программаларды иштеп чыгуунун жүрүшүндө бул максаттар үчүн даярдалган маалымат жана документация, албетте, 6-берененин 6-пунктунда каралган маалыматтан жана документациядан айырмаланып турат.

Эскертүүлөрдү айтуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө айтылган 6-берененин 7-пунктун толугу менен 7-беренеге кошуп коюуга болмок. Анын ага кошулбагандыгы Тараптардын коомчулуктун кайсы гана өкүлүнө болбосун жазуу жүзүндө же угуулардын жүрүшүндө эскертүүлөрдү берүүгө мүмкүнчүлүк берүү милдеттенмеси менен өзүнүн колун байлабастан, катышуунун айкын жол-жоболорун аныктоодогу ийкемдүүлүгүн камсыз кылууну каалагандыгында.

Акырында, 7-беренеге коомчулукка себептери жана ой-пикирлери көрсөтүлгөн чечимдер жөнүндө билдирүү көрсөтүлгөн 6-берененин 9-пункту дагы кошулган жок. Мында коомчулуктун катышуусунун натыйжасы иштелип бүткөн пландын же программанын себептери көрсөтүлгөн негиздемесинин зарылдыгын болжолдогон фактыны эске алуу жагы кабыл алынганы менен, мында кеп, негизинен, Конвенциядан келип чыккан милдеттенме жөнүндө эмес, логикалык натыйжа жана натыйжалуу тажрыйба тууралуу болуп жатат.

6-жана 7-беренелердин ортосундагы тыгыз байланыш жана айрым жоболордун түздөн-түз 6-беренеге киргизилиши 7-беренеден келип чыккан укуктар жана милдеттер 9-берененин 2-пунктунда алдын ала каралган сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жөнүндө жобонун таасиринде болушу толук мүмкүн. Анда Конвенция 6-беренедө көрсөтүлгөн чечимдер, иш-аракеттер же аракетсиздик менен, же Конвенциянын «башка тийиштүү жоболору» боюнча кызыкчылыктары кысымга алынган тараптардын даттануу жол-жоболорун бекитет. Бирок 9-берененин 2-пунктун пайдаланыш үчүн физикалык тарап ушул беренедө көрсөтүлгөн белгилүү процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнө, 2-берененин 5-пунктундагы аныктамага ылайык «кызыкдар тараптын» өкүлү болуунун зарылдыгы менен кошо, ээ болууга тийиш.

«Ушул түзүмдүн алкагында» деген сөз коомчулуктун катышуусунун мурдагы сунушта каралган ачык жана адилеттүү түзүмүнө тиешелүү. Мындагы туюк маани бул системанын элементтери 6-берененин 3-, 4- жана 8-пункттары болуп саналагандыгында.

Бул сунуш текстти иштеп чыгуу учурунда жетишилген анын маанисин кандайдыр бир өлчөмдө туура эмес түшүнүп алууга алып келген тил табышуунун натыйжасы болуп саналат. Байкалып тургандай, ал концепцияны

«коомчулуктун катыша ала турган тийиштүү чөйрөсүн» 7-берененин тибиндеги жол-жобого ылайыкташтырат, өзүн 2-беренеде аныкталган «коомчулуктун» тийиштүү катмары катары билдирет. Бирок 2-беренеде коомчулукту аныкташ үчүн «ар кандай тарап» деген жамдама кейип колдонулат. Бул «ар кандай тараптын» жамдама кейиби коомчулуктун айлана-чөйрөгө тиешелүү пландарды жана программаларды иштеп чыгууга катыша алгыдай зарыл маалыматты берүү милдети тастыкталган 7-берененин биринчи сүйлөмүндө колдонулат. Бул сүйлөмдө жалпы билдирүү жасалгандыктан, демек, маалымат берүү керек болгон коомчулукка карата эч кандай чектөөлөр жок. Бул билдирүүнүн натыйжасында коомчулуктун айрым өкүлдөрү процесс жөнүндө билишет жана катышууга кызыкдарлыктарын билдиришет деп күтүүгө болот. Тактап айтканда, алар салттуу түрдө бул процесстерге киргизилген, өзгөчө кызыкчылыктары бар топтордун болжолдуу өкүлдөрү менен кошо катыша алышат.

Мындайча чечмелөөнү эске алуу менен бул сүйлөмдөгү Конвенциянын максаттарына карата шилтеме тийиштүү мамлекеттик органдарга коомчулуктун катыша «ала турган» чөйрөсүн кантип аныктоого байланыштуу айрым көрсөтмөлөрдү берет. Атап айтканда, Преамбуланын коомчулуктун катышуусунун максаты, милдеттери жана пайдасы тастыкталган айрым жоболору мамлекеттик органдардын коомчулуктун кызыкдар тараптарынын процеске катыштырууга либералдуу мамиле кылууга тийиштигин тастыктайт. Мисалы, преамбуланын 7-11, 13, 16, 17-жана 21-пункттары катышууга «белгилүү кызыкчылыгы» бар тараптарды кантип аныктоого мамлекеттик органдарга кайсы бир деңгээлде багыт бере алат. Бул контекстте айлана-чөйрөнү коргоого жардам көрсөтүүчү ӨЗУну мына ушундай белгилүү кызыкчылыгы бар субъект катары эсептөөгө болот.

Ошондуктан бул жобонун эң жөндүү түшүндүрмөсү Конвенция жоопкерчиликти коомчулуктун кызыкдар өкүлдөрүн аныктоо боюнча чараларды көрүүгө тийиш болгон, бул кызыкдарлыкты мүмкүнчүлүккө жараша эске алган, бирок мындай кызыкдарлыктын ар кандай көрүнүштөрүнө макул болуу менен чектелип калбаган мамлекеттик органга жүктөйт. Арийне, кандай учурда болбосун, жоопкерчиликти аныктоо системасы ачык жана түшүнүктүү болууга тийиш.

Бул жобо кызыкчылыгы кысымга алынган жана ага байланыштуу коомчулуктун 7-беренедө тастыкталган иш тартибинен чыгарып салуунун негизсиздигине байланыштуу каршылык көрсөткөн өкүлү үчүн түзүлө турган ар кандай кыйынчылыктарды Конвенциянын мында алдын ала көрсөтүлгөн процесстерге катыша ала турган коомчулукка анын кызыкдар же намысына тийген өкүлдөрдүн баарын кошуу менен, жүзөгө ашырууга тийиштүү улуттук мыйзам актыларын так жана айкын аныктоо жолу менен четтетүүгө болот. Тараптар, эң аз дегенде, коомчулуктун кызыкдар чөйрөсүн аныктоо боюнча жана коомчулуктун катышуу системасынын ачыктыгын жана жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу боюнча иштерди жүргүзүүгө милдеттүү. Мыйзам тартибинде жөнгө салынууга тийиш болгон маселелерге коомчулуктун мамлекеттик органдарга чыгууга аракет кылган чөйрөлөрүн аныктоо максатында колдонулууга зарыл болгон ченемдери жана коомчулуктун өкүлдөрүнө өзүнүн кызыкдарлыгын билдирүүгө мүмкүндүк берген жол-жоболор кирет. Ошого байланыштуу өзүнүн айкын маселелер жана тарамдар боюнча маалымат алууга жана саясатты пландаштыруу жана иштеп чыгуу процесстерине катышууга кызыкдарлыгын билдирүүчү адамдар киргизилген ӨЭУнун жана кызыкдар тараптардын кадимки тизмеси пайдалуу болушу мүмкүн.

По возможности, каждая Сторона прилагает усилия для обеспечения общественности возможностей для участия в разработке политики, связанной с окружающей средой.

Конвенцияда «саясат» түшүнүгүнүн аныктамасы жок. Саясат «иш-аракеттердин принциби, планы же курсу» катары аныкталат. Конвенцияда саясат, эреже катары, планга жана программага караганда айкын эместигин таануу тартибинде пландан жана программадан ажыратылып каралат.

Саясат тигил же бул жерде түзүлгөн укуктук шарттарды жана саясий контекстти бир кыйла кылдат жана терең түшүнүүнүн зарылдыгын талап кылат. Саясат тарыхты жана маданиятты, ошондой эле иш-аракеттери иштелип чыккан аймактын чегинен тышкары жайылтылган укуктук системаларды камтыйт.

Коомчулуктун саясатты иштеп чыгууга катышуусу

Коомчулуктун экологиялык саясатты иштеп чыгууга катышуусунун ачык жана көрсөтмөлүү мисалы Нидерландыдагы Коргоо министрлиги болуп саналат. Мындай саясатты иштеп чыгуу мыйзам тарабынан каралбагандыгын белгилей кетүү керек. Бул министрликтин өзүнүн демилгеси боюнча жасалган. Министрликтин пикири боюнча, бул саясатты иштеп чыгуу — анын парзы, анткени Нидерландынын улуттук экологиялык саясатына ылайык иш-милдеттерин аткаруу ага жүктөлгөн. Коргоо министрлиги куралдуу күчтөрдүн тийиштүү кызматтарынан жана айлана-чөйрө министрлиги, жаратылышты коргоо министрлиги өңдүү тийиштүү министрликтерден консультацияларды алган соң ӨЭУ жана экологиялык топтор менен байланышып, аларга саясаттын долбоору боюнча өз пикирлерин айтууну сунуш кылган.

Бул жобону Конвенциянын максаттарына жетүүгө эл аралык процесстердин жана органдардын алкагында таасир этүү милдеттери камтылган 3-берененин 7-пунктунун негизинде караштырууга болот.

9-берене. Сот адилеттигине макулдук алуу

9-беренеде Конвенциянын башка негизги бөлүмдөрүндө сунушталган жана улуттук экологиялык мыйзам актысынын негизиндеги укуктарды камсыз кылуунун тийиштүү механизми тастыкталган. Төмөндөгү таблицада 9-берене боюнча пункттарга бөлүштүрүү менен милдеттердин жыйынтыгы камтылган. Жүзөгө ашыруу элементтери Конвенциянын өзүндө бекитилген жетектөөчү принциптерден жана талаптардан алынган.

Жобо	Милдет	Жүзөгө ашыруу элементтери
[9-берене, 1-пункт]	4-берененин негизинде маалыматты алуу мүмкүндүгү жөнүндө өтүнүчтөргө тийиштүү жол-жоболорду караштырууну алдын ала тастыктайт	• Соттук же башка көз карандысыз жана бейтарап орган тарабынан караштырылышы • Кошумча ылдам жана кымбат турбаган караштыруу же кайрадан караштыруу жол-жобосу • Процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнө карата талаптар • Милдеттүү мүнөздөгү акыркы чечимдер • Кабыл алынган чечимдердин жазуу жүзүндө көрсөтүлүшү
[9-берене, 2-пункт]	Коомчулуктун катышуусуна байланыштуу жол-жоболорду 6-беренеге жана Конвенциянын башка тийиштүү жоболоруна ылайык алдын ала тастыктайт	• Соттук же башка көз карандысыз жана бейтарап орган тарабынан караштырылышы • Администрациялык органда алдын ала караштыруу жол-жобосунун мүмкүндүгү • Кадыресе талаптар
[9-берене, 3-пункт]	Коомчулуктун жеке тараптардын жана мамлекеттик органдардын айлана-чөйрө жаатындагы улуттук мыйзам актыларына байланыштуу иш-аракеттерин жана аракетсиздигин караштыруу жол-жоболорун алдын ала тастыктайт	• Администрациялык караштыруу жол-жоболору • Соттук караштыруу жол-жоболору

Жобо	Милдет	Жүзөгө ашыруу элементтери
[9-берене, 4-пункт]	Сот адилеттигине мүмкүндүк алуунун жана укуктук коргоо каражаттарынын жана чечимдеринин эң төмөнкү ченемдери	• Туура жана натыйжалуу укук коргоо каражаттары, соттук тыюу салу менен кошо • Адилеттүүлүк • Бейтараптуулук • Өз убагындалык • Кол жеткистей жогорку чыгымдарга жол бербөө • Чечимдерди жазуу жүзүндө протоколдоштуруу • Жалпы элге түшүнүктүү чечимдер
[9-берене, 5-пункт]	Тараптарды сот адилеттигине натыйжалуу мүмкүндүк алууга милдеттендирет	• Администрациялык жана соттук караштырууга мүмкүндүк алуу жол-жоболору жөнүндө маалымат • Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу үчүн каржылык жана башка то-скоолдуктарды четтетүүгө же азайтууга жардам берүүнүн тийиштүү меха-низмдери

1. Ар бир Тарап өзүнүн улуттук мыйзам актыларынын алкагында өзүнүн 4-беренеге ылайык маалымат алуу мүмкүндүгү жөнүндө өтүнүчү мыйзамга ылайык бекитилген кабыл алынган чечимди караштыруу жол-жобосуна мүмкүндүгү бар сотто же башка көз карандысыз жана бейтарап органда каралган жок, жарым-жартылай же толугу менен мыйзамга жат четке кагылды, туура эмес канааттандырылды, же бул өтүнүчкө көрсөтүлгөн берененин жобосуна туура келбеген мамиле жасалды деп эсептеген ар кандай тарапты камсыз кылат.

Сотто мындай караштыруу алдын ала тастыкталган учурларда Тарап мындай тарап дагы мамлекеттик орган тарабынан кайрадан караштырылышы же сот болуп эсептелбеген көз карандысыз жана бейтарап орган үчүн мыйзам тарабынан бекитилген төлөмдүн минималдуу көлөмүн талап кылган же талап кылбаган ылдам жоболорго мүмкүндүк алуусун камсыз кылат.

Ушул 1-пунктка ылайык кабыл алынган биротоло бүткөн чечимдер тийиштүү маалыматка кызыкдар мамлекеттик орган үчүн милдеттүү мүнөздө болот. Себептери, эң жок дегенде, маалымат берүү жөнүндө өтүнүч ушул пунктка ылайык четке кагылган учурларда, жазуу жүзүндө көрсөтүлөт.

Эмне караштырылууга тийиш болуп саналат?

1-пункттун жоболору коомчулуктун экологиялык маалыматты алууга тийиштүү 4-беренеге ылайык кабыл алынган чечимдерди караштыруу мүмкүнчүлүгүнө кепилдик кылат. 1-пункт маалымат алуу мүмкүндүгү жөнүндө өтүнүчү, 4-беренеге ылайык, туура эмес каралган деп эсептеген ар кандай тарапка караштыруу жол-жобосун алууну камсыз кылууну Тараптарга милдеттендирет. Тараптар бул милдетти «өзүнүн улуттук мыйзам актыларынын алкагында» аткарууга тийиш. Ар бир Тараптын караштыруу системасы кыйла ар түрдүү болгондуктан, Конвенцияга ылайык, ал системалардын алкагында 1-пунктта бекитилген Конвенция боюнча милдеттерди жүзөгө ашырууда тийиштүү ийкемдүүлүккө ээ болот.

Караштыруу жол-жобосун иш-аракетке келтирүү мүмкүнчүлүгү эмне берет?

Тараптар караштыруу жол-жобосу менен кайсы бир тарап анын маалымат алуу мүмкүндүгү жөнүндө өтүнүчү көңүлгө алынбагандыгын же мыйзам ченемдүү эмес

четке кагылгандыгын далилдеген учурда камсыз кылат. Андан тышкары, Тараптар өтүнүч берүүчү алынган жооптуура эмес, же анын өтүнүчүнө 4-беренедеги жоболорго туура келбеген мамиле жасалган деп эсептеген учурда караштыруу жол-жоболору менен камсыз кылат. Өтүнүч берүүчү өзүнүн өтүнүчүнө жооп алгандыгы, ал тургай, маалыматты алгандыгы түшүнүктүү болуп турса дагы, анда караштыруу үчүн негиз бар. 4-беренеде маалымат алуу мүмкүндүгү жөнүндө өтүнүчкө жооп берилүүгө тийиш болгон мөөнөттөр (4-берененин 2-пункту), жооп берилүүгө тийиш болгон форма (4-берененин 1 б) пункту), өтүнүчкө баш тартууну негиздеген себептер (4-берененин 3-жана 4-пункттары) сыяктуу көп сандаган айкын жол-жоболук талаптар жана укуктук критерийлер камтылган. Ал эми 9-берененин 1-пунктунда болсо 4-берененин негизинде маалымат алуу мүмкүндүгүн берүү жана тийиштүү жоопту берүү жөнүндө өтүнүчтүн ар кандай башка аспекти жана караштыруу жол-жоболоруна талдоо жүргүзүлүүгө тийиштиги алдын-ала тастыкталат.

***Караштырууну ким талап кыла алат? —
процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнүн суроосу***

9-берененин 1-пунктуна ылайык, маалыматты сураган «ар кандай тарап» караштыруу жол-жоболорун пайдаланууга укуктуу жана 4-беренеге ылайык кабыл алынган чечимдерге каршы чыгып талашууга мүмкүндүк берген «процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнө» ээ.

Бул 4-берененин коомчулуктун кайсы өкүлүнө болбосун маалымат алууга уруксат берген редакциясы менен «коомчулук» жана алардын ассоциациялары, уюмдары же топтору физикалык же юридикалык тарап катары аныкталган 2-берененин 4-пунктуна ылайык келет. Андан тышкары, 3-берененин 9-пункту мамлекеттик органдарды, ал тургай, башка өлкөлөрдүн тургундарын маалымат жана сот адилеттиги менен камсыз кылууга милдеттендирет

жана ишмердүүлүк борбору башка өлкөдө жайгашкан уюмдарды дагы ушундай мүмкүндүк менен камсыз кылууну буйрат.

Караштырууну ким жүзөгө ашырат?

9-берененин 1-пунктунда караштыруу жол-жоболору сотто же башка «мыйзамга ылайык бекитилген көз карандысыз жана бейтарап органда» жүзөгө ашырылышы тастыкталган. «Көз карандысыз жана бейтарап органдын» концепциясы Адамдын укуктарын жана негизги эркиндиктерин коргоо жөнүндө конвенциянын алкагында жакшылап иштелип чыккан. «Көз карандысыз жана бейтарап органдар» сөзсүз түрдө эле сот болушу керек эмес, бирок алар чыныгы эмес соттук иш-милдетти аткарууга, талаптагыдай процессти камсыз кылуу боюнча кепилдиктерди берүүгө, ар кандай бийлик бутактарынын таасирине баш ийбөөгө жана ишмердүүлүк субъектинин кайсынысы менен болбосун байланышта болбоого тийиш.

Айрым өлкөлөр маалымат алуу мүмкүндүгүнө байланыштуу иштерди караштыруу үчүн атайын, көз карандысыз жана бейтарап органды түзүүнү чечишкен. Мисалы, 1978-жылы Франция Администрациялык документтерди алуу мүмкүндүгү боюнча комитетти (КАДА) түзгөн. КАДА кызматкерлери аткаруучу, соттук жана мыйзам чыгаруу органдарынан топтолуп алынган көз карандысыз администрациялык орган болуп саналат. Маалымат алуу мүмкүндүгү боюнча өтүнүчүнө баш тартылган тарап ал маселени КАДАга бере алат. Администрациялык сотко арыз берүүдөн мурда иш КАДАда каралууга тийиш. КАДАнын чечимдери сунуштоочу мүнөздө болот жана милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш болгон биротоло бүткөн чечим чыгаруучу сотко даттануу жиберет, — 9-берененин 1-пунктунун дагы бир талабы. Конвенциянын талаптарын канааттандыруу үчүн мындай органдар мыйзамдын негизинде бекитилүүгө тийиш.

Конвенцияга ылайык, кандай учурларда акыйкатчыга кайрылууга болот?

Көпчүлүк өлкөлөрдө «акыйкатчы» жарандарга карата администрациялык укук бузууларды караштыруучу көз карандысыз жана бейтарап орган катары иштейт. Акыйкатчынын башкаруусу кандай түзүлгөнүнө жана ал улуттук караштыруу системасына кандайча кошула тургандыгына жараша 9-берененин критерийлерин толук же жарым-жартылай канааттандырат.

Акыйкатчынын иш-милдети Түндүк өлкөлөрүндө мамлекеттик органдардын айрым жарандарга карата адилетсиздикке жол бербешине көз салуучу мекеме катарында пайда болгон. Ошондон бери бул механизм Батыш жана Чыгыш Европага кеңири жайылтылды. Түндүк өлкөлөрүндө акыйкатчы парламенттин атынан иш жүргүзөт, бирок ал бул бийлик бутагына кирбейт. Акыйкатчынын юрисдикциясына «администрациялык иш-милдеттерди талаптагыдай жүзөгө ашырууну» камсыз кылуу максатында мамлекеттик администрациянын ишмердүүлүгүнүн бардык аспектерин караштыруу кирет. Акыйкатчынын караштыруусуна берилген көпчүлүк даттануулар маалымат алуу мүмкүндүгүнө тиешелүү болуп саналат. Конвенция боюнча сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Дания, Финляндия, Норвегия жана Швеция акыйкатчы институтун 9-берененин контекстинде чечмелөө тартибинде билдирүү жасашты. Анда акыйкатчы институту кайсы бир жол-жоболорду караштыруу боюнча юридикалык укукка ээ болбосо, милдеттүү күчкө ээ чечимдерди кабыл албаса жана соттук тыюу салууларды чыгарбаса дагы, практикалык жактан алганда, Конвенциянын талаптарына ылайыктуу экендигин ырасташты¹⁶². Андан тышкары, акыйкатчыда ага даттанууга боло турган укук берүүчү процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүн регламенттөөчү айкын эрежелер жок. Бирок, кайсы бир тарап акыйкатчынын жардамы менен изделүүчү натыйжаны ала албаса да, айрым өлкөлөрдө ал тарап дагы эле ишти Конвенцияда тастыкталган жол-жобо боюнча соттун териштирүүсүнө бере алат.

Соттук караштырууга альтернативдер

9-берененин 1-пункту Тараптарды коомчулукту караштыруунун сотко караганда бир кыйла оперативдүү жана анча кымбат турбаган жол-жоболору менен камсыз кылууга милдеттендирет. Сотко доо арызын берүү көп убакытты жана олуттуу чыгымдарды талап кылат, ал эми маалыматты алуу мүмкүндүгүнүн ылдам болушу зарыл. Көпчүлүк даттануучулардын соттук чыгымдарды жабууга каржылык каржаттары жетпешти мүмкүн, анын үстүнө, соттук жол-жоболорду жүзөгө ашыруунун чыгымдарынын кечиктирилиши маалыматты алуу мүмкүндүгүнүн натыйжалуу болушуна жолтоо болот.

Конвенция Тараптарды алардын соттору маалымат алуу мүмкүндүгүнө байланыштуу талаштарды териштиргенге компетенттүү болушун, «ылдам» жана «эң төмөн көлөмдөгү төлөмдөрдү талап кылуучу» альтернативдүү караштыруу системасын түзүүгө милдеттендирет. «Ылдам» деген «натыйжалуу жана оперативдүү» дегенди туюндурат. Бул милдеттенмелер төлөмдү талап кылбаган же эң төмөнкү көлөмдөгү төлөмдү талап кылуучу жол-жоболор менен камсыз кылат, аларды коомчулуктун ар бир өкүлү колдоно алгыдай болушун шарттайт. Мындай караштыруу процесстери ар кандай формада болушу мүмкүн, айталы, мамлекеттик органдардын кайрадан караштыруусу же сот болуп саналбаган көз карандысыз жана бейтарап органдардын караштыруусу. «Кайрадан караштыруу» деген чечимди кабыл алган орган дагы тактыкты камсыз кылуу максатында анны дагы бир жолу караштыртуу дегенди туюндурат.

Альтернативдер: кайрадан караштыруу жана администрациялык караштыруу

ЕЭКтин көпчүлүк өлкөлөрүндө администрациялык кайрадан кароонун же башкаруу органдарынын чечимдерине даттануу

унун жалпы жол-жоболорунун тигил же бул түрлөрү колдонулат. Бул администрациялык жол-жоболор даттануулардын соттон каралышына караганда көпчүлүк учурда тез аракет кылат жана төлөмдөр талап кылынбайт. Маалымат алуу мүмкүндүгү боюнча даттанууларды караштыруунун мындай жол-жоболору Конвенциянын тараптарына жооп берет.

Мисалы, Польшада мындай акысыз жана оперативдүү караштыруу акыркы чечимди кабыл алган мамлекеттик орган отчет берүүчү жогорку администрациялык орган тарабынан жүзөгө ашырылат. Бул өлкөнүн мыйзамы жогорку администрациялык органды даттанууну бир айдын ичинде караштырууга милдеттендирет. Жогорку администрациялык органдын караштыруусунун жыйынтыгы боюнча даттануучу ишти администрациялык соттун караштыруусуна берет. Бул иш тартиби кымбат деле эмес, бирок биротоло бүткөн чечим чыгарылганга чейин бир жылга чейин убакыт талап кылат.

Маалымат алуу мүмкүндүгүнө суроо-талаптар боюнча кабыл алынган чечимдердин үстүнөн даттануу жол-жоболору жок өлкөлөр, администрациялык тартипте, кайрадан караштыруунун оперативдүү жана кымбат турбаган жол-жоболорун мамлекеттик орган тарабынан алдын ала караштырууга тийиш. Мисалы, Нидерландыда маалымат алуу мүмкүндүгүн берүүдөн баш тарткан чечимдердин үстүнөн даттануу учурунда даттануучу ошол чечимди кабыл алган администрациялык органга өзүнүн ал чечим менен макул эместиги жөнүндө билдирүү жиберүүгө милдеттүү. Эгерде администрациялык орган суралган маалыматты алуу мүмкүндүгүн берүүдөн өзүнүн баш тарткандыгын ырастаса, анда даттануу арызы түздөн-түз сотко жиберилет.

Биротоло бүткөн чечим милдеттүү мүнөздө болот

Конвенцияга ылайык, 9-берененин 1-пунктунда алдын ала тастыкталган биротоло бүткөн чечим мамлекеттик орган үчүн милдеттүү күчкө ээ. Конвенция 1-пунктта көрсөтүлгөн ар бир чечим милдеттүү күчкө ээ болушун талап кылбайт, милдеттүү күчкө биротоло бүткөн чечимдер гана ээ болууга тийиш. Мына ошентип, даттануунун ар кандай механизмдери жана жол-жоболору милдеттүү күчкө ээ болгон биротоло бүткөн чечимдерге жетүүдө бири-бири менен айкалышта пайдаланылышы керек. Неги-зи, эгерде андан ары даттануу мүмкүнчүлүгү бар болсо, анда ал чечим даттануу арызын берүү мезгили өткөнгө чейин биротоло бүткөн чечим деп эсептелинбейт. Биротоло бүткөн соттук жана квазисоттук чечимдер, эре-же катары, милдеттүү мүнөзгө ээ. Көпчүлүк өлкөлөрдө комиссиялар жана акыйкатчылар сыяктуу көз карандысыз органдардын чечимдери сунуш кылуучу мүнөз ээ болуп саналат. Мына ошентип, сунуш кылынуучу процесстерге кошумча катары, Тараптар милдеттүү күчкө ээ болгон биротоло бүткөн чечимдерди чыгаруу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылууга тийиш.

Мисалы, Францияда жогоруда айтылган КАДАнын чечимдери сунуштоочу мүнөзгө ээ. Бирок, эгерде анын чечимин алгандан кийин мамлекеттик органдар суралган маалыматты берүүгө ачык же үндөбөстөн каршылыгын билдирсе, анда жабырлануучу администрациялык сотко арыз берет. Администрациялык сот милдеттүү күчкө ээ болгон биротоло бүткөн чечимди алты айлык мөөнөттө чыгарууга тийиш.

Акырында, сот адилеттигине мүмкүндүк алуу өтүнүчү кабыл алынбаган учурларда, ушул пункттун таасири астында, кабыл албоонун себеби жазуу жүзүндө сыпатталышы керек. Мындай туюндурма, калыбы, бардык чечимдер жазуу жүзүндө болууга тийиш деген жалпы

эреженин колдонууга киргизилгендигине байланыштуу Тараптарды кызыктыруу максатын көздөйт.

2. Ар бир Тарап өзүнүн улуттук мыйзам актыларынын алкагында коомчулуктун;
 - а) жетишерлик кызыгуусу көрүнгөн, же альтернативдүү вариант катары,
 - б) тийиштүү Тараптын администрациялык процессуалдык ченемдеринде шартталган тигил же бул укук бузулду деп эсептеген тийиштүү өкүлдөрү кабыл алынган чечимдердин, ар кандай чечимдердин, иш-аракеттердин же аракетсиздиктин, улуттук мыйзамдарга ылайык жана 3-пунктка, ушул Конвенциянын башка тийиштүү жоболоруна зыян келтирбестен 6-берененин жоболорун сактоо шартында, укуктук жана процессуалдык жактан мыйзамдуулугун тастыктоо максатында мыйзамга ылайык түзүлгөн сотто жана/же башка көз карандысыз жана бейтарап органда караштырылышына мүмкүндүк алууга тийиш.

Жетишерлик кызыгуунун бар экендиги жана тигил же бул укуктун бузулушу улуттук мыйзам актыларынын негизинде жана ушул Конвенциянын алкагында кызыктар коомчулукка сот адилеттигине кеңири мүмкүндүк берүү максатына ылайык аныкталат. Ага байланыштуу 2-берененин 5-пунктунда көрсөтүлгөн талаптарга жооп берүүчү ар кандай өкмөттүк эмес уюмдардын кызыктарлыгы жогорудагы а) пунктчасынын максаты үчүн жетиштүү. Жогорудагы б) пунктчасынын максаты үчүн мындай уюм дагы өзүнүн укуктарынын бузулушу жөнүндө билдирүүгө укуктуу.

Эмне кайрадан караштырылышы мүмкүн

2-пункт сот адилеттигине мүмкүндүк алууну 6-беренеге ылайык коомчулуктун катышуусуна тиешелүү маселелерди расмий караштыруу системасынын жардамы

менен алдын ала тастыктайт. Ал Конвенциянын «башка тийиштүү жоболоруна» да колдонулат. Бул Тараптар мындай учурларда өздөрүнүн улуттук мыйзам актыларынын тийиштүү жоболорун алдын ала караштырып, Конвенциянын башка жоболоруна колдонуу жол-жоболору колдонулушу мүмкүндүгүн билдирет. Тараптар 3-берененин жалпы жоболорун жана 5-беренедеги «башка тийиштүү жоболорго» кире турган маалыматты чогултууга жана жайылтууга тиешелүү жоболорду караштырышат. Бул жоболор 6-беренеде көрсөтүлгөн жана аны жүзөгө ашырууга тийиштүү көптөгөн милдеттенмелердин негизин түзөт. 7-беренедеги айлана-чөйрө жаатындагы пландарды, программаларды жана саясатты иштеп чыгууга коомчулуктун катышуусу жөнүндөгү жоболордо (айрыкча ага киргизилген 6-берененин жоболору) жана 8-берененин коомчулуктун түздөн-түз аткаруучу күчү бар ченемдик актыларды иштеп чыгуу процессине катышуусу жөнүндөгү жоболору жана башка жалпы колдонула турган милдеттүү юридикалык эрежелерде коомчулуктун катышуусун болжолдогон кошумча жол-жоболор сыпатталып жазылган. 9-берененин 2-пунктуна ылайык, бул жол-жоболордун жүзөгө ашырылышы кайрадан каралышы мүмкүн. Бирок мында бул жоболордун, эреже катары, «кызыкдар коомчулукка» кирбей тургандыгын белгилей кетүү керек. Ошондуктан 9-берененин 2-пунктун Конвенциянын башка жоболоруна колдонуу менен, Тараптар кызыкдар коомчулуктун мына ушул учурларга тиешелүү аныктамасын табууга тийиш. Акырында, Конвенциянын кайсы болбосун жоболорунун ушул пунктка ылайык сакталышын караштыруу 9-берененин 3-пунктунун колдонулуу мүмкүнчүлүгүн шарттайт.

***Караштыруу жол-жобосунун колдонууга
киргизилишинин себеби эмне болушу мүмкүн?***

Коомчулуктун өкүлдөрү чечимдердин укуктук жана процессуалдык жактан мыйзамдуулугун тактап талашууга

укуктуу. Эгерде мыйзам (укуктук көз караштан алгандагы мыйзамдуулук) олуттуу бузулгандыгы тастыкталса, же эгерде мамлекеттик орган мыйзам тарабынан тастыкталган жол-жоболорду бузса (процессуалдык көз караштан алгандагы мыйзамдуулук), анда кызыкдар коомчулук, ушул пункттун негизинде, чечимге, иш-аракетке же аракетсиздикке каршы чыгып талашууга укуктуу. Бул жоболор айтылган эскертүүлөрдү тийиштүү деңгээлде эске алууга жөндөмсүздүк сыяктуу аралаш маселелерге дагы жайылтылат.

Бул беренеге ылайык, Тараптар кызыкдар коомчулуктун өкүлдөрү, ушул пункттун мааниси боюнча, «чечимдерди, иш-аракеттерди же аракетсиздиктерди» караштырууга жетишүүсүн камсыз кылууга тийиш. Биричиден, мамлекеттик органдын чечими же иш-аракети, мисалы, жалпы элдик угууларда катышуучулардын санын чектөө чечими, же жалпы элдик угууларды процесстин эң акыркы этабында өткөрүү, дагы караштыруу предмети болот. Андан тышкары, караштыруу жол-жобосу өкмөт Конвенция тарабынан алдын ала көрсөтүлгөн чечимдерди жана чараларды колдонбой койгон учурларда, мисалы, эгерде ал жалпы элдик угууларды жүргүзбөсө же айрым тараптарга билдирүүлөрдү жөнөтпөй койсо, караштыруу жол-жобосу колдонулат. Бул чечимдердин биротоло бүткөн болушу зарыл деле эмес. Бирок мунун баары администрациялык коргоо каражаттарынын баарын колдонуунун зарылдыгы тастыкталган 9-берененин 1-пунктундагы акыркы сунуштун контекстинде караштырылышы зарыл.

***Караштырууну ким талап кылышы мүмкүн? —
процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнүн суроосу***

Конвенцияда коомчулуктун катышуусуна тиешелүү учурларда караштыруу жол-жоболорун колдонуунун укук жөндөмдүүлүгүнө, эң жок дегенде, «кызыкдар коомчулуктун» өкүлдөрү ээ болушарын тастыкталган. Кызыкдар

коомчулук 2-берененин 5-пунктунда «айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу процессине тартылган же тартыла турган, же бул процесске кызыккан коомчулук» катары аныкталат (2-берененин 5-пунктуна түшүндүрмөнү караңыз). Бирок 6-берененин жобосу «коомчулукка» дагы, «кызыкдар коомчулукка» дагы колдонулат (7-жана 9-пункттар). Бул Конвенциянын максаттарына ылайык келет, аларга ылайык, коомчулуктун өкүлү 6-берененин 7-пунктуна ылайык угууларга иш жүзүндө катышат, ошонусу менен кызыкдар коомчулуктун катышуучусу мартабасын алат. Бул, 6-берененин 8-пунктуна ылайык, мамлекеттик орган коомчулуктун катышуусунун натыйжасын толугу менен эске алууга милдеттүү деген факты менен логикалуу ырасталат.

9-берененин 2-пунктуна ылайык, коомчулук караштырылып жаткан маселеге «жетиштүү кызыкдар» болууга же тигил же бул укук бузулду деп эсептөөгө милдеттүү. 9-берененин 2- а) жана б) пункттарында тастыкталган бул эки милдет Ар түрдүү Тараптарда түзүлүүгө тийиш болгон ар кандай укуктук актылардын алкагындагы ошол эле натыйжага жетүүгө мүмкүн болгон эки ыкманы туюндурат. Бул эки талапты «жетиштүү кызыкдарлык» жана тигил же бул укуктуну бузулушу бир кыйла кеңири тастыкталган кийинки жоболор менен биргеликте караштырууга болот.

Конвенциянын 2 а) пунктунда кызыкдар коомчулуктун кайсы өкүлдөрү жетиштүү кызыкдарлыкты билдирип жаткандыгы жөнүндө суроо көтөрүлгөн. «Кызыкдар коомчулуктун» аныктамасына туура келген ӨЗУ жаатындагы бул суроого жооп Конвенциянын өзүндө тастыкталган. Конвенцияда 2-берененин 5-пунктунун талаптарына жооп берген ӨЗУ өзүнөн өзү эле «жетиштүү кызыкдарлыкты» көрсөтөт. Бирок башка тараптар, айталы, айрым жарандар, боюнча Конвенцияда жетиштүү кызыкдарлыкты улуттук мыйзам актыларынын жоболорунун негизинде жана

кызыкдар коомчулукка сот адилеттигине кеңири мүмкүндүк берүү максатына ылайык аныктама берилген.

«Улуттук мыйзам актыларынын жоболорунун негизинде» деген термин Тараптар улуттук администрациялык укукта же экологиялык мыйзам актыларында жазыла турган чектөөлөргө жараша «жетиштүү кызыкдарлыкты» аныктоонун башкача жолдорун табышы мүмкүн. Бирок «жетиштүү кызыкдарлыктын» болушу «ушул Конвенциянын алкагында кызыкдар коомчулукка сот адилеттигине кеңири мүмкүндүктү берүүнүн максатына ылайык» аныкталууга тийиштиги жөнүндө кошумча талаптар Тараптар өздөрүнүн улуттук мыйзам актыларындагы жоболорду колдонууну Конвенциянын 1-, 3-жана 9-беренелеринде тастыкталган жалпы милдеттердин негизинде туюндурууга тийиштигин билдирет.

2 б) пункту укуктук системасында тараптын укуктары бузулган учурда гана процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болору алдын ала караштырылган өлкөлөрдүн кызыкчылыгында тастыкталган. Бул жобонун ушундай максатына негизденүү менен, Тараптарга жок жерден эле мындай фундаменталдуу укуктук талапты киргизүү таптакыр сунушталбайт, анын үстүнө бул 3-берененин 6-пунктуна карама-каршы келет. Ал эми бул укуктук системада алдын ала караштырылган Тараптарда мындай укук жөндөмдүүлүгүнө жеке тараптар дагы, ӨЭУ дагы ээ болот. Бирок Тараптар ӨЭУда бузулушу мүмкүн болгон укуктар бар экендигин алдын ала караштырууга тийиш. Концепцияда кызыкдар коомчулукка сот адилеттигин кеңири берүүнүн максаты бекитилген болсо, бул жерде мурда укук жөндөмдүүлүгүнө ээ болбогон өлкөлөрдө ӨЭУга карата мамилени олуттуу өзгөртүү талап кылынат, анткени алар тигил же бул укуктарынын бузулбашына талаптана алышчу эмес.

«Жетиштүү кызыкдарлыкты» түшүнүү

Улуттук мыйзам актыларында «жетиштүү кызыкдарлык» концепциясы колдонулса, анын укуктук же экономикалык кызыкдарлыгы эмес, жүйөлүү мааниси текшерилет. Мисалы, Бириккен Королдуктун 1981-жылдагы процессуалдык Жогорку сот жөнүндө мыйзамы менен киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык, «жетиштүү кызыкдарлыгын» көрсөткөн ар кандай тарап доомат кылууга укуктуу¹⁶⁵. ӨЗУнун биринин атомдук электр станциясын курууга лицензияны берүүгө каршы нааразычылык билдирүү доо арызы боюнча 1994-жылы кабыл алынган чечимде Улуу Британиянын Жогорку соту жогоруда айтылган Жогорку сот жөнүндө мыйзамдын негизинде ал уюмдун мартабасын ырастаган. Сот бул уюмдун айлана-чөйрө жаатындагы көп жылдык тажрыйбасына байланыштуу анда лицензия боюнча көтөрүлгөн маселелерге «чыныгы кызыкдарлык» бар жана ал чыныгы кызыкдарлык бул лицензиянын мыйзамдуулугун талашуу үчүн жетиштүү болуп саналат деген чечим чыгарган. Бул корутундулар коомчулуктун кызыкчылыгын коргоо рухун терең түшүнгөн жеке тараптардын мартабасын арттыруу менен, жеке тараптарга дагы, уюмдарга дагы колдонулат.

Бул 2-пункттун жоболору администрациялык органда алдын ала караштыруу жол-жоболорун колдонуу мүмкүнчүлүгүн алып таштабайт жана мындай талап улуттук мыйзам актыларында алдын ала тастыкталган учурларда соттук караштыруу жол-жоболоруна кайрылганга чейин администрациялык караштыруу жол-жоболорун бүтүрүү жөнүндө талаптарды козгобойт.

2-пунктка ылайык, Тарап администрациялык органда териштирүүнүн утурлама жол-жоболорун алдын ала караштырышы керек. Администрациялык даттануу

системасы сотко даттануу мүмкүнчүлүгүн болтурбоо максатын көздөбөйт, бирок көпчүлүк учурларда бул маселени оперативдүү чечүүгө жана сотко кайрылуу зарылдыгынан алыс болууга аракет кылат.

Андан тышкары, көпчүлүк өлкөлөрдө доогер «администрациялык коргоо чараларын бүтүрүүгө» милдеттүү, т.а. ишти сотко бергенге чейин администрациялык караштыруу чараларынын баарын колдонууга тийиш. Доогер бул маселени кароо өтүнүчү менен адегенде коомчулуктун катышуу процесси үчүн жооп берген мамлекеттик органга кайрылууга тийиш, андан кийин кабыл алынган чечим боюнча жогору турган администрациялык органга даттанышы керек, ошондон кийин гана ал бул чечимди сотко берет. Администрациялык караштыруу жол-жоболорун бүтүрүүгө байланыштуу мындай талапка Конвенция тарабынан ал улуттук укукта алдын ала караштырылган учурда гана мүмкүндүк берилет.

3. Жогорудагы 1-жана 2-пункттарда айтылгандай, ар бир Тарап, коомчулуктун өкүлдөрү улуттук мыйзам актыларында алдын ала караштырылган критерийлерге жооп берүүчү администрациялык жана соттук жол-жоболорго жеке тараптардын жана мамлекеттик органдардын айлана-чөйрөгө байланыштуу улуттук мыйзам актыларын бузган иш-аракеттерин же аракетсиздиктерин талашуу үчүн, эгер алар бар болсо, караштыруу процесси үчүн зыяны тийбегендей камсыз кылат.

3-пункт менен жарандар администрациялык же соттук органдарга даттанууга болгудай окуялардын кошумча категориясы түзүлөт. Муну менен ал преамбуланын 18-пунктунун жобосун жана София жетектөөчү принциптерин коомчулуктун айрым өкүлдөрүнө экологиялык мыйзам актыларынын сакталашын түз же кыйыр түрдө камсыз

кылууну шарттаган процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүн берүү жаатында өнүктүрөт. Сакталашын түз камсыз кылуу учурунда жарандар жөн гана алар келтирген зыянды калыбына келтирилиш үчүн эмес, мыйзам актыларынын сакталышын камсыз кылуу максатында караштыруу боюнча сотко же башка органдарга кайрылууга укуктуу. Сакталашын кыйыр түрдө камсыз кылууда жарандар сакталышын камсыз кылуу процессине, мисалы, даттанууларды берүү системасынын жардамы менен катыша алышат. Бирок Конвенциянын бул жобосун аткаруу үчүн мыйзамдын сакталышын кыйыр түрдө камсыз кылуу тартибинде ал так администрациялык жана соттук жол-жоболорду коомчулуктун белгилүү бир өкүлүнүн расмий мартабасы болгудай кылып алдын ала караштырууга тийиш. Анын тескерисинче болгон учурда коомчулуктун өкүлүнүн андай жол-жоболорду колдонуу мүмкүндүгү бар деп айтууга болбойт. Мыйзамдын сакталышын жалпы элдик камсыз кылуу коомчулукка анын изделүүчү натыйжаларына жетүүгө мүмкүндүк берүүдөн тышкары, көпчүлүк өлкөлөрдө топтоштурулуп тастыктала элек экологиялык мыйзам актыларынын сакталышын камсыз кылууга жооптуу ведомстволордун ишиндеги маанилүү кол кабыш болуп саналат, — ал аны далилдеди. Андан тышкары, айрым өлкөлөрдө мыйзам актыларынын сакталышын камсыз кылуу үчүн жооп берүүчү жарандык тарап экологиялык мыйзам актыларын же эрежелерди бузган объекттин ээсине жана оперторуна тийиштүү мамлекеттик мекеменин атынан акчалай айып сала алат.

Эмне караштырылууга тийиш?

Конвенцияга ылайык, коомчулуктун өкүлдөрү айланачөйрөнү коргоо жаатындагы улуттук мыйзам актыларынын бузулушун, ал Конвенция тарабынан кепилденген маалымат алуу жана коомчулуктун катышуу укугуна кирген-кирбегенине карабастан, талашуу укугуна ээ. Бул

жобо «айрым жарандар тарабынан сакталышын камсыз кылуу» концепциясы менен кошо администрациялык жана соттук жол-жоболордун кеңири чөйрөсүн камтыйт, ага ылайык коомчулуктун өкүлдөрү экологиялык мыйзам актыларынын сакталышын түздөн-түз сотто камсыз кылуу укугуна ээ болушат. Бул милдет, мисалы, администрациялык жол-жоболорду козгоо мүмкүндүгүн караган жобонун жардамы менен дагы аткарылат. Айкын механизм кандай болбосун, Конвенция экологиялык мыйзам актыларынын сакталышын камсыз кылуу — бул жаратылышты коргоо органдарынын жана мамлекеттик айыптоочулардын эле энчиси эмес, бул — белгилүү бир ролду ойноо жазмышы буюрган коомчулуктун дагы милдети.

Кайрадан кароо жол-жобосун эмне аракетке келтирет?

Конвенцияга ылайык, Тараптар жеке тараптардын дагы, мамлекеттик органдардын дагы иш-аракеттеринде жана аракетсиздиктеринде мыйзамдын сакталышын коомчулуктун өкүлдөрү түздөн-түз камсыз кыла алгыдай болушун камсыз кылууга тийиш. Мисалы, белгилүү бир Тарап тарабынан бекитилген критерийлерге жооп берген жергиликтүү жаратылышты коргоочу уюм кайсы бир өнөр жайлык объекттин агындыларынын уруксат берилген ченеминин бузулушуна каршы чыгып талаша алат. Жаратылышты коргоочу уюм ал өнөр жайлык объекттин ээсин жана операторун мыйзам актыларын бузгандыгы үчүн доо менен сотко берүүгө жана тийиштүү коргоо чарасынын, мисалы, мыйзамга каршы агындылардын агып чыгышын токтотуу жөнүндө соттун чечиминин кабыл алынышына жетүүгө укуктуу (9-берененин 4-пунктуна соттук тыюу салууларга тиешелүү түшүндүрмөнү караңыз).

Андан тышкары, коомчулуктун өкүлдөрү улуттук жаратылышты коргоо мыйзам актыларын бузган мамлекеттик органдардын иш-аракеттерин жана аракетсиздиктерин

талаша алышат. Аракетсиздик деп бул учурда мамлекеттик органдар жана жеке ишмердүүлүк субъекттери тарабынан жаратылышты коргоо мыйзам актыларын жүзөгө ашырууга же камсыз кылууга жөндөмсүздүк түшүнүлөт.

***Караштырууну ким талап кыла алат? —
процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнүн суроосу***

Конвенция Тараптарды коомчулуктун өкүлдөрүнө улуттук мыйзам чыгаруу актыларында алдын ала караштырылууга тийиш болгон канааттандыруу критерийлерин, айлана-чөйрө жаатындагы ченемдик актылардын сакталышын камсыз кылуу укугун берүүгө милдеттендирет. Конвенция Тараптардын критерийлерди түзүү боюнча укуктарын бузбайт, алардын негизинде коомчулук жаратылышты коргоо мыйзам актыларын сактоону камсыз кылуу жол-жоболорун алууга мүмкүндүк алат. София жетектөөчү принциптеринин 26-пункту айлана-чөйрө маселелерине байланыштуу жол-жоболорду алууга жол ачуучу кеңири мартаба түшүнүгүн өнүктүрөт.

**Коомчулуктун улуттук мыйзам актыларынын
сакталышын камсыз кылуучу процессуалдык
укук жөндөмдүүлүгү**

ЕЭК өлкөлөрүнүн көпчүлүгү жеке тараптарга жана уюмдарга алардын жеке тараптар жана мамлекеттик органдар тарабынан улуттук мыйзам актыларынын бузулушун талашуу тартибинде сотко кайрылууларына мүмкүндүк берүүчү айрым процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүн камсыз кылууда. Мисалы, Польшада ӨЭУ уюмдун уставдык максаттарынын негизинде жарандык жана администрациялык сот өндүрүшүнүн тартибинде доомат менен кайрыла алышат. Ошентип уставдык максаты айлана-чөйрөнү коргоо болгон уюм жаратылышты коргоо мыйзам актыларын сактоону камсыз кылуу тартибинде администрациялык доо коюу укугуна ээ болот. Венгрияда ар бир жаран, эгерде өкмөт мыйзам тарабынан

ага жүктөлгөн иш-милдетин аткарбаса, Конституциялык сотко доо арызы менен кайрыла алат.

Караштырууну ким жүргүзөт?

9-берененин 3-пункту коомчулукка администрациялык же соттук жол-жоболорду колдонуу мүмкүндүгүн берет. Бул жобо жол-жоболордун кеңири чөйрөсүн толук камтыйт.

Көпчүлүк өлкөлөрдө кылмыштык сот өндүрүшүн сактоо тартибин камсыз кылуу мамлекеттик башкаруу органдарынын колунда бойдон калган. Бирок мында дагы айрым өзгөчөлүктөр бар. Мисалы, Польшада 1971-жылдагы Майда укук бузуулар жөнүндөгү мыйзам айрым ассоциацияларга, анын ичинде жаратылышты коргоо боюнча, 1991-жылдагы жаратылышты коргоо жөнүндө мыйзамдын негизиндеги майда кылмыштык укук бузууларды куугунтуктоо тартибиндеги мамлекеттик айыптоочулар катары аракет кылууга укук берет. Бул ассоциациялар, кылмыш иштери боюнча сотко берүү укугу менен кошо, мамлекеттик айыптоочунун укуктарына ээ болуп саналат.

9-беренеге ылайык, процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнө тиешелүү талаптар

1-пункт. Маалымат алуу мүмкүндүгүнө байланыштуу караштыруу жол-жоболорунун процессуалдык укук жөндөмдүүлүгү:

Мындай укук жөндөмдүүлүгүнө анын 4-беренеге ылайык берилген маалымат алуу мүмкүндүгү боюнча өтүнүчү каралган жок, мыйзамга ылайык эмес четке кагылды, ал толук же жарым-жартылай болсо дагы туура эмес канааттандырылды, өтүнүчүмө көрсөтүлгөн беренедегі жоболорго туура келбегендей, башкача мааниде мамиле жасалды деп эсептеген ар кандай тарап ээ болуп саналат.

2-пункт. Коомчулуктун катышуусуна тиешелүү жоболордун жана башка тийиштүү жоболордун сакталышын териштирүүчү жол-жоболорду көтөрүүчү процессуалдык укук жөндөмдүүлүгү:

Мындай укук жөндөмдүүлүгүнө жетиштүү кызыкдарлыкты көрсөткөн же, альтернативдүү вариант катары, тийиштүү Тараптын администрациялык процессуалдык ченемдеринде шартталган тигил же бул укук бузуулар болду деп эсептеген кызыкдар тараптардын өкүлдөрү ээ болот.

3-пункт. Улуттук жаратылышты коргоо мыйзам актыларынын бузулушун караштыруу жол-жоболорун козгоочу процессуалдык укук жөндөмдүүлүгү:

Мындай укук жөндөмдүүлүгүнө анын улуттук мыйзам актыларында көрсөтүлгөн критерийлерге, эгерде алар бар болсо, жооп берүүчү коомчулуктун өкүлдөрү ээ болот.

4. Жогорудагы 1-пункт үчүн зыяны тийбей турган 1-, 2- жана 3-пункттарда эскерилген жол-жоболор укуктук коргоонун зарылдыгына жараша соттук тыюу салуу, адилеттүү, бейтарап, өз убагында жана өтө чоң чыгымдарга байланышпаган туура жана натыйжалуу каражаттары менен камсыз кылууга тийиш. Бул беренеге ылайык кабыл алынуучу чечимдер жазуу жүзүндө протоколдоштурулат. Коомчулук соттордун жана башка органдардын чечимдерин алуу мүмкүндүгүнө ээ.

9-берененин 1-, 2- жана 3-пункттарынын ар биринде коомчулук караштыруу жол-жобосун козгой ала турган себептер көрсөтүлгөн. 4-пунктта бул жол-жоболордун бардыгынын алкагында канааттандырылууга тийиш болгон минималдуу талаптар, ошондой эле камсыз болууга тийиш болгон укук коргоо каражаттарынын түрлөрү тастыкталган.

«Туура жана натыйжалуу укук коргоо каражаттары»

Ар кандай администрациялык же соттук жол-жоболордун түпкү максаты мыйзам актыларын бузууга байланыштуу укук коргоо каражаттары менен камсыз кылуу болуп саналат. 4-пунктка ылайык, Тараптар караштыруу органдары тарабынан укук коргоонун «туура жана натыйжалуу» чаралары менен камсыз кылууга тийиш. Ал каражаттар зарыл учурлардагы соттук тыюу салууну камтыйт. Ордуна келгис зыян келтирилген укук бузуулар болгон учурда көбүнчө акчалай компенсация түрүндөгү укук коргоо каражаттары колдонулат. Аны алгачкы жана кошумча зыян келтириле турган жана алгачкы зыянды жоюуга мүмкүн болгон жана анын натыйжалары жумшартыла турган учурларда караштыруучу соттор жана администрациялык органдар токтотуу чарасын жана башка чараларды көрүү максатында колдонушат. Бул тескеме «тыюу салуу» деп аталат, ал эми камсыз кылынган укук коргоо каражаты «соттук тыюу салуу» деп аталат. Иш жүзүндө, айлана-чөйрөгө байланыштуу иштерди караштырууда соттук тыюу салуу колдонуу өтө маанилүү болуп саналат, анткени экологиялык маселелер боюнча талаштар көбүнчө адамдын ден соолугу жана айлана-чөйрө үчүн коркунуч туударган пландаштыруу стадиясында боло турган ишмердүүлүккө, же жүзөгө ашырылып жаткан ишмердүүлүккө байланыштуу чыгат. Көпчүлүк учурларда ден соолукка жана айлана-чөйрөгө келтирилген зыян ордуна келгис мүнөздө болуп калат. Мындай учурда компенсацияны колдонуу туура эмес болуп саналат.

Соттук тыюу салуу деген эмне?

Соттук тыюу салуу: Соттук тыюу салуу — бул зыянды четтетүү же компенсациялоо максатындагы укук коргоо каражаты. Бул тигил же бул тарапка башка тарапка белгилүү

бир иш-аракеттер, мисалы, малымат алуу мүмкүндүгү менен камсыз кылуу же өнөр жай объектинен жалпы элдик угууларды өткөрүү же мыйзамсыз ишмердүүлүктү токтотуу жөнүндө алдын ала тапшырылган буйрукту алууга мүмкүнчүлүк берет. Трибунал тарабынан берилүүчү буйрук башка жол-жоболордун жардамы менен аткарылууга тийиш. Айлана-чөйрөгө байланыштуу иштерде трибулдын белгилүү бир тараптын укук бузууну токтотуу же айкын иш-аракеттерди көрүү сыяктуу тыюу салуулары бар жаатта ийкемдүү мүнөздө болууга тийиш жана негизинен, кылмыш санкциясы же акча компенсациясы өңдүү укук коргоо каражаттарына караганда экологиялык же талаш маселесине байланыштуу башка проблемага туура келиши керек.

Алдын ала соттук тыюу салуу: зыян келтирилип жаткан же келтириле турган учурларда, же адамдардын ден соолугун жана жыргалчылыгын коргоого арналган эрежелердин топтому бузулуп жаткан же бузула турган учурларда трибуналга анын калыптанып калган мартабасын сактап калуу же кырдаалды анын маселени караганга чейинки мурдагы абалында калыбына келтирүү максатында соттук тыюу салууларды чыгаруу боюнча укуктар берилиши мүмкүн. Адатта, трибулдар алдын ала соттук тыюу салууларды көздөп жаткан Тарап төмөнкүлөрдү: i) шексиз түрдө болуучу ордуна келгис зыяндын коркунучу бардыгын же андай зыян бул ишти ар тараптуу караганга чейин орун ала тургандыгын жана ii) суралып жаткан укуктук коргоо акыркы угуунун жүрүшүндө маселенин маани-маңызы боюнча берилүүгө тийиштигин көрсөтүшүн талап кылат.

Айлана-чөйрөгө байланыштуу учурларда тийиштүү жоболор жана эрежелер бузулуп жаткандыгын же бузула тургандыгын көрсөтүү жетиштүү болот. Чукул кырдаалдарда же башка олуттуу учурларда трибунал кээде угууларды өткөрбөй эле, сотто чыгып сүйлөнгөндөрдүн жана күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнүн негизинде алдын ала тыюу салуу чечимдерин чыгарып коёт.

Конвенция соттук тыюу салуулар жана башка укук коргоо каражаттары «туура жана натыйжалуу болушу керектигин» алдын ала тастыктайт. Тууралык соттук тыюу салуулар келтирилген зыяндын толук компенсацияланышын жана кийинки боло турган зыянды четтетүүнү камсыз кылууга тийиштикте болжолдойт. Ал калыбына келтирүү чараларын дагы алдын ала караштырат. Укук коргоо каражаттары натыйжалуу болуш керектиги жөнүндө талап алардын аткарылышынын натыйжалуу болушун туюндурат. Тараптар соттук тыюу салууларды жана башка чараларды камсыз кылуу жолундагы ар кандай тоскоолдуктарды четтетүүгө умтулууга тийиш.

**Вариант, соттук тыюу салуу качан
пайдаланылышы керек**

Венгрияда алдын ала соттук тыюу салуу төмөнкү учурларда чыгарылышы мүмкүн:

- i) эгерде ал зыянды четтетүү үчүн зарыл болсо;
- ii) эгерде ал соттук караштыруунун фактылык базасын өзгөртүүнү четтетүү үчүн зарыл болсо; же
- iii) эгерде ал өзгөчө көңүл бурууга татыктуу болгон башка учурларда зарыл болсо.

Эгерде сот бул шарттардын кайсынысы болбосун аткарылды деп тапса, анда мындай соттук тыюу салуу чечимин чыгаруу зыянга караганда көп пайда бере тургандыгын тастыкташы керек. Бул укуктук текшерүү сотко ушундай учурда соттук тыюу салуу чечимин чыгаруунун максатка ылайыктуулугун тастыктоого мүмкүндүк берет.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, соттук тыюу салуу укук коргоодогу бирден-бир натыйжалуу каражат болуп саналбайт. Мисалы, айрым өлкөлөрдө 9-берененин 3-пунктуна түшүндүрмөдө каралган темаларга окшош иштерде мыйзамдын сакталышын камсыз кылуу тапшырылган жаран экологиялык мыйзам актыларын же эрежелерин бузган

өнөр жай объектинин ээсине же операторуна тийиштүү өкмөттүк мекеменин атынан жарандык санкциянын тартибиндеги акчалай айыпты сала алат.

«Адилеттүү, бейтарап, өз учурундагы, кол жеткистей жогору чыгымдар менен байланышпаган»

9-берененин 4-пункту, айкын укук коргоо каражаттарына кошумча, Тараптарды 1-, 2-жана 3-пункттарда эскерилген караштыруу жол-жоболору «адилеттүү, бейтарап, өз учурундагы, кол жеткистей жогору чыгымдар менен байланышпаган» болушуна милдеттендирет. Адилеттүү жол-жоболор, чечим кабыл алып жаткан орган тарабынан биротоло бүткөн токтомду кабыл алуу менен кошо, бейтарап, алдын ала ынанымдуу эмес, фавориттикке жакын эмес болушу керек жана керт башынын камын ойлобошу керек. Адилеттүү жол-жоболор бардык тараптарга алардын даражасына, расасына, улуттук тиешелүүлүгүнө жана башка укук ченемдүү эмес критерийлерге карабастан, бирдей деңгээлде колдонулууга тийиш. (3-берененин 9-пунктуна түшүндүрмөнү караңыз, адилеттүүлүк сот адилеттиги жагынан алып караганда дискриминация эместикти жана мында көрсөтүлгөн башка белгилерди, мисалы, курак, жыныс, диний ишеним ж. у. с. алдын ала караштыра алат.) Бейтарап жол-жоболор — бул мыйзамды ашкере катаал же техникалык түрдө колдонуу мүмкүнчүлүгүн болтурбаган жол-жоболор.

Өз учурунда болуучулук фактору дагы 9-беренедө көрсөтүлгөн караштыруу жол-жоболору үчүн өтө маанилүү болуп саналат. Бул талап 1-пункттун талаптарын бекемдейт, ага ылайык, Тараптар караштыруунун «ылдам» жол-жобосун камсыз кылууга тийиш. Конвенцияга ылайык, Тараптар бул өз убагында болуучулук ченемин бардык караштыруу процесстеринде, мейли ал сотто же башка

органда болсун, колдонууга боло тургандай болушу керек. Көпчүлүк өлкөлөр өз убагында болуучулук факторун сот адилеттигинде колдонуунун маанилүүлүгүн таанышты. Мисалы, Белоруста айлана-чөйрөгө байланыштуу администрациялык чечимдерге карата апелляция жана даттануу эки айлык мөөнөттө, дагы эки айга чейин улантуу мүмкүнчүлүгү менен, каралууга тийиш. Ирландияда соттор, эгерде иш ошол учурда токтоосуз түрдө чечилүүгө тийиш болгон маселеге байланыштуу болсо, анда алар ишти угууга дайындалган иштердин тизмесинен ишти алып, дароо караштырышат.

Акырында, Конвенция Тараптарды «кол жеткистей жогору чыгымдар менен байланышпаган» караштыруу жол-жобосу менен камсыз кылышат. Конвенциянын таасири астында болуп калган кайсы бир чечимдерди талашуу же улуттук жаратылышты коргоо мыйзам актыларынын аткарылышы боюнча чыгымдар, кеп жеке тараптар же ӨЗУ жөнүндө болуп жатканына карабастан, тийиштүү учурларды караштыруу жол-жобосуна коомчулуктун катышуу мүмкүндүгүн бууп салгыдай жогору болбоого тийиш.

Бул милдетти сактоо үчүн Тараптар чыгымдардын ордун толтуруудан жана төлөөдөн баш тартуу механизмдери менен бирге ар кандай механизмдерди колоно алышат.

Чыгымдарды төмөндөтүү

Сотко кайрылууга байланыштуу чыгымдарга төмөнкүлөр кирет:

- соттук чыгымдардын төлөмү,
- адвокаттын гонорары,
- күбөлөрдүн транспорттук чыгымдары,
- эксперттердин гонорарлары.

Чыгымдардын бул түрлөрү коомчулук үчүн олуттуу каржылык тоскоолдукту түзөт. Айрым өлкөлөр аларды кыскартуу боюнча чараларды көрүүдө:

- Словакияда ӨЭУ соттук чыгымдарды төлөөдөн бошотулган.
- Австрияда маалымат алуу мүмкүндүгүнөн баш тарткандыгы үчүн даттанууга каржылык чыгымдар талап кылынбайт, жана ал үчүн доогерге адвокатка кайрылуунун зарылчылыгы жок.
- Көпчүлүк өлкөлөрдө адвокаттын гонорарын утуп алган Тарап төлөйт. Ал эми Кошмо Штаттарда коомчулуктун өкүлдөрү коомдук кызыкчылыкта мыйзамдын сакталышын камсыз кылуу тартибинде иш козгогон коомчулуктун өкүлдөрү иш токтотулуп же утулуп калса дагы, адвокат үчүн чыгымдарды төлөшпөйт.

«Жазуу жүзүндө жана жалпыга жеткиликтүү»

Конвенция 9-берененин таасири астында караштырыла турган кайсы органдын болбосун чечимдеринин баары жазуу жүзүндө болушуна милдеттендирет. Бул алдын ала чечимдерге дагы, милдеттүү күчкө ээ болгон биротоло бүткөн чечимдерге дагы тиешелүү. Андан тышкары, коомчулук соттордун чечимдерине, мүмкүн болгон учурларда, башка органдардын чечимдерине, мүмкүндүк алууга тийиш.

5. Бул берененин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн ар бир Тарап коомчулукка администрациялык жана соттук караштыруу жол-жоболорун алуу мүмкүндүгү жөнүндөгү, сот адидеттигине мүмкүндүк алуу үчүн каржылык же башка тоскоолдуктарды четтетүү үчүн жардам берүүчү тийиштүү механизмдерди түзүү жөнүндө маселелерди караган чечимдер тууралуу маалымат берилишин камсыз кылат.

Биринчиден, 5-пункт Тараптарды чечимдерди караштырган администрациялык жана соттук жол-жоболорду алуу мүмкүндүгү жөнүндө коомчулукка маалымат берүүгө милдеттендирет. Аны 3-берененин 3-пунктундагы жобо

бекемдейт. Ага ылайык, ар бир Тарап коомчулуктун сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жөнүндө кабардар болуу деңгээлин жогорулатууну жана экологиялык агартууну шарттайт. Мындай маалымат ар кандай жолдор менен берилиши мүмкүн. Алардын бирин Конвенциянын өзүнөн табууга болот. 4-берененин 7-пунктунда баш тартуу болгон учурда кабыл алынган чечимди караштыруу жол-жоболору жөнүндө тийиштүү маалымат алуу мүмкүндүгү 9-беренеге ылайык жүргүзүлүшү керектиги тастыкталган. Ушундай эле механизм 6-, 7-жана 8-беренелердин таасиринде болуучу чечимдерге да колдонулат. 5-берененин 7 б) пункту дагы Тараптарды Конвенцияны колдонуу чөйрөсүнө кирген сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жөнүндө маалыматты камтууга тийиш болгон материалдарды чыгарууга милдеттендирет.

9-берененин 5-пункту дагы Тараптарды сот адилеттигине мүмкүндүк алуу үчүн тоскоолдуктарды четтетүү максатында «жардам берүүнүн тийиштүү механизмдерин» түзүүгө милдеттендирет. Бул пункт 3-берененин 2-пунктунда тастыкталган, ага ылайык, мамлекеттик органдар коомчулукка сот адилеттигине мүмкүндүк алууга багыт берүүнү камсыз кылуу менен жардам берүүгө тийиш.

**Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу үчүн
потенциалдуу тоскоолдуктар**

9-берененин 5-пунктунда айтылган тоскоолдуктарга төмөнкүлөр кирет:

- каржылык тоскоолдуктар,
- мартабасын чектөө,
- юридикалык консультацияны алуудагы тоскоолдуктар,
- териштирүү жол-жоболорунун так эместиги,
- паракордук,
- териштирүү органдарынын кабардар эместиги,
- чечимдерди сактоону камсыз кылуунун чабал системасы.

Андан тышкары, жаратылышты коргоо мыйзам актыларын бузууларды, адатта, так экологиялык стандарттарсыз, уруксат берүүлөрдө чыгындылардын ченемдеринин так көрсөтүлбөгөндүгүнөн, туруктуу көзөмөлдүн жана тийиштүү отчеттуулуктун жоктугунан улам далилдөө кыйын.

Конвенция сот адилеттигине мүмкүндүк алуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүүгө шарт түзүүчү ар кандай системалардын иш-аракетин киргизүүнү караштырууда жана дем берип кызыктырууда. Мисалы, 9-берененин жобосунда караштыруу жол-жобосун улуттук мыйзам актыларына ылайык козгой ала турган субъекттерди кеңири чечмелөөгө кызыктырууда. Кызыкдар тарапка же уюмга кабыл алынган чечимдерди талашуу мүмкүнчүлүгүн берген кеңири чечмелөө сот адилеттигине мүмкүндүк алуу үчүн негизги тоскоолдукту олуттуу басаңдатууну шарттайт. Анын үстүнө мунун таасири соттордун же башка трибуналдардын ишинен анчалык деле катуу байкалбаган айрым өлкөлөрдүн тажрыйбасы күбөлөндүрүп турат. 9-берене дагы эч кимге жан тартпаган адилеттүү жана көз карандысыз органдар тарабынан каралышын камсыз кылат. Өлкөлөр соттук, администрациялык жана башка караштыруу органдарынын көз карандысыздыгын жана эч кимге жан тартпаган адилеттүүлүгүн камсыз кылышканда сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жолундагы институттук тоскоолдуктар басаңдайт.

9-берене коомчулуктун өкүлдөрү үчүн жеткиликтүү болгон сот адилеттигине мүмкүндүк алуунун зарылдыгын алдын ала караштырат. Жогорудагы 9-берененин 4-пунктуна талдоо жүргүзүү сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жолундагы айрым каржылык тоскоолдуктарды четтетүүнүн сотторго мүмкүндүн алуунун акысыз варианттары, соттук чыгымдарды төмөндөтүү жана альтернативдүү күрөө талаптары сыяктуу мисалдарын берет. Андан тышкары,

айрым өлкөлөр жеке тараптарга жана жарандык уюмдарга акысыз же арзан юридикалык консультацияларды берген укуктук жардам көрсөтүү боюнча бөлүмдөрдү түзүүдө жана алардын иштерин колдоого алууда. Польшада сотко кайрылууга байланыштуу чыгымдарды жабууга кудурети жетпеген жеке тараптар жана уюмдар сот тарабынан дайындалган адвокатка укуктуу. Армения, Венгрия, Канада, Нидерланды, Молдова Республикасы, Россия Федерациясы, Словакия, Бириккен Королдук, Америка Кошмо Штаттары, Украина жана Чехия Республикасы сыяктуу өлкөлөрдө жеке булактардан каржыланган же жогорку окуу жайларынын базасында түзүлгөн юридикалык жардам борборлору иштейт. Мындай учурларда тийиштүү коммерциялык эмес уюмдарды түзүү, иштөө жана каржылоо жолундагы техникалык тоскоолдуктардын өкмөт тарабынан четтетилиши жеке булактардан каржылануучу юридикалык жардам борборлорунун андан ары иштешин камсыз кылуу үчүн өзгөчө олуттуу мааниге ээ болуп саналат.

9-беренедө укуктук коргоо каражаттарынын болушу алдын ала тастыкталган. Андан тышкары, эгерде соттор жана караштыруу боюнча башка органдар алардын чечимдеринин аткарылышын камсыз кылуу боюнча ыйгарымдуу укуктарга ээ болушса, анда сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жолундагы дагы бир потенциалдуу тоскоолдук четтетилет. Көпчүлүк өлкөлөрдө администрациялык жана соттук чечимдер алардын аткарылышын камсыз кылуунун кечендешинин жана мындай аткаруу системасынын жоктугунун натыйжасында таптакыр аткарылбай калат. Мындай абалды оңдоо үчүн көпчүлүк өлкөлөр караштыруу органдарына алар өз чечимдеринин аткарылышын өздөрү камсыз кыла тургандай ыйгарымдуу укуктарды берүүдө. Мисалы, Россия Федерациясында жарандык жана арбитраждык жол-жоболор соттук чечимдердин аткарылышын айыптар системасынын жардамы менен камсыз кылуу тартибиндеги соттук аткаруучулардын атайын институту

түрүндөгү колдоону алышат. Бириккен Королдукта, Америка Кошмо Штаттарында жана башка өлкөлөрдө соттук чечимдерди аткарбоо сотту урматтабоо катарында эсептелинип, айып салуу же түрмөгө камоо жазасы берилүүчү кадимки укук системасы иштейт. Компенсация (зыяндын ордун толтуруу) төлөмү товарларга жана менчикке арест коюудан жана банктык эсептерди конфискациялоодон тартып эмгек акысына арест коюуга чейинки ар кандай каражаттардын жардамы менен камсыз кылынат.

Акырында, өлкөлөрдө бул иш боюнча далилдердин жүгүн жеңилдетүүнүн көптөгөн варианттары бар. Ага байланыштуу жаратылышты коргоонун так мыйзамдары, эрежелери жана ченемдери олуттуу мааниге ээ болуп саналат. Мисалы, иш жүзүндөгү чыгындылар менен иш-аракеттерди салыштырууга мүмкүн болгон уруксат берүүдө көрсөтүлгөн чыгындылардын так деңгээли жана так жүрүм-турум ченемдери ал тараптын мыйзамды сактоосун камсыз кылуу мүмкүндүгүн олуттуу жогорулатышы мүмкүн. Кайсы бир тарап белгилүү бир мөөнөткө чейин жана башка милдеттүү укуктук талаптарда, мыйзамдык жоболордо, эрежелерде чыгындылардын чыгарылышы жөнүндө маалымат алса, ага мыйзамды бузууну аныктоо жана далилдөө жеңил болот. «Зыяндуу» же «коркунучтуу» булгоолорго тыюу салган мыйзам — бул 9-берененин 3-пунктунун негизинде ырааттуу сактоону камсыз кылуу кыйын болгон жана жарандык аткаруучуларды татаал илимий жана саясий маселелер менен алектенүүгө мажбур кылган мыйзам. Жүрүм-турум ченемдери так көрсөтүлгөн учурда чечилүүгө тийиш болгон, жоопкер юридикалык ченемди, буйрукту же уруксат берүүнүн шартын буздубу деген гана бир маселени аныктоо керек болот.

Сот адилеттигине мүмкүндүк алуунун элементтери

Чечимди ким талаша алат? Конвенция кабыл алынган чечимди талашуунун «процессуалдык укук жөндөмдүүлүгүнө» ээ болгон субъекттерди чечмелөөгө кызыктырат.

Эмнени талашууга болот? Конвенция чечимди, иш-аракетти жана аракетсиздикти талашууга уруксат берет. Ал сот адилеттигине мүмкүндүк алууну өзүнүн жоболорунун негизинде жана улуттук жаратылышты коргоо мыйзам актыларын сактоону камсыз кылуунун негизинде камсыз кылат.

Кабыл алынган чечимди кайда талашууга мүмкүн? Конвенциянын таасирине тийиштүү болгон кабыл алынган чечимди улуттук мыйзам актыларынын негизинде түзүлгөн тийиштүү сотто же көз карандысыз жана бейтарап сотто талашууга болот.

Чечимди талашуу учурундагы укуктук коргоо каражаттары кайсылар? Конвенция Тараптарды натыйжалуу укуктук коргоо каражаттарын, соттук тыюу салууну дагы, камсыз кылууга милдеттендирет.

Сот адилеттигине мүмкүндүк алуу жолундагы тоскоолдуктарды кантип четтетүүгө болот? Тараптар коомчулуктун сот адилеттигине мүмкүндүк алуусуна каржылык жана башка тоскоолдуктарды четтетүү жолу менен жардам беришет.

КОРУТУНДУ ЖОБОЛОР

Конвенциянын кийинки бөлүмдөрүн ага тиешелүү башкаруу жана жүзөгө ашыруу маселелерин, ошондой эле институттук маселелерди камтыган корутунду жоболор деп атоого болот. Эгерде Конвенция күчүнө кирген болсо, бул аны жүзөгө ашыруунун милдеттери чечилип бүттү дегенди билдирбейт. Конвенция билимдердин топтолушу жана Тараптардын керектөөлөрүнүн өзгөрүшү менен өнүктүрүлө бөрмөкчи. Мына ошол өзгөрүлмө

керектөөлөрдөн артта калып калбаш үчүн Тараптардын тескөөсүндө алардын бири-бири менен баарлашып турушун жана Конвенцияны жандуу, иштиктүү, укуктук тартипте колдоону шарттаган кандайдыр бир механизм болушу керек.

Орхус конвенциясынын корутунду жоболору башка жаратылышты коргоо конвенцияларынын корутунду жоболоруна кыйла окшош. Алар Конвенцияга тиешелүү чечимдерди кабыл алуунун институттук базасы болуп саналган Тараптардын жана катчылыктын кеңешмесин алдын ала караштырышат. Алар ошондой эле Конвенциянын мүчөлүк курамына кол коюу, ратификациялоо жана бириктирүү жолу менен жаңы Тараптарды киргизүүнү алдын ала караштырышат. Алар сактоону караштыруу жана талаштарды жөнгө салуу ыкмалары сыяктуу жүзөгө ашыруу механизмдеринин, оңдоолордун жана эскертмелердин жардамы менен Конвенцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүүнү алдын ала караштырышат. Көпчүлүк конвенциялардай эле, Орхус конвенциясынын Тараптары максаттарга жана алардын милдеттерине жетүүнүн натыйжалуу ыкмаларын талкуулоо үчүн туруктуу кеңешмелерди өткөрүп турушат. Тараптар катчылык тарабынан тейленет жана Конвенциянын жоболорун жүзөгө ашыруу боюнча өз эрежелерин жана иш пландарын иштеп чыгышат.

III-глава

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКТАРЫНДАГЫ АБАЛГА СЕРЕП САЛУУ

Экологиялык коопсуздук концепциясы¹ өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарын мамлекеттик саясатын бирден-бир маанилүү багыттары катары карайт. Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо менен бирге, туруктуу (акылдуу) өнүктүрүүнү жана жалпы эле жаратылыш экосистемаларын пайдалануу милдетин аткарат. Эл аралык коомчулукта жашоо үчүн айрым аймактардагы жана жалпы эле планетадагы жаратылыш экосистемаларынын өзгөчө ролун түшүнүү өсүүдө.

«Туруктуу пайдалануу» деген термин учурдагы жана келечектеги муундардын керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн, анын дараметин сактоо, биологиялык ар түрдүүлүктү узак мөөнөттүү төмөндөөсүнө алып барбай турган жол менен жана чен боюнча биологиялык ар түрдүүлүктүн компоненттерин пайдаланууну билдирет. Бул аныктама Биологиялык ар түрдүүлүк жөнүндө конвенциянын 2-беренесинде кабыл алынган².

«Туруктуу пайдалануу» деген терминден тышкары, ага мааниси боюнча өтө жакын болгон «акылдуу пайдалануу» деген термин колдонулууда. «Акылдуу пайдалануу» кон-

¹ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2007-жылдын 23-ноябрындагы «Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугу жөнүндө концепциясы» № 506-Жарлыгы.

² Кыргыз Республикасы Конвенцияга КРнын 1996-жыдын 26-июлундагы № 40-Мыйзамы менен кошулган.

цепциясы көбүнчө сууда сүзүүчү куштар мекендеген, эл аралык мааниге ээ болгон, Суулуу жана саздак аймактар жөнүндө конвенцияга киргизилген¹. «Суулуу жана саздак аймактарды **акылуу пайдалануу** — суулуу жана саздак аймактарды адамзаттын жыргалчылыгы үчүн табигый экосистемаларды бузбай, туруктуу пайдалануу дегенди билдирет». (Рамсар конвенциясына 3.3-сунуш, 1987-ж.).

Адатта экосистеманын төмөндөгү функциялары белгиленет:

- чөйрө түзүүчү функция — адамдын жашоосуна ылайыктуу болгон айлана-чөйрөнүн параметрлерин түзүү жана кубаттоо;
- өнүмдүк функция жана «экосистемалык» товарлар — киши жаратылыштан алган биомасса (азык-түлүк, отун, жем, май, фармацевтика жана өнөр жай үчүн алган чийки заттар ж. б.);
- маалымат жана рухий-эстетикалык функциялар — жаратылыш системаларында болгон маалымат, алардын маданий, илимий жана билим берүүчү мааниси.

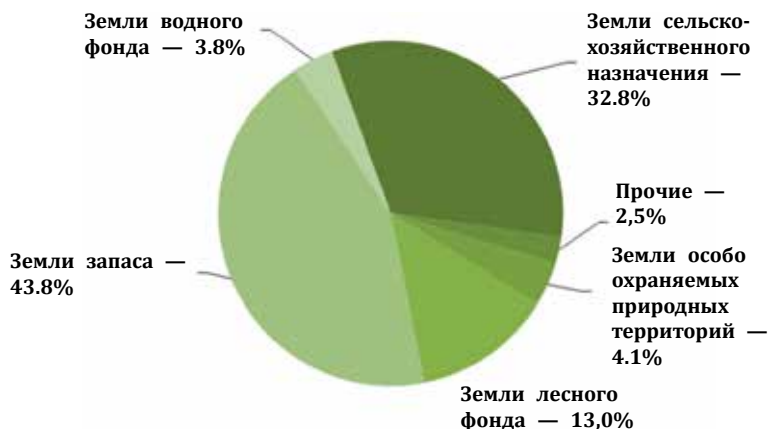
Бул товарлар менен кызматтардын көбүн киши башка булактардан деле ала алат. Бардык экосистемалык функциялар, биринчи кезекте табигый экосистемалар (биота тарабынан бузулбаган) менен камсыз кылынат, себеби алардын потенциалы дал ушунда эң жогору турат.

Өзгөчө корголгон аймактардагы экосистемаларды коргоо биологиялык ар түрдүүлүктү коргоонун эң ишенимдүү жолу — аларды жалпы экосистеманын бөлүктөрү катары коргоону билдирет. Бул максатта өзгөчө корголгон аймактар түзүлөт — кургактыктагы (территориялар) жана деңиздеги атайын аймактар (акваториялар), алар жаратылышты жана маданий мурасты сактоо үчүн бөлүнүп, иштейт.

¹ КРнын 2002-жыдын 10-апрелиндеги № 54-Мыйзамы менен ратификацияланган.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын маалыматы боюнча Кыргыз Республикасынын аймагы 2015-жылдын 1-январына карата 199,9 миң км² түздү. Республиканын аянтынын эң чоң үлүшү запастагы жерлерге кирет (43,8 пайыз), андан тышкары айыл чарба жерлери (32,8 пайыз), токой фондундагы жерлер (13,0 пайыз) жана өзгөчө корголгон жаратылыш территориялары (4,1 пайыз) бар.

1-диаграмма

Жер фондунун категориялар боюнча бөлүнүшү

(КРнын Улуттук статистикалык комитетинин 2015-жылдын башындагы маалыматы, жалпы жыйынтыктын пайызы катары берилген)

Кыргыз Республикасында ар кандай биологиялык ресурстар бар — түрлөр, экосистемалар жана ландшафттар. Кыргыз Республикасындагы тоо системасы өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын кайталангыс топтомун камтыйт. Кыргыз Республикасынын аймагындагы биологиялык ар түрдүүлүк экосистемалык гана эмес, ар түрдүүлүктүн жогорку даражасына ээ. Кыргыз Республикасынын аймагы кичинекей болгону менен, анда кыйла жогорку түрдүүлүк

бар — жер бетинин 0,13% жайгашкан бардык белгилүү түрлөрдүн 1%.

Азыркы убакта Кыргыз Республикасында вирустардын жана бактериялардын 166 түрү, козу карын жана башка төмөнкү деңгээлдеги өсүмдүктөрдүн 3 676 түрү, жогорку деңгээлдеги өсүмдүктөрдүн 3 869 түрү, жөнөкөйлөрдүн 101 түрү, курт-кумурскалардын жана башка муунак буттуулардын 14 600 түрү, башка омурткасыздардын 1,5 миңден ашуун түрү, балыктардын 75 түрү, жерде-сууда жашоочулардын 4 түрү, сойлоочулардын 33 түрү, куштардын 390 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 84 түрү белгилүү. Омурткасыздардын фаунасы аягына чейин изилдене элек.

Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине куштардын 53 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 26 түрү, амфибиялардын 2 түрү, рептилиялардын 8 түрү, балыктардын 7 түрү, муунак буттуулардын 18 түрү, жогорку деңгээлдеги өсүмдүктөрдүн 89 түрү жана козу карындардын 6 түрү киргизилген. (Кыргыз Республикасынын Кызыл китеби¹).

Адамзаттын иш-аракетинин натыйжасында айрым түрлөр жок болуп кетти, ал эми башкалары жок болуунун алдында турат. Ири жана орто сүт эмүүчүлөрдүн фаунасында 3 түр жок болуп кетти, ал эми 15 түрү жок болуу коркунучунун алдында турат; куштар фаунасында 4 түр жок болуп кетти, ал эми 26 түрү жок болуу коркунучунун алдында турат; өсүмдүктөрдүн арасында жоготуулар азыраак, болгону бир түр жок болуп кетти, ал эми 56 түрү жок болуу коркунучунун алдында турат².

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2005-жылдын 28-апрелиндеги «Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизүү үчүн сейрек кездешүүчү жана жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн тизмесин бекитүү жөнүндө» № 170-Токтому (25.07.2009-ж. өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен)

² Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 17-мартындагы «2024-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын Биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун приоритеттери жана Кыргыз

Табигый кырсыктардын жогорулоо коркунучун, жаратылыш ресурстарын интенсивдүү пайдалануу жана экономикадагы башка заманбап агымдарды эске алганда, өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жана алар камсыз кылган жана көрсөткөн экосистемалык кызмат, барган сайын коом тарабынан көбүрөөк талап кылынат. Өзгөчө корголгон жаратылыш аймактары ресурстарды, анын ичинде заманбап дүйнөдө мааниси өсүп жаткан, уникалдуу жана орду толгус ресурстарды, сактоо үчүн түзүлгөн.

Ошентип, өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарын жөнгө салынган ресурстарды сактаган система катары караса болот. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомдоруна ылайык Кыргыз Республикасынын аймагында 14 Мамлекеттик жаратылыш парктары түзүлгөн.

1-сүрөт.

КРнын Мамлекеттик жаратылыш парктарынын картасы

Республикасынын Биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун приоритеттерин жүзөгө ашыруу боюнча 2014—2020-жылдардагы иш-аракеттер планы жөнүндө» № 131-Токтомунун маалыматтары.

1-таблица

Мамлекеттик жаратылыш парктарын уюштуруу
боюнча ченемдик

№	Жайгашуу орду	МЖПнын аталышы	Ченемдик укуктук актылар	Демилгечи
1	Баткен облусу Лейлек району	Саркент	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 27-июнундагы № 415-токтому	Кыргыз Республикасынын Баткен облусу мамлекеттик администрациясы
2	Жалал-Абад облусу Аксы району «Авлетим» токой чарбасынын аймагында	Авлетим-Ата	Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн 2010-жылдын 7-июнундагы № 67-токтому	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги
3	Жалал-Абад облусу Тогуз-Торо району	Саймалуу-Таш	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылдын 25-майындагы № 249-токтому	Жалал-Абад облустук мамлекеттик администрация жана Кыргыз Республи- касынын Экология жана чукул кырдаал- дар министрлиги
4	Жалал-Абад облусу Тогуз-Торо району	Кан-Ачуу	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 11-сентябрындагы № 630-токтому	

№	Жайгашуу орду	МЖПнын аталышы	Ченемдик укуктук актылар	Демилгечи
5	Жалал-Абад облусу Токтогул району	Алатай	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 26-январындагы № 27-токтому	
6	Ысык-Көл облусу Ак-Суу району	Каракол	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1997-жылдын 15-апрелиндеги № 225-токтому	Ысык-Көл облустук мамлекеттик администрация жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги
7	Ысык-Көл облусу Ак-Суу району	Хан-Теңири	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 2-февралындагы № 62-токтому	
8	Нарын облусу Нарын району	Салкын-Төр	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылдын 25-майындагы № 249-токтому	Нарын облустук мамлекеттик администрация жана Кыргыз Республикасынын Экология жана чукул кырдаалдар министри
9	Ош облусу Ноокат району	Кыргыз-Ата	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1992-жылдын 18-мартындагы № 82-токтому	
10	Ош облусу Өзгөн району	Кара-Шоро	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1996-жылдын 2-августундагы № 353-токтому	Ош облустук мамлекеттик администрация

№	Жайгашуу орду	МЖПнын аталышы	Ченемдик укуктук актылар	Демилгечи
11	Талас облусу Кара-Буура району	Кара-Бура	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2005-жылдын 17-июнундагы № 233-токтому	
12	Талас облусу Талас району	Беш-Таш	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1996-жылдын 2-августтуктагы № 353-токтому	Талас облустук мамлекеттик администрация
13	Чүй облусу Аламүдүн району	Ала-Арча	Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер Советинин 1976-жылдын 29-апрелиндеги № 244-токтому	Чүй облустук мамлекеттик администрация
14	Чүй облусу Кемин району	Чоң-Кемин	Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1997-жылдын 13-августтуктагы № 472-токтому	

3.1. Укук маселелери

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү эл аралык келишимдерге, макулдашууларга ылайык жана коомдук-экономикалык шарттарын жана талаптарын эске алуу менен, корголуучу аймактардагы жаратылыш ресурстарын түзүү, сактоо жана туруктуу пайдалануу үчүн укуктук базаны өркүндөтүү жана шайкештештирүү багытында иштеп жатат. Жаратылыш экосистемалары катарында өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын тармагын сактоо жана өнүктүрүү көптөгөн стратегиялык документтерде чагылдырылган.

Кыргызстандын негизги программалык документтеринин бири болуп 2013—2017-жж. Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн **улуттук стратегиясы** эсептелет¹. Бул Стратегияга ылайык мамлекеттин жана коомдун иш-аракеттеринин артыкчылыктуу багыттарынын бири: жаратылыш экосистемаларын коргоо жана калыбына келтирүү. Себеби, бул муундардын ортосундагы байланышты сактоонун жана келечекте экономикалык өсүштү камсыз кылуунун кепилдиги.

Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргыз Республикасынын Экологиялык коопсуздугунун концепциясы жөнүндө»². Жарлыгында климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттерин азайтуу, биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана жерлердин чөлгө айлануусун токтотуудагы улуттук саясаттын негизги багыттарынын бири — өзгөчө корголгон аймактардын аянтын 10% чейин көбөйтүү болуп саналат. Ал үчүн уюштурулган эс алууну камсыз кылуу

¹ Кыргыз Республикасынын Президентинин 2013-жылдын 21-январындагы № 11-Жарлыгы.

² Кыргыз Республикасынын Президентинин 2007-жылдын 23-ноябрындагы «Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугу жөнүндө» № 506-Жарлыгы.

жана уюштурулбаган туристтерден жаратылышты коргоо максатында, ири шаарлардын жанында улуттук парктарды түзүү керек. Ошондой эле өзгөчө корголгон аймактардын, талаалар, чөл өңдүү жерлер жана чөл экосистемалары сыяктуу ар түрдүү категорияларын камтыган, Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине кирген түрлөрдүн 60—65% коргоону камсыз кылган экологиялык тармакты түзүү зарыл.

Глобалдык климаттын өзгөрүүсү менен байланыштуу жаңы кыйынчылыктарды эске алып, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 2-октябрында кабыл алынган № 549 «2017-жылга чейин Кыргыз Республикасында климаттын өзгөрүшүнө көнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарын бекитүү жөнүндө» токтомунда 2017-жылга чейин климаттын өзгөрүшүнө көнүү боюнча Кыргыз Республикасынын артыкчылыктуу багыттары бекитилген. Ага негизги секторлорду ылайыкташуу чараларын камсыз кылуу боюнча төмөнкүлөр кирет: суу ресурстары, айыл чарбасы, калктын ден соолугу, климатка байланыштуу өзгөчө кырдаалдар, токой ресурстары жана биологиялык ар түрдүүлүк. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн бул токтомунун 2.6-приоритетинин 1-максаты — корголуучу аймактардын системасын башкаруунун натыйжалуулугун жакшыртуу болуп саналат.

Мындан тышкары, ак илбирстин тукумун сактап калуу жана калыбына келтирүү максатында, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №732-токтому менен «2013—2023-жылдарга Кыргыз Республикасында илбирсти коргонун улуттук стратегиясын бекитүү жөнүндө» чечим кабыл алынды. 2013-жылдын 5-августунда кол коюлган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №320-р буйругуна ылайык, 2013—2017-жылдарга бул Стратегияны ишке ашыруу планы кабыл алынган. Анда өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарын (ӨКЖА) башкаруу багытында төмөнкү иш-чаралар көрсөтүлгөн:

Приоритет 1.

2-иш-чара. Пилоттук ӨКЖАда спутник каргыларынын жардамы менен ак илбирстердин күнүмдүк активдүүлүгүн изилдөө жана миграциясын көзөмөлдөө;

5-иш-чара. ӨКЖАнын кызматкерлери үчүн ак илбирсти жана башка док болуп бараткан жаныбаларды коргоо боюнча окутуучу тренингдерди уюштуруу жана өткөрүү;

7-иш-чара. Ак илбирстер жашаган ӨКЖАга тийиштүү жерлерди Кыргыз Республикасынын жер фондунун башка категорияларына өткөрбөө;

9-иш-чара. Сарычат-Эрташ мамлекеттик жаратылыш коругунун негизинде ӨКЖАны башкаруунун натыйжалуулугун мамлекеттик баалоо системасын иштеп чыгуу;

10-и-чара. Ак илбирс мекендеген аймактардын чектерин тактоо жана келечекте чек аралык мүнөзгө ээ болуучу мамлекеттик жаратылыш парктарын уюштуруу: «Алай» жана «Хан-Теңири».

Приоритет 3.

1-иш-чара. Кыргыз Республикасы менен Казакстандын ортосундагы чек аралык ӨКЖАны түзүү.

Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2013-жылдын 18-октябрында №569 «2023-жылга чейин Кыргыз Республикасынын суу жана саз жерлерин коргоо боюнча приоритеттери жөнүндө токтомду жана 2013—2017-жылдарга Кыргыз Республикасынын суу жана саз жерлерин коргоо боюнча иш-аракеттер планын» кабыл алды. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомуна ылайык суу жана саз жерлерди (ССЖ) коргоо багытындагы негизги приоритеттер төмөнкүлөр: ССЖларды жана сууда сүзүүчү куштарды ишенимдүү коргоого алуу үчүн ӨКЖАнын тармагын кеңейтүү, алардын учушуна жана миграциясына зарыл болгон коридорлорду түзүү; бийик тоолу экосистемаларды коргоо жана калыбына келтирүү.

2014-жылы өкмөттүк деңгээлде «2024-жылга чейин Кыргыз Республикасынын биологиялык ар түрдүүлүгүн

коргоо приоритеттери жана 2014—2020-жылдарга Кыргыз Республикасынын биологиялык ар түрдүүлүгүн коргоо приоритеттерин ишке ашыруу боюнча иш-аракеттер планы»¹ аттуу программалык документ иштелип чыгып, бекитилген. Жогоруда белгиленген Иш-аракеттер планынын негизги максаттарынын бири — 2024-жылга чейин ӨКЖАнын аянтын мамлекеттин жалпы аянтынын 10% түзгөнгө чейин кеңейтүү.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 14-июлунда кабыл алынган «2017-жылга жана 2018—2019-жылдарга Кыргыз Республикасынын социалдык жана экономикалык өнүгүүсүн божомолдоо жөнүндө» № 395-Токтомуна ылайык, экологиялык коопсуздукту камсыз кылуунун негизги багыттарынын бири — бул өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарындагы биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана жаңыртуу.

Кыргызстандагы өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарындагы биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана жаңыртуу жаатында бир катар мыйзамдар кабыл алынган:

- Кыргыз Республикасынын Токой чарба кодекси, 1999-ж., 8-июль №66 (25.07.2016-ж. өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен).
- Кыргыз Республикасынын Жер кодекси, 1999-ж., 2-июнь № 45 (30.07.2016-ж. өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен).
- Кыргыз Республикасынын «Өзгөчө корголгон жаратылыш территориялары жөнүндө» № 18-Мыйзамы, 2011-ж., 3-май (02.07.2015-ж. өзгөртүүлөрү менен).

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 17-мартындагы «2024-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын Биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун приоритеттери жана Кыргыз Республикасынын Биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун приоритеттерин жүзөгө ашыруу боюнча 2014 — 2020-жылдардагы иш-аракеттер планы жөнүндө» № 131-Токтомунун маалыматтары.

- Кыргыз Республикасынын «Өүмдүктөрдү коргоо жана пайдалануу жөнүндө» № 53-Мыйзамы, 2001-ж., 20-июну (25.07.2016-ж. өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен).
- Кыргыз Республикасынын «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө» № 59-Мыйзамы, 1999-ж., 17-июнь (22.03.2016-ж. өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен).
- Кыргыз Республикасынын «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» № 53-Мыйзамы, 1999-ж., 16-июнь (25.07.2016-ж. өзгөртүүлөрү жана толуктоолору менен).
- Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасынын биосфералык территориялары жөнүндө» № 48-Мыйзамы, 1999-ж., 9-июнь, жана ага кошумча кабыл алынган мыйзамдар.

Мамлекеттик жаратылыш парктарынын жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу максатында төмөнкү ченемдик-укуктук актылар кабыл алынган:

- 2015-жылы 5-октябрда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин пайдалануу жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө» № 677-Токтому.
- 2015-жылы 30-июлда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарын түзүү ирети, категориясын өзгөртүү, чек араларын бекитүү жана жок кылуу жөнүндө» № 541-Токтому.

3.2. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жаратылыш парктары боюнча маалыматтар

«Хан-Теңири» МЖПсы 2016-жылы 12-февралда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 62-Токтому

менен уникалдуу табигый экосистемалардын жана биологиялык ар түрдүүлүгүн сактап калуу үчүн, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн, сейрек жана жок болуп бара жаткан түрлөрдү коргоо үчүн, Кыргыз Республикасынын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын тармагын өнүктүрүү максатында Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл облусундагы Ак-Суу районунда түзүлгөн. Сүрөттөмөлөргө ылайык токойлор — 3720,3 га, токойлору жок жерлер — 469 га, жайыттар — 19030,1 га, мөңгүлөр менен капталган аймактар — 101638,3 га, чөп чабынды жерлер — 35,1 га, башка жерлер (таштар, жарлар, шагыл, кум, таштак катмарлар) — 150143,6 га, дарыялар — 709,1 га, жолдор — 54,8 га аянтты ээлейт.

«Көз карандысыз экологиялык экспертиза» коомдук уюмунун сурамына келген Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-жылкы № 4-29-18/6592 жообуна ылайык «Хан-Теңири» МЖПсынын жалпы аянты 275800,3 га-ны түзүп, 2016-жылдын декабрь айына карата парк ээлеген жерге ээлик кылуу документин алуу боюнча тиешелүү тараптар кайрылган эмес.

Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнчамамлекеттик агенттигинин маалыматына ылайык 2016-жылдын ноябрь айына карата парктын аймагында: 500 эчки, 200 чочко, 50 ак илбирс, 14 жапайы топоз жашайт. 275,8 миң гектардын ичинен 201,7 гектар (МЖПнын жалпы аянтынын 73,1%) корголгон режимдеги аймак, 12700 га (5%) — айлана-чөйрөнү турукташтыруу зонасы болуп эсептелет. Аймакта калган 22,3% туризм, эс алуу зонасы жана чектелген жүргүзүү жумуштар болуп саналат. Калган аймактын 22,3% туристтик, эс алуучу жана чектелген чарба аймагы болуп саналат¹.

¹ http://www.24kg.org/obschestvo/41039_kto_jivet_v_prirodnom_park_e_han-tengri_zverey_pereschitali/

«Авлетим-Ата» МЖП. Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн 2010-жылы 7-июнда кабыл алынган № 67-токтомуна ылайык Жалал-Абад облусунуну, Аксы районунун «Авлетим» токой чарбасынын аймагында «Авлетим-Ата» мамлекеттик жаратылыш паркы түзүлгөн, анын максаты — Батыш Тянь-Шаньдын уникалдуу экосистемасын жана биологиялык ар түрдүүлүгүн коргоо, Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын түрлөрүн, жаратылыш ресурстарын жана комплекстерин коргоо, аймактагы экологиялык туризмди өнүктүрүү жана өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарынын тармагын өнүктүрүү.

Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнүн 2016-жылы 7-июнда кабыл алынган № 67-Токтомунун 2-бөлүмүнө ылайык Жалал-Абад облусунун мамлекеттик администрацияна, Кыргыз Республикасынын алдындагы Курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттиги, Кыргыз Республикасынын алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматы менен бирге үч айдын ичинде төмөнкүлөрдү аткаруу табышталган:

- «Авлетим-Ата» мамлекеттик жаратылыш коругун уюштуруунун жөндүүлүгү жөнүндө жергиликтүү калка маалымат берүү;
- «Авлетим-Ата» жаратылыш паркы жайгашкан жерди «Токой фондундагы жерлерден» жана башка категориядагы жерлерден «Өзгөчө корголгон жаратылыш аймагы» категориясына өткөрүп берүү боюнча тийиштүү документтерди даярдоо жана Кыргыз Республикасынын Убактылуу Өкмөтүнө караштыруу үчүн өткөрүп берүү;
- «Авлетим-Ата» мамлекеттик жаратылыш паркы жөнүндө токтомду иштеп чыгуу жана бекитүү.

Бирок, азыркыга чейин АЧКТЧМАнын кызматкерлеринин «Авлетим-Ата» МЖПсынын түзүлгөндүгү жөнүндө

маалыматы жок жана жогоруда айтылган иш-аракеттердин бири да аткарылган эмес. Буга байланыштуу өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарында (жаратылыш паркы) дагы деле токойл чарбаларына мүнөздүү коргоо жана башкаруу режими колдонулат.

«Алатай» МЖПсы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2016-жылы 26-январда кабыл алынган № 27-Токтомуна ылайык Кыргыз Республикасынын, Жалал-Абад облусунуну Токтогул районунда, жалпы аянты 56 826,4 га-ны ээлеп, түзүлгөн. Экспликацияга ылайык МЖПнын аймагында жерлердин төмөнкү түрлөрү жайгашкан: токойлор — аянты 5 225,8 га (МЖПнын жалпы аянтынын 9%); сейрек токойлор — 2 899,7 га (5%); айыл чарба жерлери (айдоолор, чабындылар, жайыт) — 21 381,13 га (38%); короо-жайлар — 3,9 га, мөңгүлөр, суулар, Кара-Суу көлү, кум — 3 492,3 га (6%); жана башка жерлер — 23 823,6 га (42%).

Функционалдык аймактарга бөлүү 2016-жылы аткарылган, анын жыйынтыгы боюнча коруктун аянты 13 891,8 га (24,4%), экологиялык туруктуулук зонасы — 1 963,4 га (3,5%), туристтик жана эс алуу зонасы 1 384,6 га (2,4%), чектелген чарба аймагы 39 586,6 га (69,7%) түздү.

«Алатай» МЖПсынын жерди пайдалануу боюнча Мөөнөтсүз (мөөнөтүн көрсөтпөн пайдалануу укугу тууралуу мамлекеттик акты бар¹.

«Алатай» МЖПсынын аймагы Узун-Акмат тоосунун Чаткал кыркасынын түштүк тарабындагы Узун-Акмат дарыясынын бассейнинде жайгашкан. Анда эндемикалык флора жана фауна сакталган. Бул аймакта Кыргы ССРинин Министрлер жыйынынын № 567-токтомуна ылайык Узун-Акмат токой коругу түзүлгөн, анын аянты 14 771 га-ны

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592-катына ылайык.

түзүп, табигый өскөн Семенов пихтасын сактоо жана коргоо, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген жоголуп бараткан өсүмдүктөр менен жаныбарларды: ак илбирс, күрөң аюу, сүлөөсүн, бүркүт, көк жору, гриф, кумайды коргоо максатын көздөгөн. Өсүмдүктөрдүн 10% жакыны Кыргызстандын эндемиктери болуп саналат. Булар бүктөмдүү кобул уругу, саргыч бакалоорлуу, кесик тиштүү ферула, долоно ж. б. сыяктуу түрлөрү.

«Кан-Ачуу» МЖПсы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылы 11-сентябрда кабыл алынган № 630-Токтомуна ылайык Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусундагы Тогуз-Торо районунда түлүлгөн. Парк өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өтө сейрек жана жок болуп бара жаткан түрлөрүн, уникалдуу табигый системалары жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо жана коргоо, Кыргыз Республикасынын өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын тармагын өнүктүрүүнү үчүн түзүлгөн. Жерлердин экспликациясына ылайык МЖПнын аймагы 30 496,5 га-ны түзөт, анын ичинде: токойлордун аянты 2 364,9 га (8%), айдоо жерлери — 7 987,5 га (26%), сейрек токойлор — 2 368,3 га (8%), суулар, мөңгүлөр — 1 224,5 га (4%), жана башка жерлер — 16 551,3 га (54%).

«Кан-Ачуу» МЖПсынын жерге укук берүүчү документтери жок. 2016-жылдын декабрь айына карата жергиликтүү каттоо органдарына тийиштүү тараптар кайрылган эмес.

Парктын аймагы төиөнкүдөй бөлүштүрүлгөн: коруктун аянты — 10 761,9 га (МЖПнын жалпы аянтынын 35,3%), экологиялык туруктуулук зоансы — 4 383,6 га (14,4%), туристтик жана эс алуу аймагы — 3 053,2 га (10,0%). Чектелген чарба аймагынын аянты — 12 297,8 га (40,3%) түзгөн.

Парктын аймагында ак илбирстер, тоо текелери, аюулар жана башка жаныбарлар бар. Ошондой эле парктын аймагында петроглифтер бар.

«Саркент» МЖП. Кыргыз Республикасынын Баткен облусунун мамлекеттик администрациясынын демилгеси менен 2016-жылдын 27-июнунда «Саркент» МЖП-сы түзүлгөн (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 415-Токтому). Мамлекеттик парк Кыргыз Республикасынын Баткен облусунун Лейлек районунда жайгашкан. Жаратылыш паркынын жалпы аянты 40 000 га, анын ичинде: токойлор — 9 491 га (24%), токойсуз жерлер — 7 537 га (19%), жайыттар — 3 238 га (8%), жана башка жерлер — 19 734 га (49%).

Жер участогун мөөнөтсүз пайдалануу укугу тууралуу мамлекеттик акт Лейлек районунун Жергиликтүү каттоо органы тарабынан тапшырылган¹.

АЧКТЧМАнын 18.03.2015-жылкы №01-9/73-буйругуна ылайык, 39 999,4 га жер төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн: корук зонасы — 14 266,2 га (МЖПнын жалпы аянтынын 35,7%), экологиялык туруктуулук зонасы — 2 378,8 га (5,9%), туристтик жана эс алуу зонасы — 9 54,8 га (2,4%). Чектелген чарба аймагы — 22 399,6 га (56,0%) түздү.

«Саркент» жаратылыш паркынын аймагы ар түрдүү. Дарыялардын жээктеринде кайың, терек, мажүрүм тал жана долонодон турган табигый токой өсөт, мындан тышкары көптөгөн бадалдар, тоо күл, чычырканак, бөрү карагат, ит мурун, бадам ж. б. өсөт.

Токойду негизинен арча түзөт. Арча токойлорунун аянты 9 491 га-ны түзөт. Токойдо төмөнкүдөй арчалардын түрлөрү өсөт: зеравшан арчасы, жарым шар түрүндөгү арча, түркстан арчасы. 2012—2014-жылдары Илимдер академиясынын кызматкерлери «Саркент» паркы үчүн жаңы

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592-катына ылайык.

өсүмдүктөрдү аныкташты: Укмуштуушилби — бийиктиги 1—1,5 м келген бадал жана Араладайюнона — гүл. Бул өсүмдүктөр Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген.

2-сүрөт

Араладайюнона орхидеясы

Парктын дээрлик 62,5 км Тажикстандын Согду району менен чектешет, андыктан паркка туристтер келип эс алышпайт.

«Каракол» МЖП. 1994-жылы 28-ноябрда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Кыргыз Республикасынын «Токой» Улуттук программасын жөнүндө» № 842-чечимин ишке ашыруу максатында, 1997-жылы 15-апрелде кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 225-токтому менен «Каракол» МЖПсы ачылган. Парк Ысык-Көл облусунун мамлекеттик адми-

нистрациясы жана токой чарбасындагы атайын ыйгарым укуктуу орган тарабынан демилгеленген. Парктын жалпы аянты 38 256 га, анын ичинде токой аймагы — 7 690 га (20%), айыл чарба жерлери (айдоо жерлери, чабындылар, жайыт) — 9 425,00 га (25%), чарбачылык — 6 га, жана башка жерлер — 21 135 га (55%). «Каракол» Улуттук паркынын аймагы Ысык-Көл аймагынын биосфералык зонасынын өзөгүнө кирди.

«Каракол»МЖПсына 38 148 га жерден турган аймакты пайдалануу укук жөнүндө Мамлекеттик акт берилген 1.

ГАООСЛХтын 22.09.2014-жылкы № 01-9/307-чечимине ылайык МЖПнын жалпы аянты 38 095,3га-ны түзөт. Анын ичинде корук — 22 885,3 га (МЖПнын жалпы аянтынын 60,1%), экологиялык туруктуулук зонасы — 1 249 га (3,3%), туристтик жана эс алуу зонасы — 173 га (0,5%). Чектелген чарбачылык аймагы — 13 788 га (36,2%) түздү.

«Каракол» МЖПчында негизинен ийне жалбырактуулар өсөт: кызыл карагай — 166 га, тянь-шань карагайы — 3 341 га, лиственница — 62 га. Катуу жалбырактуу түрлөрү жок. Жумшак жалбырактуулар 38 га-да жайгашкан, анын ичинде — 38 га. Дарактардын башка түрлөрлү 12 га-ны түзөт, бадалдар — 1 148 га. Жыгачтын жалпы запасы — 495,3 миң м³. 700 ашуун өсүмдүктөрдүн түрлөрү бар, анын 80 түрү — дарактар жана бадалдар. Жаныбарлар: элик, теке, карышкыр, түлкү, суусар, арыдан. Канаттуулар — улар жана кекилик. Кызыл китепке кирген түрлөрдөн барс, бүркүт, кумай, ителги, көк жору.

МЖП «Кара-Шоро». Ош облусунун Өзгөн районунда уникалдуу жаратылыш копплекстерин коргоо жана республиканын жарандарынын эс алуусун уюштуруу максатында, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1996-жылы 2-августта № 353-токтому менен аянты 8 450 га болгон

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592-катына ылайык.

«Кара-Шоро» мамлекеттик жаратылыш паркы түзүлгөн. Анын ичинде токойлор — 263 га (3%), бадалдар өскөн жерлер — 283 га (3%), жайыттар — 4 931 га (58%), жана башка жерлер — 2 973 га (35%).

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-жылы жөнөтүлгөн № 4-29-18/6592 катына ылайык, Өзгөн районунда жайгашкан, аянты 14 340 га-ны ээлеген «Кара-Шоро» жаратылыш паркына Мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө Мамлекеттик акт берилген.

Функционалдык аймактарга бөлүү аягына чыга элек жана картографиялык материалдар иштелип чыгууда.

«Кара-Шоро» жаратылыш паркы эки улуу тоо системалардын ортосунда жайгашкан: Тянь-Шань жана Памир-Алай. Жаратылыш паркынын негизги багы — тянь-шань карагайы — 245 га. Өсүмдүктөр гүлдөрдүн 800 ашуун түрүнө бай. Парктын аймагында жаныбарлардын 24 түрү, канаттуулардын 51 түрү жашайт. Жаныбарлардан бул жерде бугу, теке, коён, түлкү, карышкыр, суусар жашайт. Канаттуулардан улар жана кекилик кездешет.

3-сүрөт

«Кара-Шоро» МЖПсындагы эс алуу аймагы

Кызыл китепке киргизилген жаныбарлардын бул жерде түркстан сүлөөсүнү, бүркүт жана көк жору жашайт.

Пакртын жетекчиси Болот Жээнбековдун айтымында, 2014-жылы «Кара-Шоро» мамлекеттик паркына кошуна

мамлекеттерден 146 турист, чет өлкөлөрдөн 22 турист келип кетти. Жергиликтүү бюджетке 331 300 сом түштү. «Туристтердин көпчүлүк бөлүгү жаратылыш менен ырахаттанганы, жаныбарларды көргөнү жана булактын суусунан ичкени келишет. Мындан тышкары, кошуна аймактардан туристтер келишет» — деди парктын жетекчиси¹.

«Чоң-Кемин» МЖП. Жергиликтүү калктын социалдык жана экономикалык деңгээлин жогорулатуу, жаратылыш ресурстарын үнөмдүү пайдалануу, биологиялык жана ландшафттык ар түрдүүлүктү коргоо максатында Чүй облусунун Кемин районунда «Чоң-Кемин» жаратылыш пакры түзүлгөн. 1997-жылы 13-августта кабыл алынган Кыргыз Республикасынын № 472-токтомуна ылайык, бул паркка Кемин районундагы бардык токой чарбалары өткөрүлүп берилген. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылы 12-июлда кабыл алынган № 407-токтоуманы ылайык, «Чоң-Кемин» жаратылыш паркынын чек аралары аныкталган, анын аянты — 123 654 га, анын ичинде: токойлор — 14 522,4 га (12%), токойсуз жерлер — 61 131,2 га (49%), жана башка жерлер — 48 000,4 га (39%).

«Чоң-Кемин» МЖПсынын мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө мамлекеттик актысы бар².

АЧКТЧМАнын 04.04.2014-жылы кабыл алынган №01-9/139 буругуна ылайык парк функционалдык аймактарга төмөнкүдөй бөлүнгөн: корук аймагы — 39 320,5 га (МЖПнын жалпы аянтынын 31,8%), экологиялык туруктуулук зоансы — 18 438,7 га (14,9%), туристтик жана эс алуу аймагы — 10 495,9 га (8,5%). Чектелген чарбачылык аймагы — 55 398,9 га (44,8%) түздү.

Парктын негизги максаты — ар түрдүү өсүмдүктөрдү жана жаныбарларды камтыган, анын ичинде белгилүү

¹ <http://for.kg/news-308315-ru.html>

² Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592 катына ылайык.

көк чулдук — *ibidirhynchastruthersii*, бийик тоолу шагыл жерлерди, уникалдуу ландшафтты жана биогеоценоздорду сактап калуу. Бул жер анын популяциясы Борбордук Азиядагы эң ириси.

Өсүмдүктөр дүйнөсү гүлдөрүн 700дөй түрү, бадалдарлын 80 ашуун түрү, анын 6 түрү Кыргызстандын Кызыл китебине киргизилген, (Грейг, Колпаковский, Островский жоогазыны, жүндүү чесниеля, тянь-шань сибиркасы жана чоң чөйчөктүү эрте гүлдөгүч). Токойлор көбүнчө ийне жалбырактуулардан турат — 8365 га, анын ичинде кызыл карагай — 260 га, тянь-шань карагайы — 7779 га, арча — 12 га. Катуу жалбырактуулар жок. Жумшак жалбырактуулардан: ак кайың — 134 га, ясень — 1 га, терек — 8 га. Бактардын башка түрлөрү — 50 га, бадалдар — 2672 га. Жыгачтын жалпы запасы — 865,4 миң м³.

Жаныбарлардын ичинен (сойлоочулардын 4000ден ашуун түрү, амфибиялардын жана рептилийлердин 14 түрү, жырткычтардын 46 түрү, канаттуулардын 96 түрү жана балыктардын 9 түрү) Кызыл китепке курт-кумурсткалардын 5 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 9 түрү, анын ичинде тянь-шань күрөң аюусу, түркстан сүлөөсүнү, ак илбирс, марал, кулжа жана канаттуулардын 7 түрү, анын ичинде, кара илегилек, ителги, көк жору, бүркүт кирет. Көк чулдук Эл аралык Кызыл китепке киргизилген.

«Беш-Таш» МЖПсынын мөөнөтсүз пайдалануу жөөнүндө Мамлекеттик акты бар¹.

АЧКТЧМанын 04.07.2016-жылы кабыл алынган № 01-9/188 буругуна ылайык, парк функционалдык аймактарга төмөнкүдөй бөлүнгөн: корук — 5895,3 га (МЖПнын жалпы аянтынын 43%), экологиялык туруктуулук аймагы — 881 га (6,4%), туристтик жана эс алуу аймагы —

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592 катына ылайык.

334,5 га (2,4%). Чектелген чарбачылык аймагы 6 620,7 га (48,2%) түздү.

Токой негизинен ийне жалбырактуулардын турат: кызыл карагай — 2 га, тянь-шань карагайы — 1 105 га, пихта — 15 га, арча — 135 га. Катуу жалбырактуулар 26 га жерди ээлеп, негизинен ильмден турат. Жумшак жалбырактуулардын аймагы 22 га жерди ээлейт жана ак кайың — 16 га, бактардын башка түрлөрү — 16 га, бадалдар — 3 579 га жерди ээлейт. Жыгачтын жалпы запасы — 106,9 миң м³.

Өсүмдүктөр дүйнөсүндө гүлдөрдүн 800 ашуун түрү, анын ичинде бадалдардын 28 түрү бар. Жаныбарлардан элик, теке, коён, түлкү, карышкыр, суусар, норка, арыдан жашайт. Канаттуулардан кекилик жана улар кездешет. Кызыл китепке киргизилген түрлөрдөн илбирс, түркстан сүлөөсүнү, бүркүт, түркстан бүркүтүт, кумай, ителги жана көк жору киргизилген.

Парктын аймагында Беш-Таш дарыясы өтөт, анда форель бар. Паркка көп киши келбегенинин себеби жолдордун начар абалы.

МЖП «Кыргыз-Ата» мамлекеттик жаратылыш паркы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 82-токтому менен 1992-жылы 18-мартта түзүлгөн, анын максаты экологиялык, эстетикалык, фауналык жактан өзгөчө баалуу арча токойлорун сактап калуу жана паркты эс алуу үчүн пайдалануу. Парк Ош облусунун Ноокат районунда жайгашкан, жалпы аянты — 11 172 га, анын ичинде: токойлор — 2 254,4 га (20%), бадалдар — 1 958,9 га (18%), айыл чарба жерлери — 3 425,70 га (31%) жана башка жерлер — 3 519 га (31%).

«Кыргыз-Ата» МЖПсынын жерди мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө мамлекеттик акты бар¹.

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592 катына ылайык.

Функционалдык аймактардын аянты төмөндөгүдөй: корук зонасы — 46 14,4 га (МЖПнын жалпы аянтынын 41,3%), экологиялык туруктуулук аймагы — 479,3 га (4,3%), туристтик жана эс алуу аймагы — 10,7 га (0,1%), чектелген чарбачылык аймагы — 6 067,6 га (54,3%). Функционалдык аймактарга бөлүү АЧКТЧМанын 30.12.2015-жылдагы №01-9/339 буйругу менен бекитилген.

Токой негизинен ийне жалбырактуулардан турат — 1882 га, анын ичинде тянь-шань карагайы — 5 га, лиственница — 6 га жана арча — 1871 га. Катуу жалбырактуу породадар жок. Жумшак жалбырактуулар — 18 га, анын ичинде ак кайың — 18 га. Бадалдардын аянты — 373 га. Жыгачтын жалпы запасы — 52 миң м³, анын ичинде жетилген жана жетиле электер — 25,2 миң м³. Бул жерде гүлдөрдүн 700 ашуун түрү, анын ичинде бадалдардын 20 жакын түрү бар. Жаныбарлардан парктын аймагында элик, түлкү, карышкыр, коён жашайт. Канаттуулардан — кекилик, чил жана башкалар жашайт. Кызыл китепке киргизилген жапайы жаныбарлардан түркстан сүлөөсүнү, бүркүт, кумай, ителги, көк жору жана башкалар кездешет.

Ири шаарлардан алыс жайгашкандыктар каттаган кишилердин саны аз.

«Ала-Арча» МЖП. Кыргыз мамлекеттик «Ала-Арча» жаратылыш паркы, түзүлүү датасына карата, Орто Азиядагы эң алгачкы жаратылыш паркы болуп эсептелет. Парк Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин жана Кыргыз Республикасынын Министрлер жыйынын №244-токтомунун негизинде 1976-жылы 29-апрелде Кыргыз ССринин Мамлекеттик токой чарба комитетинин алдындагы Фрунзе токой чарбасынын негизинде түзүлгөн, ал эми 1996-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Президентинин Иш башкармалыгына караштуу. Кошумча жерлер төмөнкү документтердин негизинде кошулган: Кыргыз Республикасынын Министрлер жыйынын 1991-жылы 31-октябрда кабыл алынган

«Мамлекеттик жана коомдук муктаждыктар үчүн жер бөлүштүрүү жөнүндө» № 530-токтому; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылы 25-сентябрда кабыл алынган «Ала-Арча» мамлекеттик жаратылыш паркына кошумча жер бөлүштүрүү жөнүндө» № 581-токтому; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылы 6-августта кабыл алынган «Ала-Арча» мамлекеттик жаратылыш паркына жер бөлүштүрүү жөнүндө» № 530-токтому.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-жылы жөнөтүлгөн № 4-29-18/6592 катына ылайык «Ала-Арча» мамлекеттик жаратылыш паркы МЖП катары катталып, аянты 2 346 га деп белгиленип, мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө мамлекеттик акты берилген.

Парк функционалдык аймактарга 2008-жылы бөлүнүп, АЧКТЧМА тарабынан 08.08.2011-жылы №01-3/35 буйругу менен бекитилген. МЖПнын жалпы аянты 16 484,5 га-ны түзөт жана төмөнкүдөй аймактарга бөлүнөт: корук аянты — 2 736,8 га (МЖПнын жалпы аянтынын 16,6%), туристтик жана эс алуу аянты — 379,9 га (2,3%) жана чектелген чарбачылык аянты — 13 367,8 га (81,1%).

Тоо этектеринде, талааларда жана тоо токойлорунда жогорку деңгээлдеги өсүмдүктөрдүн 600 түрү, анын ичинде бактардын жана бадалдардын 70 түрү, дары чөптөрдүн 50гө жакын түрү, көптөгөн бал өсүмдүктөрүнүн түрлөрү өсөт.

Ийне жалбырактуулар — 723 га, анын ичинде, кызыл карагай — 11 га, тянь-шань карагайы — 165 га, лиственница — 28 га, арча — 519 га. Катуу жалбырактуулардан ильм — 1 га бар, жумаш жалбырактуу породадар 69 га аянтта жайгашкан, анын ичинде ак кайың — 61 га, терек — 7 га, мажүрүм тал — 1 га. Бактардын башка түрлөрү — 36 га, бадалдар — 185 га аянтты ээлейт.

«Ала-Арча» жаратылыш паркынын аймагында сүт эмүүчүлөрдүн 40 түрү, канаттуулардын 163 ашуун түрү

бар. Алар: аркар, элик, тоо теке, каман, түлкү, карышкыр, коён, кашкулак, арыстан, чүткөр, суусар; канаттулардан кекилик, чил жана улар бар.

Кызыл китепке киргизилген жаныбарлардан түркстан сүлөөсүнү, жыланчыл, бүркүт, кумай, ителги; сейрек кездешүүчүлөрдөн — ак илбирс жана гриф кирет. Түстүү көпөлөктөрдөн махаон, аполлон, чалкан калдырканы, перламутровкалар бар.

Мамлекеттик парк активдүү туризм үчүн кеңири колдонулат, ал үчүн 1951-жылдан тартып түрдүү жолдор жана жалгыз аяк жолдор өткөрүлгөн. Туристтер эң көп каттаган жер бул Ак-Сай мөңгүсү жана шаркыратмасы. Капчыгайга өтө көп киши келет, анда 150дөн ашуун түрдүү маршруттар түзүлгөн жана жылы бою иштеген альпинисттик базалар жайгашкан. Паркта чакан жаратылыш музейи иштейт. Бишкектен паркка чейин асфальт жолу төшөлгөн. Дем алыш күндөрү паркка бир жарым миңге дакын киши келет. МЖПга кирүү үчүн акы алынат.

«Саймалуу-Таш» МЖП. Кыргыз Республикасындагы экологиялык абалды жакшыруу, жаратылыштын уникалдуу бөлүктөрүн сактап калуу үчүн Жалал-Абад облустун мамлекеттик администрациясынын жана Кыргыз Республикасынын Экология жана өзгөчө кырдаалдар министрлигинин демилгеси менен Жалал-Абад облусунун Тогуз-Торо районундагы Саймалуу-Таш өзөнүндө, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылы 25-майда кабыл алынган № 249-токтомуна ылайык, «Саймалуу-Таш» мамлекеттик жаратылыш паркы түзүлгөн. Парктын жалпы аянты 31932,2 га-ны түзөт, анын ичинде токойлор — 987 га (3%), токойсуз жерлер — 2407 га (8%), жайыттар — 21020 га (66%) жана башка жерлер — 7509 га (24%).

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-жылкы № 4-29-18/6592 катынын негизинде «Саймалуу-Таш» МЖПсы документтер боюнча мамлекеттин менчигинде. Ээлик жөнүндө документ алуу үчүн

жергиликтүү каттоо органына эч ким кайрылган эмес.

Парк төмөнкү фнкционалдык аймактарга бөлүнгөн: ко-рук аймагынын аянты — 6 186 га (МЖПнын жалпы аян-тынын 19,4%), экологиялык туруктуулук зонасы — 3 035,8 га (9,5%), туристтик жана эс алуу аймагы — 4 540,9 га (14,2%). Чектелген чарбачылык аянты — 18 169,5 га (56,9%) түздү. Функционалдык аймактарга бөлүү АЧКТЧМАнын 30.12.2015-ж. №01-9/339 буругунда бекитилген.

Негизги маданий жана тарыхый баалуулукту коло кылымында жаралган жардагы жазуулар — петроглифтер жана Көгарт өзөнүндөгү уникалдуу жаратылыш комплекси түзөт. Бүгүнкү күнү Саймалуу-Таш Борбордук Азиядагы петроглифтердин эң ири жыйындысы болуп саналат. Петроглифтердин саны 90 миңге жетет.

4-сүрөт

«Саймалуу-Таш» МЖПсынын аймагындагы петроглифтер

«Кара-Буура» МЖП. Талас облусунун Кара-Буура рай-онунда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2005-жылы 17-тунда кабыл алынган № 233-токтомуна ылайык аянты 61 543,9 га-ны түзгөн «Кара-Буура» мамлекеттик жара-

тылыш паркы түзүлгөн. Жерлердин экспликациясына ылайык жаратылыш паркына төмөнкүлөр өткөрүлүп берилген: токойлуу жерлер — 5 164 га (8%), токойсуз жерлер — 1 102 га (2%), бадалдуу жерлер — 898 га (1%), жайыттар — 14 295 га (23%), чарбачылык жерлери — 1 га жана башка жерлер — 37 607 га (61%).

Мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө мамлекеттик акт «Кара-Буура» МЖПсына 29 067 га жерге берилген.

Функционалдуу аймактар төмөнкүдөй бөлүнөт: корук аймагы — 4 614,4 га (МЖПнын жалпы аянтынын 41,3%), экологиялык туруктуулук аймагы — 21 916,6 га (35,6%), экологиялык туруктуулук аймагы — 2 906,7 га (4,7 %), туристтик жана эс алуу аймагы — 2 084,4 га (3,4%). Чектелген чарбачылык аймагы 34 636,2 га-ны (56,3%) түздү. Функционалдык аймактарга бөлүү АЧКТЧМАнын 18.03.2015-ж. №01-9/74 буйругу менен бекитилген.

«Салкын-Төр» МЖП мамлекеттик жаратылыш паркы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылы 25-майында кабыл алынган № 249-токтомунун негизинде, Кыргыз Республикасынын экологиялык абалын жакшыртуу, уникалдуу жаратылыш бөлүгүн сактап калуу максатында түзүлгөн. Парк Нарын облусунун Нарын районунда жайгашкан. Кыргыз Республикасынын бул токтомуна ылайык, «Салкын-Төр»мамлекеттик жаратылыш паркына Нарын токой чарбасынын жалпы аянты 10 397 га жана Дөбөлүү айыл кеңешинин жалпы аянты 22,3 га болгон жерлери берилген. Мындан тышкары, «Салкын-Төр» МЖПсына Нарын районунун мамлекеттик администрациясы тарабынан 10 жылга убактылуу пайдалануу үчүн аянты 51 га болгон жер берилген. Башкача айтканда, токтомдо «Салкын-Төр» МЖПсына берилген аймактын аянты 10419,3 га жана убактылуу 2011-жылга чейин берилген аймактын аянты 51 га деп белгиленген. Бирок экспликацияда (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылы 25-майда кабыл алынган № 249-токтомунун 2-тиркемеси)

Дөбөлүү айыл кеңешинин 22,3 га жери белгиленген эмес. Экспликация боюнча парктын жалпы аянты 10 448 га (10 397 га + 51 га), анын ичинде: токойлор — 2 069,1 га (20%), токойсуз жерлер — 1 200,9 га (11%), айыл чарба жерлери — 3 951,5 га (38%) жана башка жерлер — 3 226,5 га (31%).

Мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө мамлекеттик акт «Салкын-Төр» МЖПсына 10397 га жерге берилген.

Парк функционалдык аймактарга 2010-жылы бөлүнгөн жана АЧКТЧМанын 08.08.2013-ж. № 01-3/96 буйругунда бекитилген. МЖПнын жалпы аянты 10 419 га-ны түзүп, функционалдык аймактарга төмөнкүдөй бөлүнгөн: корук аймагы — 2 472,8 га (МЖПнын жалпы аянтынын 23,7%), туристтик жана эс алуу аймагы — 272,6 га (2,6%). Чектелген чарбачылык жерлеринин аянты — 7 673,6 га-ны (73,7%) түздү.

Парктын аймагында аюу, сүлөөсүн, тоо теке, элик, карышкыр, түлкү, улар, кекилик, тыйын чычкан, коён, кашкулак, суур жана башкалар жашайт. Парктын флорасы өсүмдүктөрдүн 300дөн ашуун түрүнө, дары өсүмдүктөрүнө: алтын тамыр, жалбыз, женьшень жана башкаларга бай. Парктын аймагында Кожо-Үңкүр табигый үңкүрү, Дөбөлүү тарыхый дөбөсү, Кургак булагы, Салкын-Төр эс алуу аймагы жайгашкан. Көк-Жайык, Бүркүт-Уя, Кызыл-Зоо сыяктуу абдан кооз жардуу капчыгайлар бар.

3.3. Мамлекеттик жаратылыш парктарынын ресурстары

Социалдык-экономикалык шарттары

Тоолор (деңиз деңгелинен 1 500 м бийиктикте) мамлекеттин аймагынын 90% ээлеп турат, анда калктын 14% жашайт. Калктын 86% жана айдо жерлери өрөөндөр жана түздүктөрдөн турган аймактын 7% жайгашкан.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын негизги тармагы мал багуу болуп эсептелет жана анын өнүгүү деңгээли жана өндүрүмдүүлүгү баарынан мурда жайыттарды туура пайдаланууга жараша болот. Жайыттардын мониторинги көрсөткөндөй (Кыргызгипроземдин маалыматы), жайыттардын баары, түздүктөгүлөр, жазгы жана күзгүлөр, ар түрдүү тоолордогулар, ар кандай деңгээлде деградацияга дуушар болгон.

- 1) Чүй облусунда эки Мамлекеттик жаратылыш паркы жайгашкан: «Ала-Арча» жана «Чоң-Кемин» МЖПлары. Чүй облусунда республика боюнча эң көп тургундар турат (1,5 млн кишиден ашуун). Мамлекеттин борборуна жакын болгондуктан, бул аймакта жайгашкан жаратылыш парктарына, альплагерлерге, коруктарга, лыжа базаларына, бальнеологиялык жылуу булактарга элдер тез-тез каттап утуршат. Чүй облусунун негизги көйгөйү — бул республиканын бардык аймактарынан келген жумуш мигранттары. Анын кесепетинен улам жумушсуздуктун деңгээли жогорулап, эл жашаган аймактар кеңейүүдө.

«Ала-Арча» жаратылыш паркы алынганга чейин коруктун аймагы жайыт катары пайдаланылып жүргөн. Аламүдүн жана Сокулук райондору 9 000 баш кой, 5 000 баштан ашуун бодо малды жайытка чыгарып турган. Андан тышкары, Ала-Арча ашуусу аркылуу Суусамырдагы жайыттарга жыл сайын 60 миң баш мал айдалып өтүп турган. Ондогон жылдар бою системалаштырылбаган жайыттардан, жөнгө салынбаган эс алуучулардын агымынан, өзөн кадимкидей корголборгондон улам жана бактарды кыюудан, чыккан өрттөн улам өзөндүн флорасы менен фаунасы кескин өзгөрүп кеткен. Мындай кырдаал, ошондой эле жалпы элдик маданий эс алуучу жерлер жок болгондуктан, Бишкек шаарынан 35 км аралыкта жайгашкан жаратылыш паркын түзүүгө себеп болгон.

«Чоң-Кемин» МЖПсынын аймагында 30 га жакын чарбачылык жайгашкан. Жаратылыш паркы калктуу жерлер менен активдүү чарбачылыктарга жакын жайгашкан. «Чоң-Кемин» МЖПсынын аймагында чарбачылыкка уруксат берилген: айдоо жерлерди иштетүү, чөп чабуу, токой чарбалары, мергенчилик чарбалары, туристтик иш-аракеттер. Интенсивдүү чарбачылык жана калктын жакын жайгашышынын өзү эле жапайы айбандарга тоскоол болот.

2) Ысык-Көл облусундагы эң негизги күч келтирген фактор — эс алуу. Ысык-Көлдү айланта 200 ашуун пансионаттар, эс алуу үйлөрү ж. б. бар. Бул аймакка бир жылда бир нече жүз миңдеген туристтер келип-кетет. Алар тоолорго да чыгып, жаныбарларды чочутушат. Жергиликтүү калк көптөгөн иш-аракеттерди аткарышат — мал чарбачылыгы, айыл чарбачылыгы (буудай, картөшкө, буурчак, жашылча жана өнөр жай өсүмдүктөрү), багбанчылык, балык уулоо, бал челекчилик, соода мергенчилиги (ондатра). Туристтик бизнестин заманбап кызматтары көрсөтүлүүдө: эс алуу мезгилинде жергиликтүү эл эс алуучуларга ар кандай кызматтарды сунуштайт, бул болсо көпчүлүк үй-бүлөлөр үчүн кирешенин негизги булагы болуп саналат.

«Каракол» МЖПсына жакын жерде Каракол шаары жайгашкан. Шаардын калкы 70 978 киши, Таш-Кыя айылында — 1884 киши, Челпек айылында — 3 214 киши, Жолголот айылында — 2 242 киши жашайт.

«Хан-Теңири» МЖП бийик тоолуу, баарууга кыйын жерде жайгашкан. Парктын аймагында КМШнын аймагындагы эң бийик чокулар жайгашкан: Жеңиш чокусу (7 439 м) жана Хан-Теңири чокусу (6 995 м).

3) Талас облусунун аймагы өтө алыс жайгашкан жана кыш мезгилинде көпчүлүк айылдарга жетүү мүмкүн эмес.

Коммуникация өнүккөн эмес. Калк мал чарбачылыгы менен алек. Жергиликтүү калктын ресурстарга колу жетпегендиктен, жергиликтүү токойлор отун катары пайдаланылат. Көпчүлүк эл Чүй облусуна көчүүдө жана жумуш мигранты катары жакынкы чет өлкөлөргө кетүүдө.

Облустун аймагында эки мамлекеттик жаратылыш паркы жайгашкан: «Кара-Буура» жана «Беш-Таш» МЖПсы..

- 4) Нарын облусунун калкы аз санда. Айылдын жашоочулары мал чарбачылык, топоз өстүрүү менен алектенет. Жеке мергенчилик жана туристтик чарбачылыктар жайгашкан, алар чет өлкөлүк мергенчилер жана альпинисттерге ар кандай кызматтарды көрөтүшөт. Облустун аймагында «Салкын-Төр» МЖПсы жайгашкан.
- 5) Жалал-Абад облусу жаңгак токойлору менен таанымал. Бул токойлордун өзгөчө баалуулугуна карабастан, алардын жарымы чарбачылыкта колдонулууда, чөп чабылып, жаңгак чогултулуп, жөнгө салынбаган жайыт катары колдонулууда. Облуста калктын саны өтө жогору, жумушсуздук деңгээли жогору, жер жетишпейт. Аталган облустун тургундары көбүнчө айыл аймагында жашайт, мал жана айыл чарбачылыгы менен эмгектенет. Калктын негизги кирешелеринин булагы — жашылча-жемиштерди өстүрүү жана сатуу, мал багуу. Облустун аймагында үч мамлекеттик жаратылыш паркы жайгашкан: Кан-Ачуу, Саймалуу-Таш жана Авлетим-Ата.
- 6) Ош облусундагы калктын жыштыгы жогору. Жумушсуздуктан жана жердин жетишпегендигинен улам, ишке жарамдуу калктын миграциясы жогору. Негизги жумуш: айыл чарбачылыгы. Бийик тоолуу жайыттар көп, бирок алар жергиликтүү калк тарабынан майнаптуу пайдаланылбайт, андыктан бийик тоолуу шалбаалар такырланып жатат. Арча жана башка токойлору куруучулук жана жылытуу үчүн кыйылгандыктан

2-таблица
«Каракол» МЖПсынын мисалында экосистемалык тейлөө кызматтарынан пайда табуучулар¹

Экосистемы	Экосистемные услуги	Выгоды	Получатели выгод
Токой экосистемасы	Камсыз кылуучу тейлөө кызматтары	Токойдун жыгач жана жыгач эмес өнүмдөрүн алуу, суу менен камсыз кылуу	Жергиликтүү тургундар, бизнес-түзүмдөр
	Жөнгө салуучу тейлөө кызматтары	Улгүрөттү сиңдирүү жана сактоо жолу менен климаттын өзгөрүүсүн четтетүү	Дүйнөлүк коомдошлуктар
	Маданий (рекреациялык) тейлөө кызматтары	Туризм, эс алуу, ден соолук, жергиликтүү тургундардын жыргалчылыгы	Келгиндер, жергиликтүү тургундар, бизнес-түзүмдөр
Бөкө тоолуу талаалар жана шалбаалар экосистемасы	Камсыз кылуучу тейлөө кызматтары	Чөп алуу	Жергиликтүү тургундар
Субальп шалбааларынын экосистемасы	Камсыз кылуучу тейлөө кызматтары	Эт, сүт өнүмдөрүн алуу	Жергиликтүү тургундар, бизнес-түзүмдөр
	Маданий тейлөө кызматтары	Туризм, эс алуу, ден соолук, жергиликтүү тургундардын жыргалчылыгы	Жергиликтүү тургундар, бизнес-түзүмдөр

¹ «Каракол» МЖПнын экосистемалык тейлөө кызматтарын экономикалык баалоо» долбоору, 2016-ж.

улам, алардын аймагы азаюуда. Облустун аймагында Кыргыз-Ата жана Кара-Шоро мамлекеттик жаратылыш парктары жайгашкан.

- 7) Баткен облусунун калкы негизинен айылдын тургундары. Миграциялык процесстердин негизинде калктын саны кескин азайып кетти. Негизги жумуш — мал чарбачылык, тамеки, жемиш өстүрүү жана килем токуу. Төмөн жашоо деңгээли жергиликтүү калкты үйдү жылытуу үчүн арча токойлорун кыюуга жана жапайы жаныбарларга мыйзамсыз мергенчилик кылууга аргасыз кылууда. «Саркент» МЖПсы Баткен облусунда жайгашкан жалгыз жаратылыш паркы.

Тоолордо калктын санынын өсүшү жана малдын көбөйүшү биологиялык ар түрдүүлүктүн азайышына жана экосистемалардын бытырандылыгына алып келүүдө. Мамлекеттик жаратылыш парктарына жакын жашаган адамдардын көпчүлүгүнүн жашоо деңгээли түздөн-түз аларга көз каранды болот. Калк жаңгак жана жемиш чогултуу, мал багуу жана отун чогултуу менен алектенет. Көмүр менен борбордоштурулган камсыздандыруу жок болгондуктан жана наркы жогору болгондуктан, үй чарбаларынын көпчүлүгү жылытуу үчүн суулардын жээгиндеги жана тоолордун этегиндеги бактарды кыйып алышат.

Жер ресурстары

Кыргызстандын тоолуу аймагы жана жаратылышы менен климатынын шарттары айыл чарбасынын негизги багыттарын алдын ала аныктап койгон — өсүмдүк өстүрүү жана мал багуу¹. Тоолуу аймактын кеңдиги айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн жердин чектелишине

¹ 2016—2020-жж. климаттын өзгөрүлүшүнө карата айыл жана суу чарбасын ыңгайлаштыруу программасы. <http://climatechange.kg/wp-content/uploads/2014/12/SELHOZ-Programma-IK-12.pdf>

себеп болууда. Чакан болсо да, өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары маанилүү ролду ойнойт, жер катмарын көзөмөлдөө, жер астындагы жана жер бетиндеги суулардын агымын жөнгө салуу, топурак эрозиясынан коргоо, сел жана суу ташкындарын азайтуу, көчкүнүн алдын алуу, ошондой эле башка маанилүү экосистемалык функцияларды аткарууда.

3-таблица.

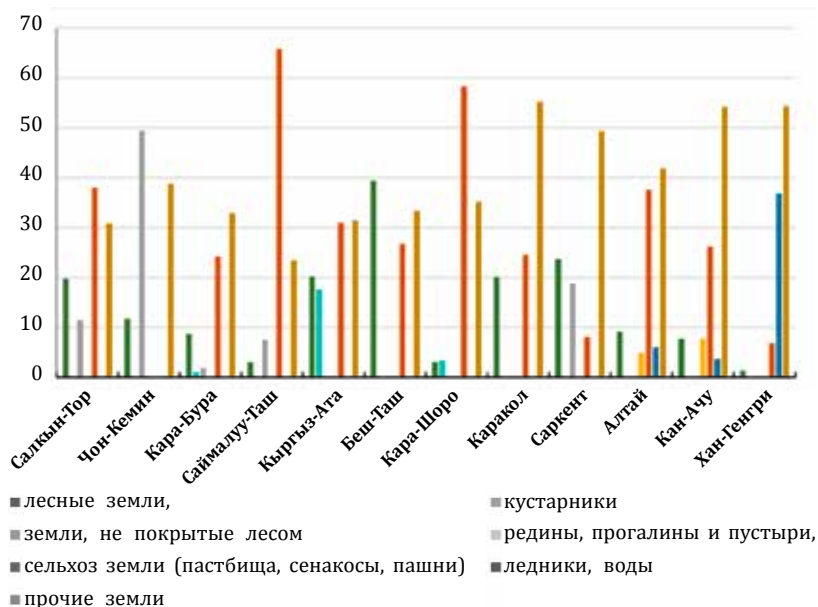
Жер фондунун жер чарбасынын категориялары боюнча бөлүштүрүлүшү (жылдын башталышына карата)

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары, миң га	2014	2015
Бардыгы Анын ичинде:	19994,9	19994,9
Айыл чарба быгытындагы жер	6544,1	6542,6
Өзгөчө коргоодогу жаратылыш аймактарынын жери	742,4	823,8
Токой фондусунун жери	2600,0	2600,0
Суу фондусунун жери	767,3	767,3
Кыргыз Республикасынын жер фондунун абалы жана пайдаланылышы жөнүндө мамлекеттик отчет 2015-жылдын 1-январындагы абалы боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 19-октябрындагы № 522-р буйругу	2014 Жалпы аянты (га)	2015 Анын ичинде сугат жерлер (га)
Өзгөчө коргоодогу жаратылыш аймактарынын бардык жери:	823 820	2 426
анын ичинде, жеке менчик жерлер	1 799	138
анын ичинде, мамлекеттик менчиктеги жерлер	821 979	2282
анын ичинде, муниципалдык менчиктеги жерлер	42	6
Токой фондунун жери (мамлекеттик)	2 600 006	12 496

Мамлекеттик жаратылыш парктарынын негизги көйгөйлөрүнүн бири — бул жаратылыш парктарынын карамагындагы жерлердин саны жана сапаты боюнча маалыматтын жетишсиздиги.

2-диаграмма.

Мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин экспликациялоо (МЖПнын жалпы аянтына % менен)

Орточо алганда, 12 жаратылыш паркында токойлордун аянты 59 164,9 га-ны (жалпы аянттын 14%) түзөт. «Ала-Арча» жана «Авлетим» МЖПларын эсептебегенде.

Өзгөчө корголгон аймактардын («башка жерлер») жерлеринин аянты — 26 721,45 га же жаратылыш парктарынын жалпы аянтынын 40% түзөт.

Кыргы Республикасынын Өкмөтүнүн Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. жөнөтүлгөн № 4-29-18/6592 катына ылайык, он төрт Мамлекеттик жаратылыш

парктарынын төртөөндө Мөөнөтөсүз пайдалануу жөнүндө Мамлекеттик акты жок. Аларга «Саймалуу-Таш», «Авлетим-Ата», «Кан-Ачуу» жана «Хан-Теңири» МЖПлары кирет.

МЖПлар ээлеген аянттар жөнүндө маалымат ар кайсы укук белгилөөчү актыларында ар кандай көрсөтүлгөн:

- 1) **«Каракол» МЖП** — Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1997-жылы 15-апрелде кабыл алынган Ысык-Көл облусунун Ак-Суу районундагы «Кракол» мамлекеттик жаратылыш паркын түзүү жөнүндө» № 225-токтомуна, парктын жалпы аянты 3 8256 га, Пайдалануу жөнүндө мамлекеттик акты боюнча — 38 148 га, АЧКТЧМАНын өлчөгөнү боюнча аймактын аянты 38 095,3 га түздү.
- 2) **«Кара-Шоро» МЖП:** Өкмөтүнүн ктотокмуна ылайык 8450 га, Мамлекеттик акт боюнча — 14340 га.
- 3) **«Ала-Арча» КМЖП** — Мамлекеттик акты боюнча¹ жердин аянты 2346 га, функционалдык аймактарга бөлүү боюнча МЖПнын жалпы аянты 16 484,5 га түздү. Нормативдик укуктук актыларга ыдайык² «Ала-Арча» КМЖПсына өткөрүлүп берилген кошумча аянттын аянты 18 757,1 га болушу керек (50 га — 1991-ж., 17,2 миң гектар — 2001-ж., 1 507,1 га — 2002-ж.).

«Ала-Арча» МЖПсынын сайтында төмөнкү маалымат берилген: *«техникалык-экономикалын негиздемеге ылайык, адегенде Кыргыз Мамлекеттик жаратылыш паркынын*

¹ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик каттоо кызматынын 27.12.2016-ж. № 4-29-18/6592 катына ылайык.

² Кыргыз Республикасынын Министрлер кабинети 1991-жылы 31-октябрда кабыл алган №530«Мамлекеттик жана коомдук муктаждыктар үчүн бөлүнгөн жерлертууралуу»токтому; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылы 25-сентябрда кабыл алынган №581«Ала-Арча» Кыргыз мамлекеттик жаратылыш паркына кошумча жерлерди бөлүп берүү жөнүндө» токтому; Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2002-жылы бавгустта кабыл алган №530«Ала-Арча» Кыргыз мамлекеттик жаратылыш паркына жерлерди бөлүп берүү жөнүндө»токтому.

аймагы 19,4 миң га аянтында долбоорлонгон. 2010-жылга чейин 2286 га өткөрүлүп берилген, алар 1996—1997-жж. жүргүзүлгөн. Учурда токойлорду уюштуруу иштери аяктады. Кошумча 14139 га жерди өткөрүп берүү жөнүндө Мамлекеттик акты алынды. «Ала-Арча» МЖПсынын жалпы аянты 16484,5 га-ны түзөт».

- 4) **«Кара-Буура» МЖП:** Паркты түзүү жана функционалдык аймактарга бөлүү жөнүндө Өкмөттүн токтому боюнча жаратылыш паркынын аянты 61543,9 га деп белгиленген, Мамлекеттик акты боюнча — 59067 га түздү.
- 5) **«Салкын-Төр» МЖП** — Өкмөттүн токтому боюнча, мөөнөттүк пайдаланууга берилген «Салкын-Төр» МЖПсынын аянты 10419,3 га жана 2011-жылга чейин убактылуу колдонууга 51 га берилген. Бирок экспликация боюнча (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2001-жылы 25-майда кабыл алынган № 249-токтомунун 2-тиркемеси) Дөбөлүү айыл кеңешинин 22,3 га жери белгиленген эмес. Экспликация боюнча парктын жалпы аянты 10448 га (10397 га + 51 га) түздү. Анын ичинде: токойлор — 2069,1 га (20%), токойсуз жерлер — 1200,9 га (11%), айыл чарба жерлери — 3951,5 га (38%) жана башка жерлер — 3226,5 га (31%). Мөөнөтсүз пайдалануу жөнүндө мамлекеттик акты боюнча «Салкын-Төр» МЖПсынын жалпы аянты 10397 га-ны түздү. 2010-жылы функционалдык аймактарга бөлгөндө МЖПнын аянты 10419 га-ны түзгөн.
- 6) **«Авлетим» МЖП.** 2010-жылдын 7-июнунда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 67-токтомуна ылайык, «Авлетим» токой чарбасынын негизинде Мамлекеттик жаратылыш паркы түзүлгөн. Бирок, атайын ыйгарым укуктуу орган — Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы боюнча мамлекеттик агенттиги бул жерлерди дагы деле токой чарбасынын жерлери катары карайт. Токой чарбасынын жерлерин өзгөчө корголгон жаратылыш аймагынын категория-

сына өткөрүү боюнча эч кандай иш-чаралар (каттоо, экспликация, зоналарга бөлүү жана башка) аткарылган эмес. Бул мекеменин кызматкерлери «Авлетим» жаратылыш паркы 6 жыл мурун түзүлүшү керек экендиги тууралуу кабары жок.

Эскпликациянын чоо-жайы жаратылыш паркын түзүү жөнүндө Өкмөттүн ар кандай документтеринде ар кандай берилген. Мисалы, «Саркент» жана «Кара-Шоро» парктарынын экспликациясында жерлердин 4 түрү белгиленген. 2016-жылы 26-январда кол коюлган КРнын Өкмөтүнүн «Алатай» мамлекеттик жаратылыш паркын түзүү жөнүндө» №27-токтому боюнча жерлер 11 түргө бөлүнгөн.

Биокөптүрдүүлүк

Биологиялык жана ландшафттык ар түрдүүлүк өзгөчө корголгон жаратылыш парктарында (ӨКЖР) сакталат. Андыктан мындай парктардын аянтын кеңейтүү, реалдуу коргоого алуу жаратылыш чөйрөсүн коргоонун артыкчылыктуу багыты катары каралат. ӨКЖТ уникалдуу жана типтүү жаратылыш ландшафттарын түзүүгө, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн ар түрдүүлүгүн сактоо, жаратылыш жана маданий мурасты коргоого багытталган.

4-таблица.

Мамлекеттик жаратылыш парктарынын жайгашуусу жана негизги мүнөздөмөсү, 2014-ж.

	Жалпы аянты, га	Корголуучу түрлөрдүн саны, бирдик		
		жаныбарлар	куштар	өсүмдүктөр
Баткен облусу Саркент	40 000,0	477	173	449
Жалал-Абад облусу Саймалуу-Таш	32 007,2	138	89	130

	Жалпы аянты, га	Корголуучу түрлөрдүн саны, бирдик		
		жаныбарлар	куштар	өсүмдүктөр
Ысык-Көл облусу Каракол	38 159,3	771	356	232
Нарын облусу Салкын-Төр	10 419,3	173	75	500
Ош облусу Кара-Шоро Кыргыз-Ата	14 340,0	554	702	25
	11 172,0	675	782	25
Талас облусу Беш-Таш	13 650,0	3 924	1 133	87
Чүй облусу Ала-Арча Чоң-Кемин	21 094,6	1 760	724	800
	123 654,0	5 779	796	631
Бардыгы	304 496,4	14 251	4 830	2 879

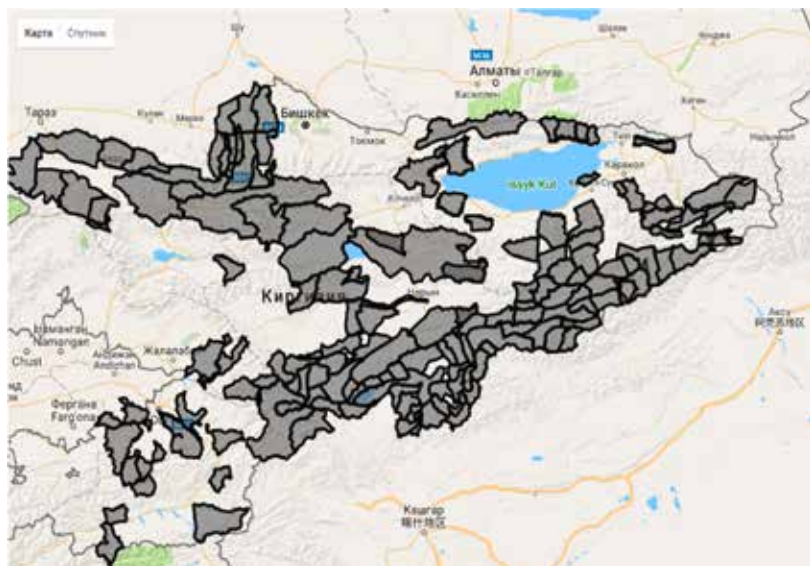
КРнын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары.

Биологиялык көп түрдүүлүккө антропогендик таасир коркунуч туудурат. Жашоо шарттарынын начарлашы жана жаратылыш экосистемаларын аянттарынын кыскарышы жерлерди рационалдуу пайдаланбагандыктан, жайыттарды өтө көп пайдалангандыктан, тез-тез же такай чөп чапкандыктан, жерлерди ээлеп алуудан (жолдорду, суу сактагычтарын, карьерлерди ж. б. куруу), браконьердик, токойлорду интенсивдүү кыюу, суу агымдарынын багыттарын өзгөртүү, таштандылар жана химиялык заттар менен уулантыруу, пестициддерди колдонуу ж.б.у.с. иш-аракеттердин негизинде келип чыгат.

Кыргызстанда 100 жакын мергенчилик чарбасы бар жана алар 14,67 млн гектар жерди ээлейт. Айрым МЖПлар дээрлик бардык жагынан мергенчилик чарбалары менен курчалган. Жергиликтүү калктын жана чет жактан келген мергенчилердин мыйзамдуу жана мыйзамсыз аңчылыгы сейрек жана баалуу сүт эмүүчүлөрдүн санынын кыскарышына алып келүүдө.

5-сүрөт

КРнын аңчылык чарбасынын картасы

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу курчап турган чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттигинин сайтынан алынган маалымат <http://ohota.hostzi.com/>

Маалымат каражаттарында мамлекеттик жаратылыш парктарынын аймагында браконьерлик жана жыгачты мыйзамсыз камсыздоо жөнүндө көп айтылып келет. Мисалы, «Турмуш» маалымат агенттигинин сайтында 2016-жылдын 19-сентябрында «Кара-Шоро» паркынын мүдүрү Болот Жээнбековдон төмөнкү маалымат жарыяланган: «Өзгөн районунда «Кара-Шоро» мамлекеттик жаратылыш паркында кийикке мыйзамсыз аңчылык катталган»¹. Анын сөзү боюнча, учурда кийикти мыйзамсыз

¹ «тоо теке, тоо кой, бугу элде кийик катары белгилүү» «Киргизы: племенной тотемизм» Интернет макаласы.

атып салган кишилерди аныктоо боюнча иш жүргүзүлүүдө. «Биздин коруктун аймагында кийикке аңчылык кылуу фактысы катталган. Биз Өзгөн районунун Ички иштер бөлүмүнө шектүү жарандардын тизмесин өткөрүп бердик. Мындан тышкары, бактар мыйзамсыз кыйылып, отун алынып чыгып кетүүнүн эки фактысы катталган. Бул жарандар боюнча актылар түзүлүп, айып алынды», — деп белгиледи ал.

Токойлор МЖПнын аянтында азыраак аймакты ээлейт жана экологиялык барабардыкта маанилүү ролду ойнойт. Буга карабастан, бактарды браконьердик жана башка (санитардык жана башка) кыюулар болот, алар көбүнчө ишкердик жыгачты даярдоону жабуу үчүн колдонулат. Акыркы убакта бактарды жана бадалдарды көзөмөлдөөсүз кыюу байкалууда, ал жашыл аймактардын азайышына, жер катмарынын жукарышына, анын кесепети катары чөлдөрдүн пайда болушуна алып келет. Калктын жакырдыгы, айрыкча тоолуу райондордо, ошондой эле энергетикалык жетишсиздик, токойлорду мыйзамсыз кыюунун себеби болууда жана токойдун жыгактан тышкары өнүмдөрү уурдалууда.

2016-жылдын 9-декабрында «24.kg»¹ маалымат агенттигинин сайтында «Токойчу кыят, жыгач уста араалайт. Экөө тең мыйзамсыз» деген макала жарык көргөн. Макалада «Жалал-Абад облусунун Аксы районунда токойлор мыйзамсыз кыйылууда. Бул тууралуу «24.kg» МА «Эко-тартип» коомдук кыймылынын активисттери кабарлашты. Анын төрагасы Данияр Малабаев айткандай, ноябрь айында гана «Авлетим» токой чарбасынын аймагында токой төрт жолу кыйылып кеткен. Аксы районунун Авлетим айылынын тургуну Эльчибек Станбеков, 16-ноябрда айылдын башка тургундары менен бирге пихта менен

¹ http://24.kg/obschestvo/41278_lesnik_rubit_stolyar_pilit_oba_nezakonno_/

толтурулган унааны көргөнүн айтты. Кийинчерээк алар жүктүн ээсин аныктап, укук коргоо органдарына өткөрүп беришкен. «Жүктүн ээси карагай башы Анарбек экен, бирок кийинчерээк билингендей, аны жоопкерчиликке тартуунун ордуна кызматы жогорулатылыптыр», — деп айтты Данияр Малабаев.»(эскертүү, КР Убактылуу Өкмөтүнүн 2010-жылы 7-июнда кабыл алынган №67-токтому боюнча «Авлетим» токой чарбасынын жерлери «Авлетим-Ата» МЖПсына өткөрүлүп берилген).

6-сүрөт

«Авлетим» токой чарбасынын аймагындагы мыйзамсыз кыюулар

Табигый жайыттар арзан жемдин жана өсүмдүк ресурстарынын булагы болуп саналат. Геоботаникалык изилдөөлөр акыркы жылдарда чөптүн азайышын аныктады: түшүмдүүлүк бардык жерде төмөндөдү, баалуу жемдер азайып, жем болбой турган отоо чөптөрдүн көбөйүшү байкалууда. Жайыттардын деградациясы жемдин азайышына гана алып келбейт. Жайыттардын деградациясы айрым, өтө назик өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн жоголушуна, өзгөчө тоолуу ландшафттын өзгөрүшүнө, биологиялык ар түрдүүлүктүн жана генофонддун жакырдашына алып келет. Мындан тышкары, жайыттардын эрозиясы суу эрозиясына алып келет, алар болсо тоолуу аймактарда кайталангыс процесске алып

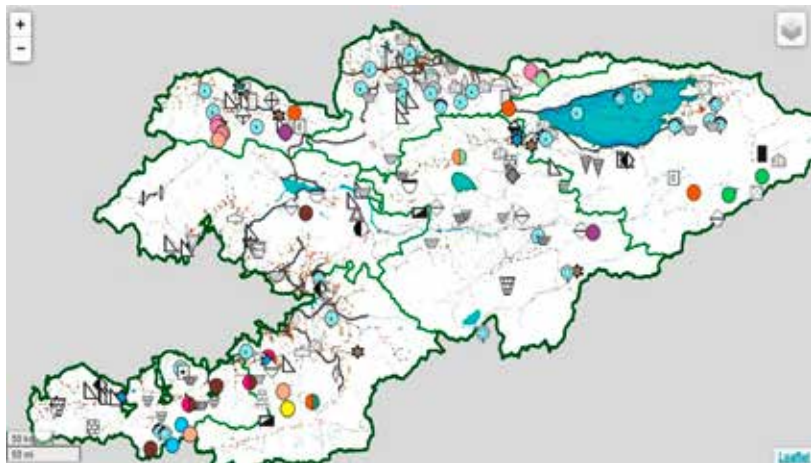
келет. Жаратылыш парктарында малды жаюу бактардын түрлөрүнүн азайышына гана эмес, үй жаныбарларынын айрым өсүмдүктөрдү жеп, жоготушуна алып келет. Дары чөптөрдү, мөмлөрдү жана жемиштерди көзөмөлсүз терүү токойлордун табигый калыбына келишине тоскоол болот.

Кен байлыктарды иштетүү

Биологиялык ар түрдүүлүккө таасирин тийгизген өзгөчө фактор катары кен байлыктарды иштетүүнү айтса болот. Тоо кен өндүрүшүнүн таасири пайдалуу кен издегенден башталып, аны өздөштүрүү этабында бир катар жогорулайт. Өндүрүшкө берилген жана керектүү инфраструктураны куруу үчүн берилген табигый жерлердин аймагы көбөйүп, химиялык ууландыруу өсүп, экологиялык коркунучтар жогорулайт, баардык кесепеттерин камтыган техногендик катастрофалар коркунучу кескин жогорулайт.

7-сүрөт.

КРнын аймагындагы кен байлыктарынын картасы

Булагы: Өнөр-жай, энергетика жана кен байлыктарды иштетүү боюнча мамлекеттик комитеттин расмий сайты - <http://www.geo.gov.kg/>.

Тоо-кен өндүрүшүнүн Мамлекеттик жаратылыш парктарынын туруктуу өнүгүшүнө тийгизген таасири:

- 1) «Кылдоо» алтынына уруксаттамасы бар аймакты «Саймалуу-Таш» жаратылыш паркынын аймагынан чыгаруу жөнүндө маселени КР Өкмөтү эки жылдан ашык карарды. *«Миң-Теке» аймагында көмүр кени бар, бирок биздин тургундар жумушсуз отурушат. «Кылдоо» аймагындагы 6,5 тонна алтын «Макмалалтын» кен комбинатынын уруксаттамасынын мөөнөтүн улантууга керек болуп жатат. Жерлерди трансформациялоого мамлекеттик органдардын уруксаты бир жарым жыл мурун эле алынган, биринчилерден болуп макулдугун Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги берген. Бирок бюрократиялык кечигүүлөрдөн улам бул иш бир жарым жылдан бери ишке ашпай келет.»*, — деди Т. Сарпашев 2015-жылдын 16-январында Бишкек шаарында өткөн пресс-конференциянын жүрүшүндө. 2016-жылдын 19-февралында бекитилген Кыргыз Республикасынын «Саймалуу-Таш» МЖПсынын аймагы тууралуу №79-токтомуна ылайык анын аймагы 75 га азайган.
- 2) 2009-жылы 13-июнда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Чоң-Кемин» мамлекеттик жаратылыш паркынын чек араларын өзгөртүү жөнүндө» № 374-токтомуна ылайык, «тоо-кен тармагына инвестицияларды тартуу максатында мамлекеттик жаратылыш паркынын аймагынан төмөнкүлөр чыгарылган:
 - Ак-Түз» участогу;
 - «Окторкой» участогу».

КР Өкмөтүнүн токтому чыккандан кийин, КР Өкмөтүнүн алдындагы Геология жана минералдык ресурстар боюнча мамлекеттик агенттиги тарабынан кен байлыктарын иштетүүгө уруксат берилген. Геологиялык компаниялар жумуш аткара башташкан. Бирок, 2012-жылы 15-февралда

КРдин Өкмөтүнүн 2009-жылы 13-июнда бекиткен № 374-токтому КР Өкмөтүнүн № 93-токтому менен жокко чыгарылган. Мурда чыгарылып коюлган участкалар кайра «Чоң-Кемин» МЖПсынын курамына киргизилген. Бул тергөө иштерине алып келди («Конфликттер» бөлүмүндө кененирээк берилген).

Учурдагы «Чоң-Кемин» жаратылыш паркынын аймагында көп жылдардан бери кен байлыктары ачык жол менен иштетилип келген. Парктын аймагында советтик мезгилден бери радиоактивдүү жана оор металлдар менен булгоо булактары болуп келген, мисалы: тектердин калдыктары сакталган карьер, байытуучу фабрика, № 1—4 туюк каптар, концентраттардын сактагычы, дарыясынын нугундагы калдыктар. Ак-Түз туюк каптарын Ак-Түз кенди байытуу фабрикасы пайдаланган. Объектте полиметалл кени казылып алынып, байытылган. Төрт туюк кап бар, алардын көлөмү 4 млн. 700 миң м³. Кирдетүүчү заттар: цинк, коргошун, кадмий, молибден, торий камтыган элементтер.

Эс алуу ресурстары

Туруктуу туризм — бул туризмдин негизин түзгөн ресурстарды мөөнөтсүз убакыт колдоого алуу дегенди билдирет. Туруктуу туризмди өнүктүрүү принциптери катары Айдолана-чөйрөнү коргоо бонча Швед Агенттигинин принциптери алынган:

- жаратылыш ресурстарын жок кылбай, туруктуу пайдалануу;
- таштандылардын ашкере санын азайтуу;
- жаратылыш, социалдык жана маданий ар түрдүүлүктү коргоону камсыз кылуу;
- экотуризмди аймактын өнүктүрүү планына киргизүүдө кылдаттык менен пландоо, комплекстүү мамиле кылуу жана интеграция;
- жергиликтүү экономикаларды колдоо;

- туризмди өнкүтүүдө жергиликтүү тургундарды катыштыруу жана иш-аракеттерди үзүрүн бирге көрүү;
- кызыктар тараптарга жана коомчулукка түшүндүрүү иштерин жүргүзүү;
- кызматкерлерди үйрөтүү;
- жоопкерчиликтүү туризм маркетингин жүргүзүү.

Кыргызстанда туризм ири экономикалык мүмкүнчүлүктөрү бар өнүгүп келе жаткан тармак болуп эсептелет. Туризмге маданий туризм, жөө жүрүү, экотуризм, жайкы туризм, кышкы спорттун түрлөрү, альпинизм, ысык булактар жана спа-борборлор, мергенчилик жана жапайы жаратылышты байкоо кирет. Кыргызстан өзгөчө корголгон аймактардагы туризмдин багытын аныктай элек өлкөлөргө кирет. Балким, бул көрүнүштүн бир тараптуу болбогондугунан улам келип чыкты. Бир жагынан экотуризм жаратылышты коргоо иш-чараларына кошумча инвестицияларды алып келет, ошону менен бирге тургундардын да жашоо деңгээлин жогорулатат, ал эми башка жагынан караганда, туристтердин саны көбөйсө, экосистемаларга болгон жүк оорлойт жана жергиликтүү тургундардын жашоо-тиричилигине таасирин тийгизет.

5-таблица.

«Каракол» МЖПсына келген туристтердин жашаган аймактары боюнча түзүмү жылына¹

№	Өлкөлөр	Туристтердин саны, киши	Келгин туристтердин үлүшү, %
1	Кыргызстан	53 405	51
2	Казахстан	16 802	16

¹ «Каракол» МЖПсындагы экосистемалык кызматтарды экономикалык жактан баалоо долбоору», 2016-ж.

№	Өлкөлөр	Туристтердин саны, киши	Келгин туристтердин үлүшү, %
3	Россия	31 769	30
4	Азия	1 205	1
5	Европа	2 100	2
Бардыгы:	105280		

«Ала-Арча» МЖПсына күн сайын орточо эсеп менен бир жарым миңге жакын киши каттайт. Паркка келгендердин саны жыл сайын өсүүдө. 2010-ж. «Ала-Арча» МЖПсына келген кишилердин жана унаалардын бир күндүк чектөөсү кабыл алынган: күнүнө 150 унаа жана 755 киши¹.

Айрым жаратылыш парктарына өтө көп туристтер келет, ал эми башкаларына жолдун жоктугунан, чоң шаарлардан алыс жана мамлекеттик чек арага жакын жайгашкандыктан киши көп каттабайт.

Чынында ландшафттарды коргоо, өсмүдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоо жөнүндө практикалык тажрыйбага бай жаратылыш парктары илимий борборлор катары, жаратылышты пайдалануу процессинде жаратылышты коргоо принциптерин көрсөтүшү керек. Бирок акыркы 10 жылдын ичинде Кыргызстандагы экотурларды, чындап келсе, эч ким терең ой жүгүртүп караган эмес, себеби жаратылышты коргоо мекемелеринин буга каражаты жок, ал эми туристтик компаниялардын бул процесске кызыгуусу жок. Жаратылыш аймактарын, көлдөрдү булгоо, токойлорду кыюу, айрыкча Ысык-Көл облусунда, туристтерге биздин өзүбүздүн жаратылышка болгон мамилебизди көрсөтүүдө. Жергиликтүү тургундардын, көпчүлүк ички туристтердин жана КМШдан келген туристтердин экологиялык жүрүм-туруму начар болгондугу көрүнүп турат.

¹ Ала-Арча» МЖПсынын сайты — <http://ala-archa.kg>

Мамлекеттик жаратылыш парктарына барганда туристтер төмөнкү негизги көйгөйлөр менен кездешишет:

- корголгон аймак тууралуу маалыматтын жоктугу;
- коопсуздук;
- таштандыларды ыргыта турган атайын жерлердин жоктугу;
- гигиена пункттарынын жаман абалы/жоктугу;
- очоктордун жоктугу;
- квалификациялык кызматкерлердин жоктугу;
- тамак-аш жайларынын жоктугу;
- эс алуу/түнөө орундарынын жоктугу.

Туристтик операторлордун ою боюнча, өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарында мүмкүн болбой турган көйгөйлөр, тескерисинче, алдыңкы орунда турушат. Таштандылар үчүн орундун жоктугу, дааратканалардын жана башка санитардык-гигиеналык жайлардын жоктугу жаратылышты коргоонун ордуна тескери натыйжага алып келүүдө, турист жаратылышты булгоого аргасыз болот, ал болсо анын жаратылыш паркына келүү себептерине карама-каршы келет. Анда мындай парк же корук жабык тартипте иштеши керек. Эгерде корголгон аймактарда туризмди өнүктүрөбүз десек, анда туристти кабыл алууга ар тараптуу даярдык көрүлүшү зарыл: уюштуруучулук, техникалык, илимий, маркетингдик ж. б.

МЖПларды туруктуу туризмди өнүктүрүү үчүн жергиликтүү коммчулук менен бирге, биологиялык көп түрдүүлүктү жана ландшафтты коргоону эске алып, жаратылыш аймактарын башкаруу боюнча план түзүү керек.

Зоналарга бөлүү

КРнын «Өзгөчө корголгон жаратылыш аймактары жөнүндө» Мыйзамынын 21-беренесине ылайык, мамлекеттик жаратылыш парктарында төмөнкүдө зоналар бар:

корук режими; экологиялык туруктуулук; туристтик жана эс алуу зонасы; чектелген чарбачылык зонасы.

Жаратылыш аймактарынын **Корук зоналарында** мамлекеттик коруктарга тийиштүү тартип колдонулат.

Экологиялык туруктуулук зоналарында чарбачылык иштерине жана эс алуу иш-чараларына тыюу салынат. Буга жөнгө салынган экологиялык туризм жана бузулуп калган жаратылыш комплектерин жана объекттерин калыбына келтирүү иш-чаралары кирбейт.

Туристтик жана эс алуу зоналарында Кыргыз Республикасынын Өмөтү жаратылыш комплектерин жана объекттерин коргоо тартиби киргизилет, бул аймактарда жөнгө салынган туристтик жана эс алуу иш-чараларына, анын ичинде туристтик маршруттарга, жалгыз аяк жолдорго, токтоп туруучу жана көрүү аянттарына, ашкере күч келтирбеген тартипте уруксат берилет.

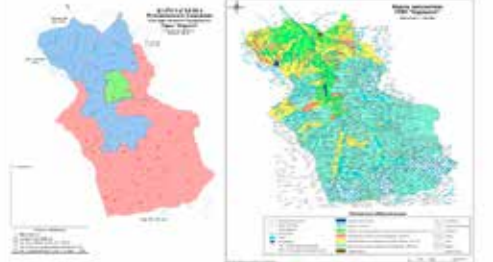
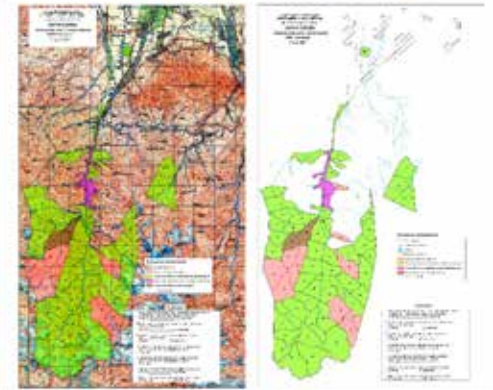
Чектелген чарбачылык зоналарында административдик-чарбачылык имараттар тургузулуп, мамлекеттик жаратылыш паркынын ишин жүргүзүү жана коопсуздугун коргоо, конокторго кызмат көрсөтүү, мейманканаларды, кемпингдерди, музейлерди жана башка туристтерди тейлөө объекттерин куруу жана иштетүү аткарылат.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылы 5-октябрда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин пайдалануу жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө» № 677-токтому боюнча чектелген чарбачылык аймактарында «ӨКЖТ жөнүндө» Мыйзамына караганда көбүрөөк иш-аракеттерге уруксат берилген.

Мамлекеттик жаратылыш парктарын зоналарга бөлүү боюнча АЧКТЧМАнын кызматкерлери берген маалымат боюнча коруктарга «Ала-Арча» КМЖПсынын аянтынын 16,6% берилген, «Хан-Теңири» МЖПсында 73,1% чейин берилген. Орто эсеп менен, жаратылыш парктарындагы корукка алынган аймактар жалпы аянттын 36,7% ээлейт.

6-таблица

Мамлекеттик жаратылыш парктарын функционалдык зоналаштыруунун мисалдары.

Карты зонирования ГПП	Описание
	ГПП «Каракол» ■ сохранение вида % ■ научная деятельность % ■ рекреационная и развлекательная зона % ■ зона образовательной туристической деятельности
	ГПП «Кыргыз-Ата» ■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4
	ГПП «Ала-Арча» ■ 1 ■ 2 ■ 3 ■ 4

Экологиялык туруктуулук, туристтик жана эс алуу зоналарына аз эле үлүш берилген: «Кыргыз-Ата» МЖПсында туристтик жана эс алуу зонасына 0,1%, «Чоң-Кемин» МЖПсында экологиялык туруктуулукка 14,9% чейин берилген. Орто эсеп менен, экологиялык туруктуулук зонасынын аянты 6% жана туристтик жана эс алуу зонасы 4% ээлейт.

«Хан-Теңири» МЖПсында чектелген чарбачылыкка берилген жерлер 22,3%, ал эми «Ала-Арча» МЖПсында 81% ээлейт. Орточо эсеп менен алганда, бардык парктарда чектелген чарбачынык зоналарына берилген жерлер 53,3% түзөт.

МЖПларды башкаруу жаатында жүргүзүлгөн баалоо боюнча КР Өкмөтүнүн Мамлекеттик жаратылыш парктарын түзүү жөнүндө токтомуна ылайык, «Өзгөчө корголгон жаратылыш аймактары» категориясына айыл чарба жерлерини 31% берилген, анын ичинде, өзгөчө баалуу айыл чарба жерлери: айдоо жерлери, чабынды жерлер, жайыттар, бак жана бадалдар өсүүчү жерлер. Муну менен бул жерлерди коргоо тартиби чыңдалат. Бирок Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн № 677-токтомуна ылайык, МЖПлардын 53,3% ээлеген чектелген чарбачылык аймактарында айыл чарба жерлеринде жасоого тыюу салынган иш-аракеттерге уруксат берилген, анын ичинде капиталдык имраттарды куруу.

АЧКТЧМА жүргүзгөн функционалдык аймактарга бөлүү иштеринде корголгон суу объекттери эске алынган эмес. 2005-жылы 12-январда кабыл алынган № 8 КРсынын Суу кодексинин 10-беренесине ылайык, (14.06.2016-ж. киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен) суу объекттерин корго зоналарына төмөнкүлөр кирет:

- санитардык коргоо зонасы;
- арыктар зонасы;
- коргоого алынган жер астындагы суулар;
- суу коргоо зоналары.

Суу объекттерин коргоо зоналары аймактарга бөлүү карталарында көрсөтүлгөн эмес жана чектелген чарбачылык аймактарынан чыгарылган эмес.

Мисалы, «Ала-Арча» МЖПсынын чектелген чарбачылык аймагына Ала-Арча дарыясынын нугу жана жакын жерлердеги мөңгүлөр кирет.

3.4. Ижара, конкурстар

Мамлекеттик жаратылыш парктарынын геологиялык системаларынын бүтүндүгүн сактоо максатында, ал аймактарды өзгөчө коргоо тартиби учурдагы мыйзамдар менен киргизилген. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылы 5-октябрда кабыл алынган №677 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин пайдалануу жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө» токтому жаратылыш парктарынын чектерине жакын жайгашкан жерлерди ижарага берүү жана мындай ижара келишимдерин даярдоонун өзгөчө иретин көрсөткөн. Жерлер ижарага конкурстун негизинде кыска мөөнөткө — 5 жылга чейин, жана узак мөөнөткө — 5 жыл жана андан көп убакытка берилет. Буга жайыттар (алар бир мезгилге гана берилет) жана тарыхый-маданий мурас объекттери кирбейт. Жаратылыш парктарынын жерлерин ижарага берүүдөгү коррупциялык коркунучтар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылы 5-октябрда кабыл алынган № 677 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин пайдалануу жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө» токтомуна ылайык, «Көз карандысыз экологиялык экспертиза» Комдук уюму өткөргөн антикоррупциялык экспертизасында көрсөтүлгөн. Корутунду конкурстарды уюштуруу жана өткөрүү жөнүндөгү жободо кызматтык ыйгарым укуктары бар чиновниктер, ошондой эле укуктук актыга дал келбеген ченемдер камтылганын

көрсөткөн. Ошентип, абийирсиз чиновниктер өздөрүнүн «фирмаларын» жеңдирип, конкурска катыштыруу үчүн «рента» алышы мүмкүн. Башкача айтканда, ченемдик актыларда кетирилген каталар кадимки коррупциялык рынокту түзүүгө жол ачат.

2016-жылдын октябрь айында Кыргыз Республикасынын Коргоо кеңешинин жетекчилиги астында 12 профилдик министрлерден турган иш тобу (анын ичинде КР Прокуратурасы) деталдуу «КРдин АЧКТЧМАсындагы жемкорлук системасын демонтаждоо боюнча иш-аракеттердин планы» иштелип чыккан. Анда токой чарбасындагы окшош коррупциялык коркунучтар, анын ичинде ӨКЖТдагы, көрсөтүлгөн:

- 14-коррупциялык коркунуч: Мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары, ошондой эле төмөндө турган бөлүмдөрүнүн иш-милдеттеринин бүдөмүктүгү.
- 15-коррупциялык коркунуч: Токой чарба ишин башкарууда токой кызматкерлеринин жеке кызыкчылыктарын көздөгөнү.
- 16-коррупциялык коркунуч: Бактарды кыюу начар жөнгө салынган.
- 17-коррупциялык коркунуч: Токойлорду ведомствонун кызыкчылыктарында иштетүү.
- 18-коррупциялык коркунуч: Жамааттык токой чарбасын башкарууну кызыкдар тараптарга берүү.
- 20-коррупциялык коркунуч: Мамлекеттик токой фондун карамагындагы токойду пайдаланууга мыйзамсыз уруксат берүү.
- 21-коррупциялык коркунуч: Токойду пайдалануу үчүн төлөнгөн акыны жашырып калуу.
- 22-коррупциялык коркунуч: ӨКЖТга келген туристтерден алынган акыны жашырып калуу.

МЖПдагы жерди ижарага алуу үчүн «Zanoza.kg» гезитинин журналисттери легенда ойлоп таап, МЖПга кайрылышкан. Журналисттер инвестор катары келишип, жаратылыш паркынын аймагында ишкердик ачууга даяр экенидигин айтышкан. Конкурстар тууралуу маалыматты алуу үчүн алгач www.nature.gov.kg сайтынан алууга аракет жасалган. Вирустук программа керектүү маалыматты алууга тоскоол болду. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттиги 2016-жылдын июнь айынан бери иштебей турат.

Андан кийин журналисттер АЧКТЧМАга чалып, жерди пайдалануу боюнча конкурска катышуу шарттарын билүүгө, андан тышкары, жаратылышты коргоо зоналарында ишкердик жүргүзүүгө мүмкүн болгон аймактарды көрсөткөн картаны көрүүгө аракет жасашты. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Айлана-чөйрөнү коргоо жана токой чарбасы мамлекеттик агенттигинин кабылдамасы АЧКТЧМАнын Борбордук аппараты мындай маалыматты бере албастыгын айтып, Токой департаментине кайрылууну сунуштады. Токой департаменти аларда конкурстар жана аймактардын карталары жоктугун айтып, Токой жана мергенчилик департаментине кайрылууну сунуштады. Токой жана мергенчилик департаментинин бул маселелерге жооптуу бөлүмдөрү иш убактысында журналисттердин телефон чалууларына жооп беришкен жок.

Ишке ашпаган телефон чалуулардан кийин Токой жана мергенчилик департаментине баруу чечими кабыл алынды. Карталар менен иштеген бөлүмдөрдүн бири Департаментте жаратылыш парктарынын карталары жок экенин жана алар токой чарбаларында болгондугун айтып, токой чарбаларына жөнөтүштү. Жаратылыш парктарына эмес, токой чарбаларына барууну сунушташты, себеби

ведомствонун кызматкерлери үчүн токой чарбасын жана жаратылыш паркын коргоо тартибинде айырмачылык жок.

«Ал жерде иштер кандай уюшулганын биз билбейбиз, кайсы участок эмнеге берилгенин биз билбейбиз. Кашар кайда, ат кайда экенин ошол жерде билишет. Кеңири маалымат алуу үчүн Лев Толстой көчөсүндө «Фрунзе» гипер-тмаркетинин маңдайында жайгашкан Токой департаментине кайрылгыла. Ал ар кандай маалыматты бере алат. Дагы Токой жана мергенчилик департаменти бар. Булардын баары биздин алдыбыздагы бөлүмдөр, бирок алар деле силерге эч кандай жаңылык айтышпайт. Жерлердин өзүнө барып сүйлөшүү керек», — деп жооп берди Мамлекеттик агенттик.

«Контейнер алгыла да, жерди ижарага алгыла. Токмокто Чүй токой чарбасы жана Фрунзе токой чарбасы бар. Токой чарбасынын мүдүрү менен макуладышап алгыла да, бүттү: келишим түзөсүңөр да, бюджетке акча төгөсүңөр да, ижарага аласыңар. Убактылуу имарат курсаңар, долбоорун даярдагыла, боз үй тургузсаңар, эч нерсенин кереги жок», — деди мамлекеттик органдын кызматкери.

Абалдын чоо-жайын билүү үчүн Бишкек шаарында жайгашкан Фрунзе токой чарбасына жана Токмок шаарындагы Чүй токой чарбасына кайрылуу чечими кабыл алынды.

1) Фрунзе токой чарбасында журналисттер жергиликтүү инвесторлордун каражатына боз үйлөрдү тургуза тургандыгын айтышты.

«Конкурстар ушул жерде өтөт. Сен жерди кайдан алгың келет? Азыр тоодо гана бир жер калды. Телефонунду калтырып кой, мүдүр келгенде, аны менен сүйлөшүп аласың. Азыр актуалдуу маалыматы бар картаны алуу мүмкүн эмес. Биз келишимдерди карап чыгып, алардын шарттары бузулса, жерлер бошойт, ошондо конкурс өткөрөбүз. Азыр жакшы жер жок, келишим бузулса гана, жер бошойт. Мүдүр менен сүйлөшүү керек.

- Арыз калтыргандан кийин 30 күндүн ичинде конкурс өткөрүлөт. Эч ким кызыкпаса, жерди сиз аласыз».*
- 2) Чүй токой чарбасында журналисттер немис инвесторлорунун каражаттарына кымыз менен даарылоо уюштурула тургандыгын айтышты. Болочок инвестор долбоорун алып келиши керек деп айтылды. Ал боюнча конкурс өткөрүлүп, жергиликтүү аз сатылуучу гезиттерге жарыяланат дешти. Натыйжада долбоор боюнча жазылган конкурстун шарттарына жооп бергендиги үчүн жалгыз катышуучу жеңет.
- «Өкмөтүүн токтомуна ылайык, биз конкурс жарыялашыбыз керек, ал конкурста жеңип чыгуу керек. Конкурс Жаңы жылдан кийин өткөрүлөт», — деди мүдүр.*

Чүй токой чарбасынын токой башы төмөнкүнү айтты: *«Ал жерге барып, кайсы жер керек экенин тандаш керек. Жеткиликтүү жерди көрүү керек, анда эмне иш кыласыңар билүү керек. Издеш керек. Долбоор жазгыла, жер табуу көйгөй эмес. Жерди көргөндөн кийин долбоор жазгыла да, конкурска катышкыла. Арыз калтыргандан кийин биз конкурсту гезике жарыялайбыз. Токмоктогу жергиликтүү гезиттерге беребиз. Айды, күндү белгилеп туруп, конкурс өткөрөбүз да, жеңип алсаңар, жер силердики».*

Конкурстар ишкерлердин керектөөлөрүнө жараша уюштурулуп, өткөрүлөөрү алардын сөзүнөн билинди.

«Биз көрсөтө турган жер пайдалануу үчүн бөлүнгөн. Пайдаланууга берилген жерлердин карталары интернетте жок, балким GoogleMap’тен гана көрө аласыңар», — деди Токой чарбасынын мүдүрү. Ал токой чарбасынын картасын көрсөттү. «Могу жашыл жерлер, карагайлар өскөн жерлер, а бул актай жерлерде эч нерсе өспөйт. Ал жерге лагерь уюштурса болот. Картадагы ушул актай жерлерди гана беребиз», — деди мүдүр, картаны көрсөтүп жатып.

Ижаранын акысы, конкурстун каржы маселелери жөнүндө төмөнкүлөр айтылды: *«Конкурста баштапкы*

баа болот, бирок бул азырынча чечиле элек. Бааны ушул токой чарбасында бекитебиз, борбордукта эмес. Баштапкы баа гектар үчүн айтылат, балким, жылына 10—15 миң доллар болот. Кичирээк участок үчүн баасын көрүш керек. Иши кылып, сүйлөшсө болот», — дешти Токмок токой чарбасында.

МЖПнын жерлери дагы Токой чарбасындагы жерлердей ижарага берилет деген ойго келдик. Аны билүү үчүн Мамлекеттик жаратылыш парктарына телефон чалуу чечими кабыл алынды.

«Кан-Ачуу» МЖП. Жалал-Абад облусунун Көк-Ирим районунун айыл өкмөтүнүн башкармасына чалдык. Инвестициялык компаниянын мүдүрүнүн жардамчысы катары сүйлөдүк. Жаратылыш паркында ишкердик ачуунун шарттарын берүүнү сурандык. Ал инвестициянын көлөмүн сурады. Ага бизден чалып жаткан кыз, ал жөн гана мүдүрдүн жардамчысы экенин жана кат жазуу үчүн дарек менен телефон номерин алып берүү керек экендигин айтты. Ал дароо «Кан-Ачуу» МЖПсынын мүдүрүнүн номерин берди. Ишкерик жүргүзүү шарттары жөнүндө сурасак, мүдүр парк жаңы түзүлгөндүгү жана келечекте ишкердик алып баруу үчүн шарттар түзүлө тургандыгы жөнүндө билдирди. Сурамды электрондук почтага жөнөтүүнү сруанды. Андан кийин гана маселени кароого болорун айтты. +996 778-69-49 — Улугбек Молдобеков, парктын мүдүрү. Kan-achuu@mail.ru

«Кара-Шоро» МЖП. Ош облусунун администрациясына чалып, Өзгөн районунун администрациясынын номерин сурандык. Өзгөн районунун администрациясы МЖПнын мүдүрүнүн орун баары Б. Жээнбековдун номерин берди. Ал кызыкчылыгын билдирип, суроолорду берди. Орун басар электрондук почта дарегин берди: Mujr_kara-shoro@mail.ru.

«Кара-Буура» МЖП. Айыл өкмөтүнүн номерин телефон китепчесинен алдык. Ал МЖПнын мүдүрүнүн номерин берди. Жаратылыш паркынын мүдүрү ага электрон-

дук кат жазууну суранды. СагынбекТурусбекович, парктын мүдүрү, 0554 05-47-55. Gpp_Kara-buuga@mail.ru.

«Саркент» МЖП. Баткен облусунун администрациясына чалдык. Ал жерден мүдүрдүн телефон номерин алдык. (+996 772 26-56-15, Таалай, murzakulov@mail.ru). Ал ишкердик үчүн конкурстан өткөрүлбөйт, туризм үчүн гана деп билдирди.

«Хан-Теңири» МЖП. Облустук администрацияда Эркин деген кишинин номерин беришти, ал жардам бере алырын айтышты. Эркин парктын мүдүрү Бекбоев Кубандын номерин берди. (+996 557 27-75-02, pphentengi@gmail.com). Конкурс жөнүндө суроого, ал азырынча талкууда экенин жана жакында «Хан-Теңири» МЖПсынын расмий сайтында жарыяланарын айтты. Сайтты таппай кодук. Конкурстун документтери даяр болгондон кийин акыркы жооп берилет.

«Ала-Арча» МЖП. Кызматкердик телефон номерин таптык: +996 701 55-16-93, катчы жооп берди, эч кандай конкурстар өткөрүлбөй тургандыгын жана электрондук почта дареги жок экендигин айтты.

Учурда **«Каракол» МЖПсында** 447 гектар жер ижарага берилет, ал жерлердин 138 ижарачылары бар. Бул жерди ижарага 5 жылдан 49 жылга чейин алууга болот. Негизги ижарачылар — «Каракол» тоо лыжа базасы жана «Каприз» мейманкана комплекси. Башка ижарачылар чарбачылык кылып, көп жылдык өсүмдүктөрдү өстүрүп, багбанчылык кылып, карагат өстүрүшөт, мал багышат жана коттедждерди курушат.

Өткөрүлгөн эксперимент көрсөткөндөй, конкурстар жана алардын шарттары тууралуу ачык маалымат жок, МЖП тууралуу картографиялык жана ишкердик алып баруу жөнүндө эч кандай маалымат жок. Бардык булактар «ишти ордунда чечсе болорун» айтып жатышты.

3.5. Маалыматты алуу мүмкүндүгү. Коомчулуктун катышуусу

СКыргызстандагы ӨКЖТда жайгашкан баалуу жаратылыш объекттерин жана тарыхый-маданий мурстарды сактап калуу өлкөдөгү социалдык-экономикалык абалга көз каранды. XX кылымдын 90-жылдардан баштап, мурдагы СССР республикаларынын баарында, анын ичинде, Кыргыз Республикасында дагы айыл тургундарынын жашоо деңгээли төмөндөп кетти, учурда алардын көпчүлүк бөлүгү жакырчылыктын төмөнкү чегинде жашайт. Жумушсуздук жана кирешенин кескин кесилиши кишилерди акча табуунун жаңы жолдорун издөөгө, анын ичинде, өзгөчө корголгон жаратылыш аймактарындагы жаратылыш ресурстарын көзөмөлсүз пайдаланууга түртөт. ӨКЖТны сактап калуунун бирден бир жолу — бул өзгөчө корголгон жатарылыш аймактарынан калкка реалдуу киреше көрүүгө мүмкүнчүлүк берүү, бул киреше мыйзамсыз алынган каражаттардан кем болбошу керек. Мындай коркунучтарды ӨКЖТны сактап калууга кызыкдар тараптардын жардамысыз чечүү мүмкүн эмес, ал үчүн коомчулук ӨКЖТнын иши жөнүндө толук маалымат алышы керек.

Негизги расмий маалымат булагы — бул статистикалык отчеттуулуктун негизинде чыгарылган КРнын Улуттук статистика комитетинин статистикалык бюллетени.

Учурда Токой чарбасы № 2 (ижара) деген жаңы статистикалык отчеттуулук формасы иштелип чыгууда. Бул форма 2018-жылы киргизилет. Форманын бөлүмдөрү:

- 1-бөлүм. Жерлерди ижарага алуу;
- 2-бөлүм. Уюмдун негизги көрсөткүчтөрү;
- 3-бөлүм. Токойлордун жалпы мүнөздөмөсү;
- 4-бөлүм. Ишкананын аймагында өнүм даярдоо
- 5-бөлүм. Өнүмдү сатуу;
- 6-бөлүм. Туристтердин ишкананын аймагына каттоосу;

7-бөлүм. Өнүмдү даярдоого, иштеп чыгарууга жана сатууга болгон чыгашалар

Жаратылыш парктарынын саны боюнча маалымат расмий булактарда ар кандай берилген. (8-таблицаны караңыз).

«Көз карандысыз экологиялык экспертиза» коомдук уюмунан 2016-жылдын 1-декабрында КР Өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү жана токой чарбасын коргоо мамлекеттик агенттигинин сурам (чыг.№25) жөнөтүлгөн. Катта Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылы 5-октябрда кабыл алынган № 677 «Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик жаратылыш парктарын жерлерин пайдалануу тартиби тууралуу» токтому боюнча маалымат суралган, тактап айтканда: — *11-беренеге ылайык, ар бир жаратылыш паркы боюнча илимий негизделген ченемдер жана жүктөмдөр*¹;

- *ар бир жаратылыш паркы боюнча «эс алуу ченемдерине жана жүктөмдөрүнө ылайык илимий сунуштар»;*
- *12-берененин экинчи абзацына ылайык, «токойсуз жерлер, анын ичинде күйүп кеткен жерлер, токойдогу ачык жерлер, бактар кыйылган жерлер, алынбай калган бактар, бадалдар жана баасы төмөн өсүмдүктөр менен бирге» көрсөтүлгөн карта*²;
- *атайын аймактар көрсөтүлгөн карта*³;

¹ Мамлекеттик жаратылыш парктары илимий негизделген ченемдердин жана жүктөмдөрдүн негизинде иштетилет.

² Жобонун 9-беренесине ылайык, туристтик жана эс алуу аймактарындагы иш-аракеттер, ошондой эле чектелген чарбачылык аймактарындагы иш-аракеттер жана объекттер токойсуз жерлерде, анын ичинде күйүп кеткен жерлерде, сейрек токой жерлерде, кыйылган аймактарда, өспөй калган бактар менен бадалдардын ордуна жана баалуулугу төмөн болгон өсүмдүктөрдүн ордуна тургузулушу керек.

³ 13-берене. Мамлекеттик жаратылыш паркындагы чектелген чарбачылык аймагында объекттерди куруу *атайын бөлүнгөн жерлер*-

- бекитилген «Административдик-чарбалык маанидеги объекттерди жайгаштыруу тартиби»¹;
- эс алуу жүктөмүнүн илимий негизделген нормаларына ылайык Мамлекеттик жаратылыш парктарына каттаган коноктордун бекитилген саны: бир күндө, бир мезгилде жана бир жылда, аймактын өлчөмү, туристтик объекттерди жайгаштыруу»².

Бул катка КР Өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү жана токой чарбасын коргоо мамлекеттик агенттиги 20.12.2016-ж. № 01-28/3330 (1-тиркеме) кат менен жооп берди. АЧТЧКМАнын каты биздин суроолорго жооп берген жок. Эгер АЧТЧКМАнын Борбордук аппаратында ага караштуу умюдар боюнча маалымат жок болсо (Мамлекеттик жаратылыш парктарынын дирекциясы), анда 2006-жылы 28-декабрда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын №213 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарына жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына тийиштүү маалыматка мүмкүнчүлүк алуу жөнүндө» Мыйзамынын 12-беренесинин 2-пунктуна ылайык (29.12.2016-ж. өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен), сурам Мамлекеттик жаратылыш парктарынын

де, курулуш иштеринин нормаларына жана тийиштүү курулуштардын эксплуатация тартибине, Кыргыз Республикасынын тарыхый-маданий мурастарды жана жаратылышты коргоо тартибине ылайык аткарылышы керек.

¹ 15-берене. Мамлекеттик жаратылыш паркындагы административдик-чарбачылык объекттерди куруу жана жайгаштыруу тартиби айлана-чөйрөнү коргоо тармагындагы ыйгарым укуктуу орган тарабынан кабыл алынган тартип боюнча аныкталат (мындан ары - ыйгарым укуктуу орган).

² 16-берене. Мамлекеттик жаратылыш паркына бир күндүн ичинде, бир мезгилдин ичинде жана жылдын ичинде келген коноктордун саны, ошондой эле туристтик объекттерди жайгаштыруу үчүн бөлүнгөн аймактын өлчөмү, эс алуу жүктөмүнүн илимий негизделген нормаларына жараша мамлекеттик жаратылыш паркынын администрациясы тарабынан аныкталат.

7-таблица
КРдин Улуттук статистика системасынан алынган «Токой чарбасы № 1»
статистикалык отчеттуулук формасынын көрсөткүчтөрү

Көрсөткүч	Саны	Форманын аталышы	Тилкелик бөлүнүшү	Статистика тармагы
Негизги ишмердүүлүк	24	ЛХ №1	Республика/ облус/ район	Туруктуу өнүктүрүүнүн жана Айлана-чөйрөнүн статистикасы
Токойлорду коргоого, жапайы жаныбарларды коргоого жана кебейтүүгө кетүүчү чыгымдар	24	ЛХ №1	Республика/облус/ район	Туруктуу өнүктүрүүнүн жана Айлана-чөйрөнүн статистикасы
Токой чарбасындагы ишмердүүлүктөн түшкөн кирешелер	29	ЛХ №1	Республика / облус/ район	Туруктуу өнүктүрүүнүн жана Айлана-чөйрөнүн статистикасы
Токойлорду асыроо жана тандамал- санитардык кыюулар	11	ЛХ №1	Республика/ облус/ район	Туруктуу өнүктүрүүнүн жана Айлана-чөйрөнүн статистикасы
Өрт каптаган аянт	14	ЛХ №1	Республика/ облус/ район	Туруктуу өнүктүрүүнүн жана Айлана-чөйрөнүн статистикасы
ГЛФ жана мамлекеттик жаратылыш парктарынын аймагындагы тартип бузууларга байланыштуу иш кыймылы		ЛХ №1	Республика/ облус/ район	Туруктуу өнүктүрүүнүн жана Айлана-чөйрөнүн статистикасы

8-таблица.

Улуттук жаратылыш парктарынын саны

Улуттук статистикалык комитеттин маалыматтары	2010	2011	2012	2013	2014
Улуттук жаратылыш парктарынын саны	9	9	9	9	9
Алардын аянты, миң га	304,4	304,5	304,5	304,5	363,6
Кыргыз Республикасынын биокөптүрдүүлүгүн сактоо боюнча бешинчи Улуттук отчеттун маалыматтары. Бишкек ш. — 2013	2012				
Улуттук жаратылыш парктарынын саны	9				
их площадь, тыс. га	302,9				
КРнын Администрациялык-аймактык объектерди жана аймактык бирдиктерди белгилөө системасынын мамлекеттик классификаторунун маалыматтары (COATE), Бишкек 2012	2012				
Улуттук жаратылыш парктарынын саны	10				
Правительства КР Өкмөтүнүн токтомдоруна ылайык	2009	2010	2013	2015	2016
Улуттук жаратылыш парктарынын саны	9	1	1	1	2
КР Өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү жана токой чарбасын коргоо мамлекеттик агенттигинин (АЧТЧКМА) сайтынын маалыматтары www.nature.gov.kg	2016				
Улуттук жаратылыш парктарынын саны	10				

МЖПнын АЧТЧКМанын буйругу менен функционалдык зоналаштырылышы	2011	2013	2014	2015	2016	Макулдашуу абалында
	1	1	2	4	1	3
Улуттук жаратылыш паркларынын саны						

дирекциясына жөнөтүлүшү керек болчу. Толук жана чын маалыматты бербөө коомчулуктун маалымат алуу укугун бузуу болуп эсептелет. Мамлекеттик органдардын карамагындагы маалыматты алууга мүмкүнчүлүк берүү суранычы менен кат КРнын Башкы прокуратурасына 2017-жылдын 20-январында жөнөтүлгөн. Башкы прокуратура «Көз карандысыз экологиялык экспертиза» коомдук уюмунун аргументтери менен макул болуп, маселени карап чыккандан кийин аткаруу боюнча тартип өндүрүшү козголду (АЧТЧКМанын аймагындагы токой экосистемаларынын жана өзгөчө корголгон жаратылыш аймагынын департаментини башчысы). 2017-жылдын 9-февралында КР Өкмөтүнүн алдындагы Айлана-чөйрөнү жана токой чарбасын коргоо мамлекеттик агенттиги 2016-жылы 20-декабрында жөнөтүлгөн № 01-28/3330 катына кошумча кат жөнөттү. Кошумча катта «квалификациялуу адистердин жана каражаттын жетишсиздигинен улам, Жобону ишке ашыруудагы кошумча убакытты жана илимий кызматкерлерди жумушка алууну талап кылат. Картографиялык маалыматты Бишкек шаары, Лев Толстой көчөсү, 3 дареги боюнча жайгашкан «Кыргыз токой чарбасы жана мергенчилик» мамлекеттик уюмунан алууга болот»¹.

¹ <http://eco-expertise.org/sovershenstvovanie-ekologicheskoy-pol/stranovye/>

АЧТЧКМАнын сайты www.nature.gov.kg сегиз айдан ашык иштебей турат. Андыктан маалыматты сайттан өз алдынча алуу мүмкүн эмес.

Журналисттердин эксперименти потенциалдуу инвесторлор үчүн МЖПдагы жерди пайдалануу боюнча өткөрүлүп жаткан конкурстар жөнүндө так маалыматты, анын түрү, мөөнөтү, шарттары жана конкурстук комиссиянын мүчөлөрү жөнүндө маалыматты алуу көйгөй экенин көрсөттү. («Ижара.Конкурстар» бөлүмүндө кеңири маалымат берилген).

МЖПдагы абалды баалоодо жаратылыш парктарынын аймагындагы коркунучтарды азайтуу үчүн жергиликтүү калкты тартууда көйгөй бар экендиги көрүндү. Негизги көйгөйлөр катары төмөнкүлөр белгиленди:

- МЖПнын иши жөнүндө маалыматтарды топтоо жана камсыз кылуу системасы;
- мамлекеттик органдардын жарандык коомго жаратылышты коргоо маселелерине тарта турган эл аралык, улуттук жана жергиликтүү деңгээлде жетишсиз маалымат берүүсү;
- МЖПнын аймагындагы жаратылышты коргоо ишине жарандык коомду тартуу боюнча бирдиктүү улуттук системанын жоктугу;
- натыйжалуу катышуу үчүн жарандык коомдун алсыздыгы.

Чыр-чатактар

Кен байлыктар тармагына инвестицияларды тартуу максатында 2009-жылы 13-июнда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Чоң-Кемин» мамлекеттик жаратылыш паркынын чек араларын өзгөртүү жөнүндө» № 374-токтомуна ылайык, «тоо-кен тармагына инвестицияларды тартуу максатында мамлекеттик жаратылыш паркынын аймагынан 2 участок чыгарылган. КР Өкмөтүнүн токтому чыккандан кийин, КР Өкмөтүнүн алдындагы Геоло-

гия жана минералдык ресурстар боюнча мамлекеттик агенттик тарабынан кен байлыктарды иштетүүгө уруксат берилген. Геологиялык компаниялар жумуш аткара башташкан. Өкмөттүн № 374 токтому жокко чыгарылгандан кийин участокторго мурда берилген лицензиялар да жокко чыгарылып (анын ичинде эски туюк каптар), бул участоктор «Чоң-Кемин» МЖПсынын аймагына кайра киргизилген. Бул себептен улам, талаш участкалардагы геологиялык чалгындоо иштери токтотулган. 2012-жылы, ЖАК «ТК Гео Ресурс» КР Өкмөтүнүн 2009-жылы 13-июнда бекиткен № 374-токтомун КРдин Өкмөтүнүн № 93-токтому менен жокко чыгарылышын жарактуу эмес деп табылышы жөнүндө арыз жазган.

2001-жылы «Салкын-Төр» МЖПсынын аймагы боюнча чыр-чатак чыкты жана ал жети жылга чейин созулду. Парктын бир бөлүгү мыйзамсыз түрдө Нарын мэриясына өткөрүлгөн. Андан кийин ал жеке менчик ээлерине өтүп кеткен. «Салкын-Төр» 2003-жылы приватташтырууга даярдалган объекттердин тизмесине киргизилген. Аукцион төрт жолу уюштурулган, акыркысы 2005-жылы июль айына пландаштырылып, бирок талапкерлердин жок болгондугунан өтпөй калган. 2008-жылы Өкмөт башчы «Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №249 «Нарын облусундагы Нарын районундагы «Салкын-Төр» мамлекеттик жаратылыш паркын түзүү жөнүндө» токтомуна толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» документине кол койду. Өкмөттүн чечими боюнча эс алуу зонасынын бардык мүлкү мамлекетке кайтарылып берилген¹. *«Улуттук жаратылыш паркында табигый жаратылыш чөйрөсүн сактоо жана экологиялык туризмди өнүктүрүү боюнча иштер жүргүзүлүүдө», — деп 2008-ж. Нарын облусунун пресс-картчысы билдирген. Бирок жергиликтүү тургундардын айтымында эс алуучулар үчүн эч кандай*

¹ <http://for.kg/ru/news/58175>

шарттар түзүлгөн эмес. Алардын сөзү боюнча бүгүнкү күнгө чейин паркта жолдор жана сел үчүн көпүрөлөр курулган эмес. Бул паркка көп кишилер эс алууга келишет. Бирок паркта эч кандай шарт жок, парк каралбай калган»¹. Унаалар паркка оңой эле кирет. Эс алуучулар каалаган жерине от жагып, таштандыларды калтырып кетишет. Мындан тышкары, парктагы отургучтар менен эс алуу үйлөрү жаман абалда, паркта мал жайылып жүрөт. Паркка кире бериште эч кандай жазуу же белги жок, аны 1 киши гана кайтарат. Паркка кирүү акысы бир унаа үчүн 30 сомду, ал эми бир кишиге — 15 сомду түзөт», — деп айтышты жергиликтүү тургундар².

8-сүрөт.

«Салкын-Төр» МЖПсында эс алуунун уюштурулушу

Тартип бузуулар

Мамлекеттик жаратылыш парктарында өзгөчө коргоо тартиби киргилгенине карабастан, аларга болгон антропогендик жүктөм жыл сайын көбөйүүдө. Экономикалык кризис жана калктын жаратылыш ресурстарына көз карандылыгы, ошондой эле маалыматтын жетишсиздиги бул көйгөйдү күчөтүүдө.

¹ <http://www.turmush.kg/ru/news:308637?from=portal&place=last>

² <http://www.turmush.kg/ru/news:294085>

- 1) «Саймалуу-Таш» мамлекеттик жаратылыш паркында жайгашкан Коккин аянтындагы «Мин-Теке» кен чыккан жерине мыйзамсыз лицензия берилип, кендерди пайдаланууга мыйзамсыз лицензиялык келишим түзүлгөн. Бул тууралуу Башкы прокуратуранын прес-борбору маалымат берген. Бул факты боюнча Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы кылмыш ишин козгогон¹.
- 2) 2015-жылы 24-августта «Кабардын» сайтында² «Каракол» мамлекеттик жаратылыш паркында мыйзамсыз жер берилгендиги тууралуу маалымат берилген. Сайттын маалыматы боюнча, «Ысык-Көл облусунун Антикоррупциялык кызматынын маалыматы боюнча ыкчам-издөө иш-чараларды жүргүзүү учурунда «Каракол» мамлекеттик жаратылыш паркынын жерлерин конкурстук комиссия мыйзамсыз бергендиги тууралуу фактылар аныкталган. «Каракол» МЖПсынын мүдүрү 2014-жылы апрель айында мыйзамсыз түрдө конкурстук комиссиянын курамына МЖПнын кызматкерлерин киргизип койгон. Мындан тышкары, мамлекеттин кызыкчылыктарына каршы жана улуттук мыйзамды бузуп, 66 лот боюнча жерлер конкурстук комиссиянын мүчөлөрүнө жана алардын жакын туугандарына 49 жылга беш жылдык сыноо мөөнөтүсүз ижарага берилген. Бул жерлер Каракол тоо лыжа базасынын жанында жайгашкандыгын дагы айтып кетүү керек. Бул окуя боюнча, 2015-жылы 19-августта Кылмыш-жаза кодексинин 305-2-беренесине ылайык кылмыш негиздери боюнча Кыргыз Республикасынын УКМКсынын Ысык-Көл

¹ http://www.vb.kg/doc/246357_v_parke_saymalyy_tash_nezakonno_vydelili_ychastok_dlia_geologorazvedki.html

² <http://kabarlar.org/news/svodka/56638-aks-gknb-vyyavleny-fakty-nezakonnogo-predostavleniya-zemelnyh-uchastkov-v-gosudarstvennom-prirodnom-parke-karakol.html>

облусундагы тергөө бөлүмү тарабынан («Кыргыз Республикасынын жер мыйзамдарын бузуу») кылмыш иши ачылган. Тергөө амалдары жүрүүдө».

- 3) Парламенттин 2016-жылы 15-сентябрда өткөн отурумунда Жогорку Кеңештин депутаты Максат Сабиров «Каракол» МЖПсынын аймагында мейманканаларды куруунун мыйзамдуулугу жөнүндө суроо берди. Буга парктын мүдүрү Таалай Аманов кабыл алынган мыйзамдардын чегинде 138 киши жерлерди ижарага алганын, бирок парктын аймагында эч кандай курулуштардын жоктугу тууралуу айтты. Бирок облустук кеңеште айрым жарандар эс алуу зоналарын куруу жөнүндө пландарын айтышкан, ошондой эле эки тоо-лыжа базасын курууга инвесторлорду тартуу жөнүндө кеп кылышкан¹.
- 4) Ош облусунун Ноокат районундагы Калдай айылынын тургундары «Кыргыз-Ата» улуттук жаратылыш паркынын мүдүрү Ү. Мурзакуловдун мыйзамсыз иш-аракеттерине коомчулуктун көңүлүн буруу суранычы менен маалымат каражаттарына кайрылышкан. *«Кыргыз-Ата мамлекеттик жаратылыш паркынын мүдүрү Мурзакулов Үсөн мырза, өзүнүн кызматынан пайдаланып, бир жылдан бери, тургундардын бир катар эскертүүлөрүнө карабастан, жердештери жана токой баши аркылуу карагайларды кыйып кетүүгө уруксат берүүдө. Ушул мезгилге чейин, биздин алдын ала эсептөөлөр боюнча, ар түрдүү диаметрдеги арчанын 170 түрү кыйылып, сатылган»*².
- 5) 2016-жылы 13-сентябрда time.kg сайтында «Чоң-Кемин улуттук паркында жылдар бою токой кыйылууда» деген макала жарыкка чыккан. *Макалада жергиликтүү тургундар маалымдаган бактарды кыюу тууралуу айтылган. Жергиликтүү тургундар токойду тоноп*

¹ <http://www.turmush.kg/ru/news:1330041>

² <http://ekois.net/krik-o-pomoshhi/#more-17639>

жаткандар токой чарбасынын кызматкерлери экенине ишенишет. Кыйылган токойдун аянты канча экенин бүгүнкү күндө эч ким билбейт. Эгер тоого бир аз бийигирээк чыкса, кыйылган бактардан калган такыр жерлерди көрүүгө болот. Бул мыйзамсыз ишке таасир этүү жана күнөөкөрлөрдү жоопкерчиликке тартуу үчүн бир топ убакыт талап кылынат»¹.

9-сүрөт

«Чоң-Кемин» МЖПсындагы мыйзамсыз кыюулар.

¹ <http://www.time.kg/ekostan/84420-godami-unichtozhaetsya-les-v-nacionalnom-parke-chon-kemin.html>

Адабияттардын тизмеси

1. Орхус конвенциясы: жүзөгө ашыруу боюнча колдонмо, С. Стек, С. Кэйси-Лefковец редакциялык жасалгалоо боюнча консультант Ежи Ендроска менен кызматташтыкта, Даниянын айлана-чөйрөнү коргоо боюнча агенттигинин каржылык колдоосу боюнча Региондук экологиялык борбор үчүн, ЦВЕ үчүн, БУУ, Нью-Йорк жана Женева, 2000-жыл.
2. «Мыйзам актыларынын коррупциогендүүлүгүнүн диагностикасы», Индем, К. И. Головинский
3. Кыргыз Республикасынын 2005-жылдын 6-августундагы № 128-Мыйзамы менен ратификацияланган «Бириккен Улуттар Уюмунун коррупцияга каршы конвенциясы».
4. Кыргыз Республикасынын 2012-жылдын 8-августундагы «Коррупцияга каршы иш-аракеттер жөнүндө» № 153-Мыйзамы (18.03.2017-ж. өзгөртүүлөр менен толуктоолор менен кошо).
5. Коррупциялык тобокелдикти аныктоо, баалоо жана башкаруу боюнча методикалык колдонмо, Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин 2016-жылдын 18-майындагы № 281-буйругу менен бекитилген.
6. Кыргыз Республикасынын 2012-жылдын 2-февралындагы № 26-Жарлыгы менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын коррупцияга каршы саясатынын мамлекеттик стратегиясы.
7. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 8-июлундагы № 45-Токой кодекси (25.07.2016-ж. өзгөртүүлөр менен толуктоолор менен кошо).
8. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 2-июнундагы «Өзгөчө коргоодогу жаратылыш аймактары жөнүндө» № 45-Жер кодекси (30.07.2016-ж. өзгөртүүлөр менен толуктоолор менен кошо).
9. Кыргыз Республикасынын 2011-жылдын 3-майындагы «Өзгөчө коргоодогу жаратылыш аймактары жөнүндө» № 18-Мыйзамы (02.07.2015-ж. өзгөртүүлөр менен кошо).
10. Кыргыз Республикасынын 2001-жылдын 20-июнундагы «Өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана пайдалануу жөнүндө» № 53-Мыйзамы (25.07.2016-ж. өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен кошо).
11. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 17-июнундагы «Жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө» № 59-Мыйзамы (22.03.2016-ж.

- өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен кошо).
12. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 16-июнундагы «Айлана-чөйрөнү коргоо жөнүндө» № 53-Мыйзамы (25.07.2016-ж. өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен кошо).
 13. Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 9-июнундагы «Кыргыз Республикасындагы биосфералык аймактар жөнүндө» № 48-Мыйзамы жана ага тиешелүү кабыл алынган мыйзамдык актылар.
 14. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2007-жылдын 23-ноябрындагы «Кыргыз Республикасынын экологиялык коопсуздугу жөнүндө концепциясы» № 506-Жарлыгы.
 15. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 5-октябрындагы «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жаратылыш парктарынын жерлерин пайдаланунун тартиби жөнүндө жобону бекитүү жөнүндө» № 677Токтому.
 16. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2015-жылдын 30-июлундагы «Кыргыз Республикасындагы Өзгөчө коргоодогу жаратылыш аймактарынын чек араларын түзүү, категорияларын өзгөртүү, бекитүү жана жоюу тартибин бекитүү жөнүндө» № 541-Токтому.
 17. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 17-мартындагы «2024-жылга чейинки мезгилде Кыргыз Республикасынын Биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун приоритеттери жана Кыргыз Республикасынын Биологиялык ар түрдүүлүгүн сактоонун приоритеттерин жүзөгө ашыруу боюнча 2014—2020-жылдардагы иш-аракеттер планы жөнүндө» № 131-Токтому.
 18. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2005-жылдын 28-апрелиндеги «Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизүү үчүн сейрек кездешүүчү жана жоголуп кетүү коркунучунун алдында турган жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн тизмесин бекитүү жөнүндө» № 170-Токтому (25.07.2009-ж. өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен).

Веб-сайттар жана веб-беттер

1. Айлана-чөйрөгө тиешелүү маселелер боюнча маалымат алуу мүмкүндүгү, чечимдерди кабыл алуу процессине коомчулуктун катышуусу жана сот адилеттигине мүмкүндү алуу жөнүндө конвенция (Орхус конвенциясы): <https://www.unece.org/env/pp/introduction.html>
2. Ченемдерди сактоо боюнча комитет: <https://www.unece.org/env/pp/cc.html>
3. UNECE: <http://www.unece.org/info/ece-homepage.html>
4. Мамлекеттик жаратылыш парктары боюнча изилдөө <http://eco-expertise.org/sovershenstvovanie-ekologicheskoy-pol-stranovye/>
5. 2016–2020-жж. айыл жана суу чарбаларын климаттын өзгөрүшүнө жараша ыңгайлаштыруу программасы <http://climatechange.kg/wp-content/uploads/2014/12/SELHOZ-Programma-IK-12.pdf>

«Көз карандысыз экологиялык экспертиза» КБ

«Көз карандысыз экологиялык экспертиза» коомдук бирикмеси — 1998-жылдан бери ишмердүүлүгүн жүргүзүп келе жаткан өкмөттүк эмес уюм.

Уюмдун вазийпасы — азыркы жана келечектеги муундардын жарандарынын жашоо жана ден соолук үчүн жагымдуу айланачөйрөгө болгон укуктарын коргоо.

Бул уюмдун ишмердүүлүгүнүн негизги багыттары экологиялык саясатты жана ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү, коомдук экологиялык экспертизаны жүргүзүү, улуттук жана эл аралык деңгээлдерде коомчулуктун катышуусуна жардам берүү, коомдук экологиялык кызыкчылыктарды коргоо боюнча укуктук колдоонуу тажрыйбасын күчтөнтүрүү болуп саналат. Уюм жарандардын экологиялык укуктарын коргоо ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырат (соттордогу өкүлдүк, консультациялар), изилдөө-аналитикалык ишмердүүлүктү жана маалыматтык кампанияларды жүргүзүүдө чоң тажрыйбага ээ.

Бул уюмдун ишмердүүлүгү жөнүндө кеңири маалыматты төмөнкү сайттан алууга болот www.eco-expertise.org.

Байланыш маалыматтары:

720028, Бишкек ш., 7-кичи район, 30-үй, 1-батир.

тел./факс: 0312 57-83-72

e-mail: expertise@eco-expertise.org

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК
ЖАРАТЫЛЫШ ПАРКТАРЫНЫН ЖЕРЛЕРИН ЖАНА
ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУУГА
КОНКУРСТАРДЫ ӨТКӨРҮҮДӨ КООМЧУЛУКТУН КАТЫШУУСУ
ЖАНА КООМДУК ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫ
КОРГОО БОЮНЧА ПРАКТИКУМ**

Компьютерная верстка: *В. Ю. Горнушкин*

Подписано к печати ??.??.????.

Заказ № 75.

Формат бумаги 60 × 84 1/16. Объем 11,625 п.л.

Тираж 100 экз.

ОсОО «НЕО ПРИНТ»